

רוח מזרחית

הביטאון האלקטרוני של החברה המזרחית הישראלית

קיץ 2006

גיליון מספר 4

תוכן העניינים

4	אסף דוד	דבר העורך
		תגובות
9	שמאי פישמן	שמונה אסכולות ההלכה ו'פקה אל-אקליאת'
		מאמרים
11	אלי פודה	'כולנו מזרחנים בזעיר אנפין': למקורותיה של תופעת ה'התמזרחנות' בחברה הישראלית
16	רות רודד	ממעמד האשה לניתוח מגדרי: התפתחויות בלימודי נשים במזרח התיכון בישראל
22	אילן פפה	'גדנ"ע מזרחנות': האקדמיה הישראלית והמזרח התיכון במאה העשרים ואחת
27	רפאל ישראלי	התקינות הפוליטית שקרסה: היכן האינטלקטואלים?
		מצד אחד
33	יעל לרר	מבחן אנדלוס – האם אפשר לסדוק את חומת הפרדה התרבותית?
		מצד שני
39	יוסף סופר	מחשבות על התגובה הערבית לאוריינטליזם: ראיון עם החוקר הלבנוני ד"ר נדום נג'די
		קולנוע
43	שריאל בירנבוים	כשנאמני האסלאם יוצרים קולנוע
		כנסים
47	אסף דוד	המזרחנות הישראלית – לאן? תקציר דברי השולחן העגול בכנס הארצי השנתי ה-30 של החברה המזרחית
52	מיכאל מ' לסקר ויעקב לב	'הגשר בין יהדות לאסלאם': כנס בין לאומי באוניברסיטת בר אילן, 2—4 בינואר 2006
		מקדם
57	גבריאל בר	המזרחנות בישראל בשלושים השנים האחרונות
		ביכורי מחקר
64	עידו זלקוביץ'	בין 'ארץ הפרדסים' ל'אדמת וקף אסלאמי': אינתיפאדת אל-אקצא ואלמנטים אסלאמיים בשירות תנועת פתח

ביקורת ספר

להבין את הג'האד?

69 אלה לנדאו-טסרון *Understanding Jihad*, קוק, דייזל

יומן מסע

73 מיקי רביב דיפלומט ישראלי בקטר

80 ערן שישון חדש על המדף

ידיעון

87 הכנס הארצי השנתי ה-30 של החברה המזרחית הישראלית

90 מיכאל לקר האינטרנט בשרות ההיסטוריון: מאגר מידע חדשני

92 אלי פודה המזרח החדש: הווה ועתיד

93 'פורום בר': תקצירי הרצאות לחודשים ינואר—מאי 2006

96 כינוסים, הרצאות וימי עיון

orient@mssc.huji.ac.il	מערכת הביטאון / מזכירות החברה המזרחית
assaafd@pob.huji.ac.il	המערכת: אסף דוד – העורך האחראי
sophronius@mssc.huji.ac.il	יוסף סופר – עורך מדור 'תעודות'
eran@reut-institute.org	ערן שישון – עורך מדור 'חדש על המדף'
sarielb@gmail.com	שריאל בירנבוים – עורך מדור 'קולנוע'
	עיצוב הלוגו – אורית ואסף לניאדו

©

כל הזכויות שמורות לחברה המזרחית הישראלית

ההפצה מותרת ללא הגבלה ובלבד שיישמר התוכן המקורי של הגיליון בשלמותו. כללי הציטוט המקובלים חלים על תוכן הגיליון בשלמותו. יש לקבל אישור בכתב מהחברה המזרחית הישראלית לפרסום חומר מן הגיליון באכסניות אחרות.

להצטרפות לרשימת מכותבי החברה המזרחית יש לשלוח דוא"ל לכתובת orient@mssc.huji.ac.il.

דבר העורך

אסף דוד

בספרו הידוע האשים פול ג'ונסון את האינטלקטואלים המערביים כי התפתחותם המחשבתית, שהחלה באומץ ובנחישות הטמונים בחתירה לחיים אוטופיים, הסתיימה בקול ענות חלושה – בהדוניזם ובשאפה ליחיים של אושר.¹ האם הקהילה המזרחנית בישראל סבורה כי גם היא נכשלת במבחן הביקורת? האם היא רואה את עצמה כ'מתקנת עולם' או כ'הדוניסטית'?

'ביקורת עצמית על המרכולת האקדמית היא, ככלל, מצרך נדיר, ולא רק במקומותינו, טוען אילן פפה בגיליון זה, 'העולם האקדמי מייצר ידע על החברה סביבו – ולרוב זהו ידע ביקורתי ומפרק – אך רק לעתים רחוקות מפנה את המבט פנימה ומשתמש באותם כלים בהם הוא בוחן את סביבתו כדי לבחון את עצמו'. הגיליון שלפנינו, הרביעי במספר של 'רוח מזרחית', הביטאון האלקטרוני של החברה המזרחית הישראלית, מבקש לחשוף מעט מזרמי המעמקים בקהילה המזרחנית הישראלית, להעמיד במבחן הביקורת את 'חיי האושר' שלה ובכך לתרום ולו במעט לדיאלוג המתפתח בתקופה האחרונה סביב מהותה, אופיה ואופני פעילותה.

הקהילה המקצועית של המזרחנים בישראל היא קטנה יחסית ואינטימית. שבטים סגורים כאלה הנפתחים, מרצון או מתוך כורח, לביקורת עצמית, חווים תהליך מורכב, רווי אינטרסים, דעות, דעות קדומות ומחלוקות אישיות ומקצועיות. כבודם של המעורבים בתהליך, ועצם יעילותו, מושפעים מהאופן בו הוא מנוהל ומהאופן בו הוא נחשף לעיני הקהילה וסביבתה. לצד האומץ להשמיע והנכונות לשמוע ביקורת עצמית, אם כן, דרושים איפוק ואיזון, שיאפשרו לכל הכוחות בקהילה להירתם לתהליך הביקורת והשיפור ולתרום לו מהידע שלהם, מכשרונם ומנסיונם.

ביקשנו לתת במה למבקרים ולא לשופטים; גם זאת עשינו בעדינות ובהירות המתבקשות מדברים שלעתים עלולים להיות קשים ולא נעימים לשומעים. יותר מכל אנו מבקשים להציג קולות שיש להניח שעצם קיומם ידוע אך עמדותיהם, כאבם ולעתים גם לבטיהם פחות ידועים, ואחת היא אם מתוך שגגה או בזדון. דומה כי זו אחת הפעמים הנדירות בהן הקהילה מתבקשת, ומוכנה, להידרש בפומבי לשאלת גבולות הקונסנזוס שלה.

ומכיוון שבבקרה עסקינן ולא בשיפוט ערכי, הקפדנו לתת ביטוי לדעות, להתנסויות ולכיווני חשיבה שאינם בהכרח נחלת הכלל ויש בהן עניין לציבור, אך השמטנו התייחסויות לאישים או למוסדות ספציפיים ברשימות שבגיליון (ונודה כי הכותבים הבינו את כווד המשא ובדרך כלל התרחקו מלכתחילה מעניינים כאלה); הרגישויות הן רבות וכמותן המכשלות האפשריות, ולתקן אנו מבקשים ולא לקלקל. משהוסר הפן האישי מעל הפרק השתדלנו לפרסם את הדברים בשם אומריהם, ללא צנזורה נוספת וללא הבעת עמדה אוהדת או מנוגדת מצדנו. איננו מבקשים להיות אלא מראה דרכה משתקף מגוון – לאו דווקא מייצג ובכך ייחודו – של קולות בקהילה.

¹ הספר ראה אור בעברית: פול ג'ונסון (מאנגלית: עדי גינצבורג-הירש), אינטלקטואלים, תל אביב: דביר, 1996.

כבגליונות הקודמים, והפעם ביתר שאת, אנו מקווים כי הדברים יתפרשו כהזמנה לדין בלבד. אנו גם מקווים כי לא נעלמה מעינינו התייחסות או התבטאות פוגעת ברשימות שפרסמנו. התנצלותנו נתונה מראש על מקרים כאלה, אם יהיו. ואללה נראא אל-קצד.

ארבע רשימות בגיליון – שלוש במדור המאמרים ואחת נוספת במדור 'כנסים' – מתמקדות בביקורת עצמית של הקהילה המזרחנית הישראלית. שתי רשימות אחרות עוסקות בהיבטים פוליטיים, חברתיים ותרבותיים של הממשק בין הקהילה לציבור הרחב, ורשימה שביעית מזכירה לנו כיצד נראתה המזרחנות בישראל בשלושים השנים הראשונות לקיומה בעיני אחד מבחירי הקהילה. אולם למרות המגוון הגדול של נקודות ההשקפה, עדיין עוברת ביניהן כחוט השני תחושות דומות של הכותבים – חלקן מובעות בנועם וחלקן בזעם – כי המזרחנות הישראלית היא סגורה ושמרנית יתר על המידה; מוטה מבחינה פוליטית יתר על המידה (ולענייננו אין זה משנה לאיזה צד); מקצוענית פחות מכפי הרצוי; ומתעלמת מהזיקה התרבותית העמוקה של הישראלים למזרח הערבי. ובמילותיה של יעל לרר ברשימתה שבגיליון: 'בתחום הריבונות הישראלית כמעט מחצית האוכלוסיה היא ערבית-פלסטינית, והערבית היא שפת אמם – או שפת האם של הוריהם – של קרוב למחציתה של האוכלוסיה היהודית-ישראלית'.

אולם מהי המזרחנות הישראלית? מי נכלל בתוכה ומי חיצוני לה? כשמגיעים לשאלת ההגדרה העצמית מתעמעמת לפחות חלק מן הביקורת ומתברר כי זו מופנית בעיקר (אך לא רק) כלפי המעגל החיצוני של הקהילה – אנשי המקצוע בתקשורת, במערכת החינוך ובמוסדות המדינה. רשימתו של אלי פודה עוסקת בדיוק בעניין זה; אגב טביעת הפועל 'להתמזרחן', העומד למעשה בבסיס ביקורתו, טוען פודה כי בשל הנסיבות המיוחדות לסכסוך ישראל-ערב התחולל תהליך של טשטוש הגבולות בין המקצוענות לבין החובבנות בעיסוק המזרחני בחברה הישראלית, ובגיניו כל מתעניין בתחום נתפס כמזרחן מקצועי, וכל מזרחן מקצועי נתפס כבעל אמירה בעלת משמעויות אקטואליות בכוח. 'המונח "מזרחן" הפך לכינוי של כל מי שמכיר או מתיימר להכיר את השפה והתרבות הערבית', מעיר פודה, 'אירוני הדבר שדווקא אנשי אקדמיה נמנעים מלהשתמש במונח זה, מחשש להאשמתם באי-תקינות פוליטית בעקבות ספרו רב-ההשפעה של אדוארד סעיד'. לדעת פודה, הפתרון טמון בהימנעות של הקהילה המקצועית מכניסה לשדה המוקשים של חיזוי והערכה, ובמעורבות גדולה יותר שלה בשיח הציבורי במטרה להפגין את מקצוענותה ולתרום להעמקת השיח הציבורי על האסלאם והמזרח התיכון.

דבריו של פודה מהדהדים בדברים שנאמרו סביב השולחן העגול על המזרחנות הישראלית – עבר והווה, שנערך בסוף הכנס הארצי השנתי ה-30 של החברה המזרחית הישראלית באוניברסיטת בר אילן ב-8 במאי 2006. אלא שלצד הסכמה על האבחנה הבסיסית ניכרה שם מחלוקת ביחס לתרופה: האם, בהעדר יכולת מעשית להפריד בין מזרחנות אקדמית לפרשנות אקטואלית בשיח הציבורי בישראל, על הקהילה המקצועית להתנתק מן הציבור (או לפחות ליחל לרגע שבו לא יזדקקו עוד לשירותיה)? או שמא עליה לתבוע בקול את זכותה על עיצוב התפיסות והשיח הציבורי הכללי על האסלאם והמזרח התיכון, כחלק ממחוייבותה לחברה בה היא פועלת? את הויכוח על נושאים אלה ואחרים – ביניהם עתידה הדיסציפלינארי של המזרחנות הישראלית והשפעתו של האוריינטליזם הסעדי עליה – ניתן לקרוא ברשימה שבמדור 'כנסים' בגיליון.

שלוש רשימות אחרות נוגעות במעגל הפנימי של הקהילה המקצועית ובוחנות אותה בעיניים ביקורתיות. רות רודד סוקרת את התפתחות לימודי הנשים והמגדר במזרח התיכון בישראל לאורך השנים, ואת האופן בו הדביקה המזרחנות הישראלית את ההתפתחויות בעולם האקדמי המערבי בתחום זה. גם ברשימתה עוברת כחוט השני הטענה כי ייחודו של המקרה הישראלי הוביל את המזרחנות המקומית, ובמידה רבה ממשך להובילה, להתמקדות בתחומים פוליטיים על חשבון תחומים חברתיים בחקר המזרח התיכון. ההתפתחות הכמותית והאיכותית בחקר ובלימוד המגדר במזרח התיכון בישראל בשנים האחרונות, הנסקרת על ידי רודד בהרחבה, היא סיבה לאופטימיות, אם כי לשיטתה 'נהיה נאיביים אם נצפה שהמסד המזרחני בארץ לא ימשיך להעדיף נושאים שעל סדר היום הציבורי, ובראשם בטחון ויחסי חוץ'.

רשימותיהם הטעונות של אילן פפה ורפאל ישראלי מעמיקות חזור אל תוככי הקהילה המזרחנית הישראלית ונוגעות בנקודה הרגישה של הטיה פוליטית. אולם דומה כי יותר מששני החוקרים חלוקים ביניהם בשאלה הפוליטית הבנאלית – ימין או שמאל – הם חוזרים לשאלות עמוקות יותר כמו היחס אל האחר. פפה סבור כי הקהילה, ברובה, היא אוריינטליסטית, באשר היא 'מסרבת לקבל כמה מן ההתפתחויות המשמעותיות ביותר שחלו בעולם ייצור הידע האקדמי ובראשן 'הקשר בין החוקר למחקרו'. אולם ביקורתו היא גם על העדר 'מחויבות אנושית אל מול מושא המחקר' וחוסר יכולת להזדהות עם כאבו ועם סבלו. לדעתו, על איש האקדמיה הישראלי להכיר בחוסר האובייקטיביות המובנה שלו ביחס למושא מחקרו הערבי, אך להוציא מתוק מעז ולמצער להזדהות עמו ברמה הרגשית והאנושית.

האם היחס האמפתי ל'אחר' אמור להיות מופנה רק החוצה, כלפי מושאי המחקר, או גם פנימה, כלפי חוקרים בעלי עמדה שונה מזו של רוב חבריהם? בכך נוגעת, בין השאר, רשימתו של רפאל ישראלי, אשר סבור כי 'אוניברסיטאות אינן בנויות לאנשים אמיצים, שיאמרו את דברם גם אם מנדים אותם ומרחיקים אותם מכינוסים ומוועדות'. ברשימה נוקבת הפונה אל הרגש כשם שהיא פונה אל השכל הוא מבקר את מה שהוא מכנה 'אוירת מחנק אינטלקטואלי השורר באוניברסיטאות המערב ובעקבותיהן בארצנו, לפי שחופש הביטוי נשמר בקפידה אך רק לדעות השמאל והשמאל הקיצוני, שהן אקדמיות ומדעיות למהדרין, ואילו לדעות ההפוכות שגם בהן יש לעתים איזה שהוא יסוד מחקרי אין חלק ונחלה'. אולם דומה כי בחשבון אחרון שורש ביקורתו אינו בהכרח פוליטי אלא מקצועי, היינו חוסר נכונותו של הקונסנזוס להיכנס לדיאלוג מעמיק ורציונלי עם בעלי הדעה השונה. לביקורת כזו על 'חופש ביטוי סלקטיווי' שותפים כמעט כל הכותבים בגיליון זה ללא הבדלי גישה מקצועית ועמדה פוליטית.

רשימתה של יעל לרר, מייסדת הוצאת 'אנדלוס' המתמחה בתרגום ספרים מערבית לעברית, מעבירה אותנו מהספירה האקדמית אל הרהורים שנוגעים מעבודה מעשית בשטח התרבות והספרות. בעובדות ובאבחנות מרתקות על נכונותו של הציבור הישראלי להיחשף אל הערבים ולקרוא ספרות ערבית מתורגמת – לא בבחינת 'דע את האויב' או 'להכירו כדי לעשות עמו שלום', אלא מאותה סיבה בגינה קוראים ספרות צרפתית מתורגמת – מגוללת לרר את סיפורן של החומות התרבותיות המתגבהות בין ישראל לערבים. ושמא כל הרשימות הקודמות, שעסקו במכשלות ההכרתיות והמקצועיות שבחקר ה'אחר' הערבי, חוזרות לנקודה בסיסית זו של תרבות

הגמונית ישראלית שעלתה כדי התוית דיכוטומיה בין המזרח למערב? לרר מצביעה על עניין זה במילים ישירות: 'משונה הדבר שבארץ שהרוב הגדול של יושביה הם בני התרבות הערבית, הערבית כמעט אינה נוכחת במרחב הציבורי. קיומה של אנדלוס – תרבות ערבית-יהודית – מוסתר עוד יותר [...] חומות תרבותיות אלה הן גבוהות, עמוקות וותיקות יותר מחומת הפרדה הפיזית הנבנית במרץ. החומות האלה לא עוברות רק "בינינו לבינם"; הן עוברות בתוכנו, בינינו לבין עצמנו, בינינו לבין ההיסטוריה והתרבות שלנו, בינינו לבין המקום בו אנחנו חיות'.

מפתיע לגלות כי רוב דבריהם של הכותבים שלעיל הופיעו ברשימתו של פרופ' גבריאל בר המנוח, מבחירי הקהילה המזרחנית בישראל, בהרצאה שנשא במשכן נשיאי ישראל במאי 1979 לרגל חגיגות היובל לציון שלושים שנה לייסוד החברה המזרחית הישראלית (ומובאת כלשונה במדור 'מקדס'). די אם נבחר לצורך זה מספר ציטוטים מהרצאתו: 'עד לזמן האחרון האפיל המחקר המזרחני הפוליטי על המחקר החברתי, ואותו יחס מעוות היה קיים גם בהוראה [...] בגלל הקשר שבין ענפים שונים של המזרחנות וענייני דיומא ישנה סכנה של טשטוש הגבול בין מדע מחד גיסא לבין פובליציסטיקה, עיתונאות ופוליטיקה מאידך גיסא. מזרחנים נדרשים להגיע למסקנות החלטיות, להערכות מהירות או להכללות שטחיות מבלי שיהיה בידם הביסוס העובדתי הדרוש'. בסיום דבריו ציטט בר עצמו את המזרחן הותיק פרופ' אוריאל הד המנוח, ש-26 שנה קודם לכן דיבר על 'התפקיד החינוכי של המזרחנות ובמיוחד לימודי המזרח התיכון בזמן החדש: היא יכולה ללמד להימנע מהתנשאות שציינה רבים מבני המערב על בן המזרח "המפגר" כביכול; היא יכולה לחנך את עצמנו להימנע מלהגרר אחרי משפטים קדומים; והיא יכולה להכשיר את החברה הישראלית להבין את הזולת בין העמים, ובמיוחד את שכנינו'.

ולנו לא נותר אלא להעיר כי דומה שהבעיה איננה טמונה בטקסטים הקדושים – הקדומים והמאוחרים – אלא ביישומם בפועל.

כבגליונות הקדומים ביקשנו להותיר טעם של עוד ולפנות מספר מדורים לעניינים שאינם נוגעים, לפחות לא ישירות, לציר המרכזי. במדור 'מצד שני' סוקר חבר מערכת 'רוח מזרחית', יוסף סופר, ראיון שנערך עם חוקר ההגות הלבנוני ד"ר נדים נג'די בעקבות פרסום ספרו 'השפעת האוריינטליזם על ההגות הערבית המודרנית אצל אדוארד סעיד, חסן חנפי ועבדאללה אל-ערוי (את'ר אל-אסת'ש'ראק פי אל-פ'ר אל-ערב'י אל-מע'אצ'ר ע'נ'ד אדוארד סעיד, חסן חנפי, עבדאללה אל-ערוי, לבנון: דאר אל-פאראבי, 2005). נגידי נשמע אמיץ יותר מהכותבים הליברלים שסקרנו במדורים הטקסטואליים בגליונות הקודמים, בכך שהוא מבקש לפרק מיסודה את ההנגדה שבין מזרח למערב ומוכן להודות בפה מלא, ולא בנימה אפולוגטית, בכך ש'המצב הערבי' כיום איננו רק תולדה של קיפוח אוריינטליסטי. כפי שמסכם סופר, 'נגידי סבור כי לא רק אפשרי אלא מוטב וראוי לערבים להיעזר בידע האוריינטליסטי שנצבר במערב כדי להיטיב להבין את מצבם. אדרבא, לא פעם חשוב יותר מה רואה האחר, המערבי, על המזרחי, ממה שהמזרחי רואה בעצמו, שהרי קריאה עצמית אמיצה מצריכה אובייקטיוויות וביקורתיות, ואלה נולדות בין היתר באמצעות קבלת ביקורת מבחוץ. בכך קובע נגידי עקרון הפוך לעקרון שטבע אדוארד סעיד, שלפיו רק בן המזרח יכול לחקור את המזרח'.

במדור 'כנסים', ולצד דברי השולחן העגול שהוזכרו לעיל, מובאת רשימה על הכנס הבין לאומי 'הגשר בין יהדות לאסלאם' שנערך באוניברסיטת בר אילן בין הימים 2—4 בינואר 2006. המארגנים, פרופ' מיכאל לסקר ויעקב לב, בוחנים את הכנס משלב הרעיון עד השלבים העתידיים של כנס ההמשך ופרסום דברי הכנס בספר יסוד על אסלאם ויהדות, ומספקים לקורא מבט נוסף על החיבור בין שתי הדתות בעבר ועל האפשרויות העומדות בפניהן בעתיד.

במדור 'ביכורי מחקר' סוקר עידו זלקוביץ, תלמיד לתואר שני מאוניברסיטת חיפה, את הגידול בשימוש באלמנטים אסלאמיים בתנועת פתח על פלגיה השונים. תוך בחינה מודרכת של כרוזים, כתובות קיר ומדיה ויזואלית מבסס זלקוביץ את סברתו המעניינת כי שיווק המורשת האסלאמית על ידי פתח במסגרת של תקשורת המונים איננה אלא 'אסלאמיות תועלתנית המשמשת לטיפוח "תרבות צריכה" של המאבק הלאומי הפלסטיני'.

במדור 'ביקורת ספר' אנו נהנים מרשימה של אלה לנדאו-טסרון על ספרו של דייוויד קוק, *Understanding Jihad* (אוניברסיטת קליפורניה, 2005). סקירה שיטתית של פרקי הספר מובילה את לנדאו-טסרון לקבוע כי כוונתו של המחבר 'להבהיר את המונח ג'יהאד ואת השימוש שנעשה בו על סמך מקורות ראשוניים בלבד וללא היגררות לפולמוס' התבררה כיומרנית, שטחית וכושלת.

במדור 'יומן מסע' אנו שמחים לארח את רשימתו של מיקי רביב, דיפלומט במשרד החוץ שהיה הממונה הזמני על הנציגות הדיפלומטית של ישראל בקטר בין השנים 2000—2003. סקירתו המאלפת על יחסי ישראל—קטר וחוויותיו ותובנותיו מתקופת שהותו בנסיכות המפרצית מספקות הצצה נדירה לעולמם של דיפלומטים ישראלים במדינות ערביות.

בגיליון אנו חונכים מדור חדש, 'קולנוע', אותו ירכז שריאל בירנבוים, תלמיד לתואר שלישי מן האוניברסיטה העברית. ברשימה הנוכחית סוקר בירנבוים חלק מהסדרה 'עלמא אל-הדא' (חכמי הדת ההולכים בדרך הישר), שיוצרה מבקשים להחזיר ליושנה את עטרת דמותם של חכמי האסלאם הקדום שעושה בכוונת מכוון. הסדרה, המופקת ומופצת כמדיה ויזואלית דיגיטלית במצרים, היא מקור ייחודי לבחינת מסרים מודרניים מבית מדרשם של נאמני האסלאם. המדור החדש מהווה שלב נוסף בהתפתחותה של 'רוח מזרחית' ואנו מודים לשריאל על רוח ההתנדבות. ואחרונים חביבים המדורים הקבועים; 'חדש על המדף', בעריכתו הנאמנה של ערן שישון, הסוקר את הכותרים החדשים שהתפרסמו בעברית בתחומי האסלאם והמזרח התיכון בשנה האחרונה, והמדור 'ידיעון', ובו מידע על כינוסים וימי עיון לצד סיכום ההרצאות ב'פורום בר'; רשימת העדכון הקבועה על 'המזרח החדש'; ורשימה על מאגר מידע חדשני לשימוש היסטוריונים של האסלאם הקדום. על המדור 'תעודות' ויתרנו הפעם בשל היקפו הגדול מאוד של הגיליון. אנו מקווים כי תיהנו מהחומר המובא בגיליון זה. כתמיד נשמח להצעות ולהערות, ונמתין בציפיה דרוכה לפתיחה של דיאלוג בדמות תגובות של הקוראים על הרשימות השונות.

תגובות

שמונה אסכולות ההלכה ו'פְּקָה אל-אֶקְלִיאת'

שמאי פישמן*

בתגובה לרשימתו של אסף דוד, 'האסלאם האמיתי ותפקידו בחברה המודרנית': נוסח גילוי הדעת החותם של הוועידה האסלאמית הבין לאומית הראשונה, 'רוח מזרחית', גיליון 3 (חורף 2006)

אחד המנסחים של גילוי הדעת של הוועידה האסלאמית המוזכרת לעיל הוא השיח' המפורסם ד"ר יוסף אל-קרצ'אוי. בגילוי הדעת הופיעה בין השאר הפסקה הבאה, שעניינה שאיפה לקירוב בין השיעה לסֶנָה על ידי ראיית השיעה כאסכולה נוספת לאסכולות הסוניות, וכן ניסיון להסרת המחיצות בין האסכולות בתוך הסֶנָה עצמה:

כל הנוקט באחת מארבע אסכולות ההלכה של אנשי הסונה (החנפית, המאלכית, השאפעית והחנבלית) ובאסכולה הג'עפריית, באסכולה הז'נדיית, באסכולה האבאציית ובאסכולה הט'אהרית, הרי שהוא מוסלמי ואסור להכריז עליו כופר.

פסקה המזכירה שמונת אסכולות הלכה אלו, באותו הסדר, נמצאת בספרו של אל-קרצ'אוי אודות 'פְּקָה אל-אֶקְלִיאת', תיאורית ההלכה עבור המיעוטים המוסלמים במערב. ההלכה המקובלת בקרב הסֶנָה היא שאין מוסלמי יורש כופר ואין כופר יורש מוסלמי. בתשובה לשאלה של מתאסלם מבריטניה, אשר על פי חוק המדינה זכאי לרשת את אביו הלא-מוסלמי, מבקש אל-קרצ'אוי למצוא פנים להיתר,² ואגב אורחא מזכיר את 'שמונה האסכולות':

מי שמסתפק בארבע האסכולות המפורסמות של אנשי הסֶנָה, אף מי שקורא את [כתבי] שבע או שמונה האסכולות (בתוספת האסכולות הג'עפריה, הזידיה, האבאצייה והט'אהריה), מוצא שהשוני בדת [היותם של היורש והמוריש בני דתות שונות] הוא מחסום מן המחסומים המפורסמים לירושה. הם מסתמכים על החדית' המפורסם: 'לא יירש מוסלמי את הכופר ולא הכופר את המוסלמי'³ והחדית' הנוסף 'לא יירשו אחד את השני בני שתי דתות'.⁴

* שמאי פישמן, תלמיד החוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטה העברית בירושלים, כתב את עבודת המ"א שלו על 'דוקטרינת 'פְּקָה אל-אֶקְלִיאת'' לפי כתבי טה ג'אבר אל-עלוואני ויוסף אל-קרצ'אוי, בהדרכתו של פרופ' יצחק חסון. תודתי נתונה לפרופ' חסון ולד"ר ליבנת הולצמן מאוניברסיטת בר אילן שקראו תגובה זו.

² יוסף אל-קרצ'אוי, פי פְּקָה אל-אֶקְלִיאת אל-מסלמה – חיאת אל-מסלמין וסט אל-מג'תמעאת אל-אח'רא, קהיר, דאר אל-שרוק 2001, עמ' 58, 126—131.

³ אבי עבדאללה מחמד בן אסמאעיל אל-ג'עפי אל-בח'ארי, אל-ג'אמע אל-צח'ח [צח'ח אל-בח'ארין], ליידן, בריל, 1862—1908, כרך 4, עמ' 290 (כתאב אל-פראאי'י').

⁴ אבו דאוד סלימאן אבן אל-אשעת' אל-סג'סתאני אל-אזדי, סנן אבי דאוד, קהיר, מכתבת אל-סעאדה, 1950, כרך 3, עמ' 173 (כתאב אל-פראאי'י').

אולם, אל-קרצ'אוי קורא ללמוד הלכה מדעות שנחקו לשוליים או שהקדימו את זמנו, כהגדרתו. הוא פונה לספרו של אבן קים אל-ג'ווייה (נפטר 1350/751), 'אֲחַכְאִם אֶהֱל אֶל-דִּימָה', שם האחרון מצטט את מורו אבן תימיה (נפטר 1328/728) אשר איפשר למוסלמי לרשת כופר אך לא להיפך. אבן תימיה מביא כדוגמה את עבדאללה בן אַבִּי, ממנהיגי מתנגדי הנביא מוחמד בתקופת פעילותו בעיר אל-מדינה, שבנו אשר התאסלם ירש אותו.⁵

דוקטרינת 'פקה אל-אקליאת', שנוסחה ע"י השיח' האמריקאי ד"ר טֶה ג'אבר אל-עלוואני ואומצה ע"י אל-קרצ'אוי, נוטה לפסיקות מקלות. הכלי ההלכתי העיקרי בו נעשה שימוש במסגרת תיאוריה זו הוא ה'מַצְלָחָה', תועלת ציבור המוסלמים; השניים סבורים כי התועלת הכללית היא להקל על התפשטות האסלאם והדַעְנָה לכל מקום בעולם. אל-קרצ'אוי מעוניין שהכסף שהשאר האב הלא-מוסלמי יגיע לידיים מוסלמיות, ויסייע לחיזוק אחיזתם של היורש המתאסלם ואחיו לקהילה המוסלמית במקום מגוריהם במערב. לשם כך הוא נעזר בראיה מאבן תימיה – ראייה שאינה נמצאת באף אחת משמונה האסכולות.

חזרה לתוכן העניינים

⁵ אבן קים אל-ג'ווייה שמש אל-דין אבי עבדאללה מוחמד בן אבי בכר, 'אֲחַכְאִם אֶהֱל אֶל-דִּימָה', מטבעת ג'אמעט דמשק, [ללא תאריך], כרך 2, עמ' 462. לפרטים ביוגרפיים אודות אבן תימיה ואבן קים אל-ג'ווייה, ראו: H. Laoust, 'Ibn Taymiyya', *The Encyclopedia of Islam*, Second Edition, E.J. Brill, 1986, vol. 3, pp. 951—955; idem, 'Ibn Kaysim al-Djawziyya', *ibid*, pp. 821—822. ליתר העמקה בנושא ראו: ליבנת הולצמן, 'הגזרה הקדומה (אל-קצי'א' ואל-קדר) וחופש הבחירה (אל-אח'תיאר) בכתבי החנבלים המאוחרים בני המאה ה-14 (עבודת דוקטור), אוניברסיטת בר אילן, 2003.

מאמרים

'כולנו מזרחנים בזעיר אנפין':

למקורותיה של תופעת ה'התמזרחנות' בחברה הישראלית

אלי פודה*

התופעה הבאה בוודאי מוכרת לכל העוסקים במלאכת הפרשנות האקדמית: רופא, ביו-כימאי או איש מדע אחר שימכור את סחורתו האקדמית בציבור יזכה להערכה, הבנה או אף סגידה. תואר המומחיות אותו רכש בעמל רב של שנות לימוד – ד"ר, פרופ' או כל תואר רם אחר – משרת אותו היטב, באשר הוא יוצר מעין חיץ אטום בין 'המומחה' לבין ההדיוט (layman), שאין בידיו כלים לבחון את מקצועיותו של המומחה לדבר. במלים אחרות, בתחומים רבים קיים מעין 'מרחב מוגן' שבו המומחה נהנה מיחסינות! מאידך, החיץ הקיים בין הציבור לאנשי אקדמיה העוסקים בפרשנות מזרח תיכונית בת-זמננו הוא שביר ופרוץ. מידת התקפות המיוחסת להערכותיהם אינה גבוהה, ולעתים קרובות אבחנתם נתקלת בהרמת גבה, קריאת תגר או התרסה. במובנים רבים, כמעט כל אחד נתפס – או תופס עצמו – כ'מומחה לערבים', ולכן הוא רשאי להביע את דעתו המלומדת על ערפאת, אסד או צדאם חסין. כפי שציין גיל אייל במחקרו על המזרחנות הישראלית, 'השיח המזרחני אינו רק נחלתם של המומחים, אלא במידה ידועה הוא נגיש לכל ישראלי, וכולנו משתתפים בו. כולנו מזרחנים בזעיר אנפין'.¹

עדות מהימנה – מתחום הספרות דווקא – לגבי אי-הבהירות של המונח 'מזרחן' מצויה בספרו האחרון של אלי עמיר, 'יסמין', שם ניתן למצוא לא פחות מארבע הגדרות שונות למונח. מזרחן הוא נורי עמארי, גיבור הספר, העוסק בתרגום מערבית והוא יועץ השר לעניינים ערביים; כזה הוא גם שמלוק מהשב"כ, שהוא 'עראבר, מזרחן שמבין לנפש הערבים, ונהג לתבל את דבריו במילים ערביות ובביטויים עממיים שחוקים'; כך היא יסמין, המוצגת בסיטואציה מסויימת כחוקרת הסכסוך הישראלי-ערבי מהסורבון; וכזה הוא גם חגי, איש הקיבוץ, שאיננו יודעים עליו דבר. המשותף לכולם הוא העיסוק בהיבט כלשהו של הכרת ה'אחר' הערבי. אולם דווקא שני אנשי האקדמיה הישראלים שעוסקים במזרח התיכון אינם מוגדרים כמזרחנים.²

הסיבה לכך שכולנו מזרחנים בזעיר אנפין – הבה נכנה תופעה זו 'התמזרחנות' – אינה נעוצה בכך שדיסציפלינת המזרחנות, ככל מדעי הרוח, אינה מדע מדויק, ומסיבה זו כל תחזית היא בגדר אפשרות אחת בלבד מתוך שלל אופציות. לדעתי, הסיבות הן סוציולוגיות במהותן והן קשורות לכמה מאפיינים של החברה הישראלית.

הסיבה הראשונה קשורה לחשיפה המתמשכת של החברה הישראלית למידע על הערבים, על המזרח התיכון, על האסלאם ועל הסכסוך הישראלי-ערבי לאורך למעלה ממאה שנות

* פרופ' אלי פודה הוא ראש החוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית ועורך 'המזרח החדש'.

¹ גיל אייל, הסרת הקסם מן המזרח, ירושלים: מכון ון-ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, 2005, עמ' 11.

² אלי עמיר, יסמין, תל-אביב: עם עובד, 2005, עמ' 38, 249, 381.

הקונפליקט. העובדה שהסכסוך הקיף, ועדיין מקיף, גם מדינות שאין להן גבול משותף עם ישראל (כגון עיראק ואיראן) גרמה לכך שהעיסוק האינטנסיבי בשכנים גלש לאזור כולו. מידע זה – שבדרך כלל דווח וסונן דרך הפריזמה של 'דע את האויב' – היה פעמים רבות מוטעם ומטעה, דבר שהוביל להסקת מסקנות מוטעות וליצירתם ולהנצחתם של דימויים שליליים על האויב. יתרה מזו, גודש המידע תרם לתחושה שאנחנו כביכול 'מכירים את הערבים'. אלא שהיכרות זו הייתה למעשה שטחית ביותר. שני הסוכנים העיקריים שמילאו בה תפקיד מרכזי היו התקשורת ומערכת החינוך; בהכללה ניתן לומר, כי הכיסוי של העולם הערבי-אסלאמי מצד התקשורת תרם לדמוניזציה של האויב מצד אחד, ולבורות ולרדידות מצד שני. תהליך זה קיבל משנה תוקף במערכת החינוך הישראלית, כפי שהראיתי במקום אחר.³ התקשורת ומערכת החינוך השלימו אפוא זו את זו בדרך שבה שיקפו דמות שטחית ושלילית של האויב הערבי. בהכללה, גם המזרחנות הישראלית – כתחום מחקר – תרמה את חלקה לתהליכים אלה.

במסגרת רשימה קצרה זו לא ניתן להיכנס לעובי הקורה (והיא אכן עבה), אולם שתי דוגמאות שהופיעו לאחרונה בעיתונות הכתובה ילמדו משהו על התופעה. במאמר שפרסם לאחרונה העיתונאי יואל מרכוס הוא כותב על הפלסטינים: 'אילו היו הפלשתינאים⁴ מאורגנים יותר, חכמים יותר, הם היו לוקחים את מה ששרון הציע להם בשתי ידיים. אך, יסלחו לי על הביטוי, **ערבים הם ערבים** [הדגשה שלי – א"פ], והם לא חדלו להחמיץ⁵. משפט זה מלמד על עומקו של הדימוי השלילי של הערבים, אשר מקבל תהודה באמצעות עיתונאי נחשב בעיתון רציני. הדוגמא השנייה לקוחה מטור של העיתונאי ואיש הטלוויזיה, יאיר לפיד. ראוי להביא את הקטע בשלמותו משום שהוא מתאר במדויק את האופן השטחי והבלתי מספק של כיסוי נושאי המזרח התיכון:

השבוע התברר לי שאני לא יודע מה זה סונים. גיליתי את זה בדיוק כשעסקתי בפעילות הספורטיבית החביבה עליי, כלומר שכבתי במיטה וקראתי עיתון. היה כתוב שם שעבד אל-חלים [כתיב נכון: בעבר נהגו לכתוב עבד אל-כעבדול – א"פ] חדאם, סגן הנשיא המודח של סוריה, הוא סוני. כזכור, מדובר באותו פלג באיסלאם ש... שבעצם מה? כלומר, הייתי כמעט שנתיים בלבנון... ואני זוכר שהיו שם שיעים וסונים, אבל מי הם בדיוק, מה ההבדלים ביניהם ולמה הם סובלים אחד את השני, כל זה נשאר תעלומה אחת גדולה. העובדה שאינני יודע מהי התשובה בלבליה אותי לא מעט. זה אולי לא צנוע במיוחד, אבל נדמה לי שאני אדם די משכיל. אני בוגר 11.5 שנות לימוד... אני עוסק בתקשורת ואני אפילו נוהג לקרוא ספרים... חוץ מזה אני חי במזרח התיכון. יש לי הרגשה שיש מסביב די הרבה סונים. או שיש די הרבה שיעים. מה שמזכיר לי שבשאר אל-אסד הוא בכלל עלאווי, מה

³ על כך ראו מחקרי: Westport, Conn.: Bergin and Garvey, 2002. לגרסא מקוצרת בעברית ראו מאמרי 'היסטוריה וזיכרון במערכת החינוך: הסכסוך הישראלי-הערבי בראי ספרי הלימוד להיסטוריה בישראל 1948–2000', בתוך אבנר בן-עמוס (עורך), *היסטוריה, זהות וזיכרון: דימויי עבר בחינוך הישראלי*, תל-אביב: הוצאת רמות, 2002, עמ' 69–100.

⁴ השימוש בכתיב 'פלשתינאים' מקבע את התפיסה הישראלית/מערבית של הישות הטריטוריאלית על פי מינוח המנטט הבריטי (פלשתינה-א"י), בעוד שהכתיב 'פלסטינים' צמוד לתעתיק הערבי של המונח ומעניק לו עומק היסטורי.

⁵ יואל מרכוס, 'ביי ביי דור תש"ח', *הארץ*, 6 בינואר 2006.

שנשמע כמו שושלת עתיקה במיוחד או תבלין תימני לתה. אני לא רוצה להאשים אחרים בבעיות שלי, אבל אחרי בירור מקיף עם ילדיי, התבהר שמערכת החינוך לא הרגישה שום צורך מיוחד לעדכן גם אותם בנושא ... יכול להיות שהבעיה היא רק אצלי, אבל נדמה לי שאנחנו, הישראלים, הפכנו עם השנים לכל כך עסוקים בעצמנו, שאיבדנו עניין בעולם מסביב.⁶

הסיבה השניה לכך שכולנו מזרחנים בזעיר אנפין קשורה לעובדה שחלקים נרחבים מהחברה הישראלית משרתים במסגרת יחידות ומוסדות העוסקים בצורה זו או אחרת בעולם הערבי-אסלאמי: משרד החוץ, המוסד, השב"כ, יחידות שונות בצבא, גורמי כלכלה ועוד. כל מי שעובד במוסדות אלה נחשף להיבטים מסוימים של העולם הערבי דרך עבודתו. ההיכרות של חלק מהעוסקים במלאכה זו (למשל בקרב גורמי המודיעין) היא מעמיקה למדי; אחרים, עם זאת, לומדים על העולם הזה דרך גזרה צרה ביותר (למשל: תוך שירות בשטחים או בלבנון, או דרך היכרות עם סוכנים ומודיעים). כך או כך, העיסוק והחשיפה המתמידים בנושאים ערביים-אסלאמיים הופכים את העוסק בתחום למומחה – לפחות בעיני עצמו ובעיני סביבתו. הואיל והמוסדות שזכרו מעלה צברו מרכזיות ויוקרה לאורך שנים ארוכות של סכסוך, הפכו רבים מבוגריהם למעין 'ערביסטים': מומחים לענייני ערבים. בין אם השכלתם פורמלית או לא, הם נותרים מומחים גם שנים רבות לאחר פרישתם. או אז הם מופיעים בגלוי בתקשורת, כאשר התואר 'לשעבר' – המקנה לבעליו הילה של ידענות ומומחיות – מהווה מפתח לכניסה למועדון האקסלוסיבי של מומחים. הילה זו מרשימה במיוחד הואיל והיא נשענת על ההנחה שבניגוד לחוקרי האקדמיה, הספונים להם במגדל השן, מומחיות זו נשענת על היכרות 'מקרוב' ומי-השטח'. בניגוד אפוא לאחות, למשל, ששנות עבודה רבות ליד הרופא אינן הופכות אותה למומחית ברפואה, העיסוק במזרח תיכון הופך כל אחד למומחה בתחומו.

הסיבה השלישית קשורה לעובדה שיהודים רבים עלו לישראל ממדינות ערב והיו יכולים להציע נקודת מבט אלטרנטיבית. בניגוד לרוב היהודי האשכנזי שלא הכיר היכרות מוקדמת את העולם הערבי, עולים רבים ממדינות ערב המשיכו לדבר את השפה הערבית ולשמור על מנהגים של התרבות הערבית (לפחות בביתם). היכרותם האינטימית את העולם הערבי הייתה תוצאה של חיים בשכנות ולא נבעה בהכרח מלמדנות או מעבודה. באופן זה היא הייתה קשורה להתרחשות תופעות שליליות או חיוביות אשר השפיעו על תפיסת עולמם של החווים אותן. כך, למשל, תפיסה שגורה המבוססת על היכרות אינטימית זו הייתה כי 'הערבים מבינים רק את שפת הכוח' – תפיסה שקנתה לה שבייתה בקרב החברה הישראלית בכללה. מאידך, חוויות חיוביות גרמו לתחושות של געגוע למולדת אהובה. כך או כך, תפיסות אלה עמדו ביסוד ההנחה כי המפתח להבנת העולם הערבי מצוי בהיכרות אינטימית של מי שחי במחיצתם, ולכן מי שלמד באורח מדעי את המזרח במנותק מהמציאות אינו יכול ממש 'להבין' את העולם הערבי. כיום, לאחר שחלק ממדינות ערב מקיים קשרים דיפלומטיים עם ישראל ולאחר שדור העולים הזוכר את הגולה הערבית הולך ומתמעט, הסבר זה הופך פחות אקוטי, אולם הוא עדיין קיים בחברה הישראלית.

⁶ יאיר לפיד, 'הדברים שאינני יודע', ידיעות אחרונות, מוסף 7 ימים, 6 בינואר 2006.

סיבה רביעית לתופעת ה'התמזרחנות' קשורה למעמד המיוחד של הכתבים לענייני ערבים בתקשורת האלקטרונית והכתובה. למעשה, אין אנו עדים לתופעה כזו בשום תחום אחר; יש כתבים לענייני משפט, מדע, רפואה או כלכלה, אולם אין כתבים העוסקים בתחום היסטורי או גיאוגרפי ספציפי כמו המזרח התיכון. העובדה שכתבים אלה עוסקים בתחום אזורי אחד (אף שהוא עשיר ומורכב ביותר) לאורך שנים רבות מאפשר להם לרכוש ידע ומומחיות, במיוחד בסוגיות בנות זמננו. למען האמת, היכרותם הקרובה את מקורות המידע העומדים לרשותם – בעיקר תקשורת ערבית – מעניקה להם יתרון חשוב אל מול מומחים אקדמיים שאינם יכולים (ולעתים אף אינם רוצים) להתמודד עם גודש המידע. לכן, אף כי הכתבים לענייני ערבים אינם יכולים לשלוט במידה שווה בכל הסוגיות המזרח תיכוניות, הם רכשו להם מעמד מוכר של 'מומחים לערבים' בציבוריות הישראלית. ראוי עם זאת להדגיש, כי עמדתם האישית באה לידי ביטוי בדרך שבה הם בוחרים את הנושאים, מסקרים ומפרשנים אותם. הקריאה החדשותית הזו, שבאה בדרך כלל מזווית של איומים וסכנות למדינת ישראל, יוצרת הטיה מאוד ברורה ביחס לפריזמה דרכה נשקפת 'הבעיה הערבית'. בהיעדר מסגרות תקשורתיות רציניות לדיון בסוגיות מזרח תיכוניות, נשארים הכתבים לענייני ערבים גורם חשוב דרכו מסונן המידע על הערבים לחברה הישראלית.

הסיבה האחרונה קשורה לקיומה של תחרות בין פרשנים אקדמיים, כמו גם לעובדה שהם פועלים בשטח עתיר 'מוקשים': דהיינו, הקושי האובייקטיבי הקיים לנתח מגמות עתידיות על סמך ידע העבר (שגם הוא, במקרים רבים, נתון במחלוקת). מומחים נוהגים להתבטא בשטח מומחיותם; בעידן של התפוצצות מידע, תחומים אלה הולכים ומצטמצמים. אולם, הואיל והתקשורת אינה מעוניינת בפרשן שעוסק בסונים בעיראק בלבד – תחום לגיטימי כשלעצמו – היא מעודדת בעצם ניתוח תופעות רחבות יותר על ידי מי שאינו ממש בקיא בעניין. בתחרות הקיימת בין אוניברסיטאות, מכונים וחוקרים, יגיעו למרקע גם כאלה שאינם מומחים לנושא. ניתן לומר כי ההדיוט שאינו בקיא בהווה המזרח תיכונית לא יבחין אולי בהבדל בין מי שמומחה לבין מי שמתיימר להיות מומחה, אך זו טענה מתנשאת. זאת ועוד: ההיסטוריה של המזרחנות מלמדת, כי חוקרי המזרח התיכון לא השכילו פעמים רבות לנבא מגמות עתידיות. ההפתעה המצרית במלחמת יום הכיפורים ו'פריצתו' של השלום עם מצרים הן רק שתי דוגמאות מוכרות.⁷ לאור מה שיכול להיות פס בציבוריות הישראלית כקושי 'לספק את הסחורה', אין פלא שהערכות של מומחים אקדמיים לענייני מזרח תיכון אינן נתפסות כתורה מסיני.

שילוב של כל הסיבות שנמנו מעלה הביא לכך שהמונח 'מזרחן' הפך לכינוי של כל מי שמכיר או מתיימר להכיר את השפה והתרבות הערבית. אירוני הדבר שדווקא אנשי אקדמיה נמנעים מלהשתמש במונח זה, מחשש להאשמתם באי-תקינות פוליטית בעקבות ספרו רב-ההשפעה של אדוארד סעיד על האוריינטליזם המערבי.

דיון קצר זה מעלה אפוא שתי שאלות: ראשית, מיהו 'מזרחן'; ושנית, כיצד יכולים אנשי אקדמיה העוסקים במזרח תיכון לתרום לשיח הציבורי. השאלה הראשונה ראויה למחקר מעמיק

⁷ ראו בהקשר זה אייל, הסרת הקסם מן המזרח, עמ' 166–174.

נפרד. באשר לשאלה השנייה, היתרון הגדול של חוקרי האקדמיה נעוץ ביכולתם להעניק לאירועים בני זמננו עומק ופרספקטיווה היסטוריים. מאידך, ניבוי אירועים ומגמות משול למעשה אצטגנין. אף כי התקשורת, מטעמיה היא, 'מושכת' לכיוון זה של חיזוי אירועים, ראוי כי אנשי אקדמיה לא ייתפסו לנטייה זו. משעה שהם נוטלים לעצמם חירות לנבא עתידות הם נוטשים את הקרקע הבטוחה יחסית של מומחיותם ומפליגים למחוזות לא להם – אלה שהתנחלו בהם 'מתמזרחנים' למיניהם.

קשה להאמין שתופעת ה'התמזרחנות' תיעלם, ולו משום שקנתה לה אחיזה איתנה בחברה הישראלית. חלק מהסיבות הסוציולוגיות שהביאו לפריחתה של תופעה זו נשארו בעינן. אולם השתתפות ערה יותר של אנשי מקצוע בשיח הציבורי (באמצעות הטלוויזיה, הרדיו והעיתונות), כמו גם יצירת ערוצי תקשורת אקדמיים לקהל הרחב, עשויים להגביר את המודעות הציבורית לקיומה של מקצוענות מזרחנית שמעולם לא פסה מן העולם.

חזרה לתוכן העניינים

מעמד האשה לניתוח מגדרי: התפתחויות בלימודי נשים במזרח התיכון בישראל

רות רוזד*

הטענה הרווחת במערב כי נשים הועלמו מההיסטוריה ומתחומים אחרים איננה תקפה ביחס למזרחנות. מראשית התפתחות המזרחנות כתחום מחקר מדעי, נושא 'מעמד האשה המוסלמית' – בלשון יחיד, כאילו כל הנשים המוסלמיות הן זהות – עורר עניין רב, אם לא להגיד משיכה אובססיבית. נשים בחברות מזרח תיכוניות תוארו לרב כדמויות בלתי נראות, מקופחות, אשר בילו את כל זמנן בהרמון, שם הן התעסקו בעניינים קטנוניים. התנהגותן של נשות ההרמון הוגדרה לעיתים קרובות כילדותית, דימוי המלמד רבות על היחס אליהן. לצד זאת, מספר קטן של נשים בולטות ומיוחדות תוארו כדמויות מופת אידיאליות,¹ או לחלופין כמרשעות וכסוררות.

לא כל ההתייחסות של המזרחנות הקלסית לנושא מעמד האשה היתה סטריאוטיפית וחסרת ערך, והיו כמובן מלומדים אשר בעבודה מעמיקה וזהירה חשפו מידע חשוב אשר אינו עולה בקנה אחד עם תדמית האשה המוסלמית המסורתית. ש"ד גויטיין, למשל, סיפר כי מצא בתעודות הגניזה מקרים ספורים בהם נשים שימשו כמיופות כוח (נפילה) לצרכים משפטיים וכלכליים, עובדה העלולה להצביע על מידה של עצמאות ואף שליטה בתחומים גבריים לכאורה.² אך דוגמא זו ואחרות הן היוצאות מן הכלל המוכיחות את הכלל; לרוב יש להתייחס למחקרים המזרחניים הקלסיים הדנים בנשים בביקורתיות יתרה, שכן רובם מאמצים סטריאוטיפים על מעמד האשה המוסלמית ומחזקים אותם.

המאבק על זכויות נשים (ובעיקר על זכות ההצבעה) באירופה ובארצות הברית השפיע על חקר תולדות האסלאם והמזרח התיכון על ידי מזרחניות מערביות קלסיות. מחקריהן התקבלו כתרומות רציניות למזרחנות והם מוערכים עד היום, אף שלא הסתירו מסר אידיאולוגי ברור בדבר 'התקווה האמיתית להשגת רמה גבוהה יותר, דתית וחברתית, לאשה המוסלמית של היום [1928 – ר"ר].³

המזרחנות הארץ ישראלית ינקה מהמסורת האירופית הקלסית, אולם היו לה מאפיינים מיוחדים. הצרכים הבטחוניים והצבאיים של הישוב היהודי החדש הובילו מזרחנים ציונים

* ד"ר רות רוזד היא מרצה בכירה בחוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית בירושלים. ספרה הראשון עוסק ב'נשים בקבצים ביוגרפיים אסלאמיים', מאבן סעד ועד מי הוא מי במזרח התיכון. היא ערכה, תרגמה וביארה אוסף של תעודות על נשים באסלאם ובמזרח התיכון בשפה האנגלית, וחוקרת הפצת מסרים אסלאמיים בנושא מגדר במאה העשרים. ממצאיה ממספר מקרי מבחן כבר ראו אור כמאמרים בכתבי עת מקצועיים.
** את ראשית דרכי בתחום 'מעמד האשה' עשיתי בשנת 1980 תוך כדי פולמוס אקדמי עם פרופ' גבריאל בר המנוח על נשים ו-וקף ולאחר מכן בעידודה של פרופ' חוה לצרוס-יפה ז"ל אשר השתכנעה, כדרכה, שניתן לעסוק בנושא באופן רציני ולא מגמתי. פרופ' אמנון כהן, בעיקר במהלך כהונתו כראש מכון טרומן לחקר השלום באוניברסיטה העברית בירושלים, הכיר בחשיבות העיסוק בנושא נשים ומגדר ותמך בי, למרות שהמחקר שלו השיק רק במעט לנושא. ד"ר נוגה אפרתי ממשיכה להשכיל ולאתגר אותי וכן כל משתתפי ימי העיון, הסדנאות והכינוסים, ואחרונים חביבים – תלמידי בעלי הסקרנות האינטליגנטית.

¹ בילי מלמן אימצה את המינוח נשים מהוללות (women worthies), אשר נטבע על ידי ההיסטוריונית נטלי דיוויס. ראו בילי מלמן, 'למלאך ההיסטוריה יש מין: היסטוריה של נשים', היסטוריה ופוליטיקה 1880—1993, זמנים 46/47 (1993), עמ' 18—33.

² S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1967, vol. II, p. 129

³ רות רוזד, 'השפעות אידיאולוגיות על הספרות בנושא נשים בתולדות האסלאם והמזרח התיכון', המזרח החדש מא (תש"ס), עמ' 140.

להתרכז בנושאים פוליטיים, וחקר הנשים נדחק לשוליים יחד עם נושאים חברתיים אחרים. עם זאת, חוקרים ארץ ישראלים אשר באו במגע ישיר עם החברה הערבית ניסו לא פעם לתאר גם את מציאות חייהן של הנשים הערביות בארץ ישראל.⁴

דפדוף בכרכים הישנים של כתב העת 'המזרח החדש' מעלה ממצאים מעניינים. בכרך ט' התפרסם מאמר של הנרי רוזנפלד על 'הגורמים הקובעים את מעמד האשה בכפר הערבי', כנראה בהשפעת גבריאל בר, העורך, אשר התעניין בנושא זה. בכרך י' הופיעה במדור 'תרבות ספרות ואמנות', בעריכת אולגה קפליוק, ידיעה מרתקת מן העיתונות הערבית על המאבק במצרים סביב זכויות היוצרים של 'אופרטה על משוררת צופית', הלא היא נאפעה אל-עדינה. במהלך השנים שלאחר מכן ניתן היה למצוא בכתב העת ידיעות חשובות נוספות על נשים בארצות ערב שתורגמו מהעיתונות הערבית, וכן מאמרים סוציולוגיים ואנתרופולוגיים בנושא. בכרך טו, למשל, הופיע תרגום של אברהם ינון למובאות מספרה של בת נצרת, נג'וא קעואר פרח, דרוב נמצאבית (דרכים ומנורות), ולצדו תרגום השיר 'תעודת זהות' של המשורר הפלסטיני מחמוד דרויש.

צרכיהם של משפטנים ומזרחנים ישראלים הביאו לפרסום ניתוח מעמיק בספרם של גויטיין ובן שמש המוקדש לדיני האישות האסלאמיים על פי האסכולה החנפית הנהוגה בארץ.⁵ לימים כלל גבריאל בר פרק על 'אשה ומשפחה' בספרו 'ערביי המזרח התיכון', אשר נועד לשמש ספר מבוא לתלמידים ולציבור הרחב קורא העברית (וזכה למהדורה מעודכנת בשיתוף מרים הקסטר).⁶ לאור הצרכים וההתעניינות של הממסד והציבור הישראלי, אשר ללא ספק השפיעו על עבודת המזרחנים, אין פלא שבכנסי החברה המזרחית הישראלית ובבטאונה 'המזרח החדש' נצמדו למונח 'מעמד האשה' וחשבו על הנושא כעל הרמון נשי בתחום החברה, המשפט והתרבות.

תפיסה חדשה שכונתה 'תולדות נשים', אשר התפתחה בהשפעת התנועה הפמיניסטית במערב בשנות ה-60, שאפה להציב את לימודי הנשים בקדמת המחקר המדעי על המזרח התיכון ושינתה בהדרגה את הסטריאוטיפים הקלסיים בשיח ההגמוני. מחקרים חדשים מן העשורים האחרונים חשפו את התפקידים המגוונים שמילאו נשים בחיים הכלכליים, החברתיים והתרבותיים של המזרח התיכון. מחקרים כמותיים אשר התבססו על רישומים כלכליים הניבו ממצאים מעוררי מחשבה על נשים בעלות רכוש ולעתים אף מנהלות רכוש, ונתונים אלה סתרו לכאורה את הדעה הרווחת על פיה נשים לא הכירו את המשפט האסלאמי – מערכת משפטית אשר העניקה להן זכויות רכוש נדיבות יחסית. ממצאים מבתי הדין המוסלמיים הצביעו על כך שמספר גדול של נשים תבעו את זכויותיהן המשפטיות למרות הלחצים של חברה פטריארכלית. יתר על כן, מחקרים בהיסטוריה כלכלית וחברתית גילו כי נשים היו פעילות במגוון תחומים יצרניים אשר

⁴ לדוגמה, יעקב שמעוני, ערביי ארץ ישראל, תל אביב: עם עובד, תש"ז. בתוך שני הפרקים המוקדשים ל'ארגוני מוסדותיו של הציבור הערבי' נדונים 'ארגוני נשים' (עמ' 378–380). יתרה מזו, מידע על נשים שזור בנושאים שונים כמו 'הכפר הערבי' ו'חינוך ותרבות ביישוב הערבי'.

⁵ ש"ד גויטיין וא. בן שמש, המשפט המוסלמי במדינת ישראל, ירושלים, 1957.

⁶ גבריאל בר, ערביי המזרח התיכון (מהדורה מעודכנת בשיתוף עם מרים הקסטר), תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ג.

הניבו הכנסות כלכליות. גם השכלת נשים במזרח התיכון המסורתי תועדה באמצעות נתונים כמותיים ואזכורים במקורות.⁷

חקר הפוליטיקה המזרח תיכונית המשיך להיות דומיננטי בספרות המקצועית, אולם בעקבות התנועה הפמיניסטית החלו חוקרות וחוקרים להתמקד בפעילותן הפוליטית של נשים בתנועות לאומיות, בתנועות נשים וכמובן בקרב האליטה השלטת. חידוש נוסף היה הופעתה של סוגה חדשה – פרסום סיפורי נשים כלשונם בתיווך מינימלי של החוקר/ת. החלו להתפרסם גם עיתוני נשים ואוטוביוגרפיות של נשים (אשר חלקן תורגמו לעברית),⁸ ואלה השמיעו את קולן של נשות המעמד הגבוה והבינוני.

התפתחויות בהיסטוריוגרפיה הכללית ובזרמים אידיאולוגיים, אנתרופולוגיה חדשה וסוציולוגיה איכותנית – כל אלה הובילו את חוקרי המזרח התיכון להשמיע את קול האשה העממית תוך מעורבות מינימלית של החוקר/ת (לעתים תוך שימוש בשיטה של ראיונות פתוחים), ולאפשר לנשים העממיות לקבוע את סדר היום המחקרי מתוך תפיסתן כבנות אנוש ולא כמושאי ניסוי.⁹ מטפלות פסיכולוגיות גייסו שיטות מקצועיות כדי לחשוף מפי נשים ערביות נושאים עדינים ומרתקים כגון מיניות או רגשות בעקבות אבדן ילד גם אם הוא נפל במסגרת המאבק הלאומי.¹⁰ זאת בניגוד למבול הדיווחים הגבריים על אמהות של שְׁהִידים ובניגוד לחומר הרב על מיניות נשים ערביות מוסלמיות בכתבי מלומדים מוסלמים קלאסיים ומודרניים ובספרות ובאמנות המערבית.

בנרטיבים נשיים אלה מתגלה מגוון של עמדות מפתיעות – מהעצמה עד תחושת קורבן. מטופלות ונשים מבקשות סעד מבית הדין השרעי רק כשהן שרויות במצוקה קשה, אולם משקיבלו את ההחלטה הן לוקחות את גורלן בידיהן. את תחושות העצמאות והנחישות המתלוות לכך הגדירה האנתרופולוגית ארלין מקלוד כ'מחאה מתאימה' (Accommodating Protest) – מתאימה למסגרת התרבותית-חברתית בה הנשים נמצאות. יתר על כן, לעתים מעוגנת מחאת הנשים בנהגים החברתיים הסובבים אותן והנשענים לכאורה על הדת. הן מודעת לזכויותיהן ההלכתיות ומשתמשות בהן במאבק עם בעליהן, וישנן כאלה אשר מנצלות באופן חתרני את כללי הלבוש האסלאמיים, תופעה אשר מעוררת שאלות רבות, וביניהן: האם ניתן לכנות מעשים כגון אלה סוג של פמיניזם?¹¹

⁷ רות רוזד, 'נשים מוסרות מידע, משכילות ומלומדות בתולדות האסלאם', פעמים 82 (חורף תש"ס), עמ' 4–27.
⁸ רימונדה טויל, מעצר בית: סיפורה של אשה פלסטינית, תרגמה נעמי גל, ירושלים: אדם, 1979; גיאהאן סאדאת, בת מצרים, תל אביב: אור-עם, 1989; מוסבאח חלבי, יומנה של צעירה דרוזית, דלית אל-כרמל: אסיה, 1991; פדוא טוקאן, דרך הררית, תרגמה רחל חלבה, חיפה: הוצאת המפרש, 1993; אירשאד מנג'י, הצרה עם האסלאם, תל אביב: כנרת, 2005; אזאר נאפסי, לקרוא את לוליטה בטהרן, תל אביב: ידיעות אחרונות, 2005.

⁹ ראו, למשל: יצחק פלטק ומחמד מחאמידי, אות של פחם: עולמם של צעירים ערביים בישראל, גבעת חביבה: המכון ללמודים ערביים, 1989; ח'אולה אבו בקר, בדרך לא סלולה: נשים ערביות כמנהיגות פוליטיות בישראל, מכון ון ליר בירושלים: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל, 1998.

¹⁰ ח'אולה אבו בקר, 'נשים ערביות, מין ומיניות: נוכחות החברה הערבית ותרבותה בטיפול פסיכולוגי וזוגי בקרב נשים פלסטיניות', המזרח החדש מא, 2002, עמ' 229–245. ד"ר נאדרה שלהוב קבורקיאן השתמשה ב'תרפיה קולית' לתת לאמהות של שִׁהָדָא פלסטיניים אפשרות להשמיע את אשר על ליבן.

¹¹ אבו בקר, 'נשים ערביות, מין ומיניות'. על המונח 'מחאה מתאימה' ראו A.E. Macleod, *Accommodating Protest: Working Women, The New Veiling, and Change in Cairo*, New York: Columbia University Press, 1991. על עטיית הרעלה כקריאת תגר פמיניסטית ראו Anika Rabo, 'Gender, State and Civil Society in Jordan and Syria', in C. Hann and E. Dunn (eds.), *Civil Society: Challenging Western Models*, London and New York, 1996. אני מודה לאסף דוד אשר הביא מאמר זה לתשומת ליבי.

בשנות ה-80 טבעה ההיסטוריונית ג'ון וואלך סקוט (Joan Wallach Scott) את המונח האנליטי gender בהשפעת רעיונות פמיניסטיים שרווחו באותה תקופה. לימים תורגם מונח זה למילה העברית 'מגדר' והתרגום קיבל את הגושפנקה של האקדמיה ללשון העברית. בניגוד לדעה הרווחת ש'מגדר' היא מילה נרדפת ואופנתית יותר ל'נשים', הרי שמגדר הוא ההבדלים בין המינים והיחסים ביניהם, שהינם במידה רבה הבנייה חברתית ולכן תלויי זמן ומקום. ניתוח מגדרי תפס את מקומו בהיסטוריה הכללית ככלי מתודי חיוני לצד ניתוח מעמדי, גזעי וכן הלאה.¹²

חקר אופני שיח (יחיד: שיח, בלועזית discourse) הגמוניים ומתחרים הביא מטבע הדבר לעיסוק באופני שיח מגדריים. גישה זו מתמקדת בדרכים בהן התרבות הדומיננטית במקום ובזמן מסויים מגדירה גבריות ונשיות כמוקדים של ניגוד ושוני, תוך הצבת הגבר בעמדת כוח ושליטה (פטריארכיה). היסטוריוניות והיסטוריונים של המזרח התיכון שעסקו בסוגיה זו ביקשו להבין כיצד השיח המזרח תיכוני על גברים-זכר ונשים-נקבה התפתח לכדי הענקת זכויות יתר לגבר והחשבתה של האשה החזקה והעצמאית כסכנה לגבר ואף לחברה כולה.

סוגייה נוספת במסגרת דיון זה היא העיסוק במגדר במלא מובן המונח, דהיינו לא רק נשים ונשיות אלא גם הבניית הגבריות. לאחרונה החל העיסוק בגבריות במזרח התיכון ובחברות מוסלמיות לצבור תאוצה; מספר קבצים באנגלית כבר הוקדשו ל'סוגי גבריות בחברות ותרבויות אסלאמיות' ומאמרים בודדים מתמקדים בהבנית הגבריות במזרח התיכון.¹³ העיסוק בגבריות עורר התנגדות מסוימת בקרב חוקרות פמיניסטיות, אשר חששו שהזרקורים יופנו שוב לגברים שממילא שלטו ושולטים במחקר והסתייגו מהתנועה הפוליטית-חברתית להגברת זכויות הגברים אשר לטענתן הובילה להתפתחות הזו.

בד בבד עם תמורות חברתיות התפתח גם חקר המיניות באסלאם ובמזרח התיכון לכלול את מגוון סוגי המיניות אשר הפכו פומביים יותר בימינו. אך התפשטות מגמות המחקר הללו מהמערב אל המזרח נתפס על ידי חלק מאנשי המזרח לא דווקא כפתיחות יתרה אלא כחזרה לסטריאוטיפים הישנים-נושנים המעליבים על 'המיניות של המזרח'.

כל ההתפתחויות שתוארו לעיל במחקר המדעי של המגדר באסלאם ובמזרח התיכון לא אחרו להתרחש גם בישראל, מה גם שמזרחנים ישראלים תרמו להן רבות בפרסומיהם המדעיים בשפה האנגלית. קורסים בודדים על נשים ומגדר במזרח התיכון החלו להופיע באוניברסיטאות ובמכללות בישראל מסוף שנות ה-80, והיום כמעט אין מוסד להשכלה גבוהה אשר איננו מציע לתלמידיו לפחות קורס אחד בנושא זה. חוקרות וחוקרים ישראלים הקדישו את זמנם לנושא המגדר, ולצד פרסומים באנגלית והרצאות בחו"ל הופיעו גם מאמרים בעברית, הרצאות ופרקים בספרים מדעיים על נשים ומגדר במזרח התיכון, אם מתוך מחויבות פמיניסטית אם כהיענות לדרישת הקהל ללמוד יותר על נשים ערביות (בעיקר בישראל) ועל נשים בחברות אסלאמיות.¹⁴

¹² על מגמה זו בחקר המזרח התיכון ראו Ruth Roded, 'Mainstreaming Middle East Gender Research: Promise or Pitfall?', *Middle East Studies Association Bulletin* (Summer, 2001)

¹³ ראו Lahoucine Ouzgane (ed), *Islamic Masculinities*, London and New York: Zed books, 2006

¹⁴ ראו למשל קמיליה בדר-עראף, 'האישה הערבייה בישראל לקראת המאה העשרים ואחת', *המזרח החדש* לו, 1995, עמ' 213—218; דפנה פורמבה, 'סיפור מסיפורי אלף לילה ולילה בחמש גרסאות: השיח המיני והחברתי בקונטקסט

בשנים האחרונות התקיימו בארץ סדנאות, ימי עיון וועידות בנושא נשים ומגדר במזרח התיכון, בהן הוחלפו רעיונות והורחב בסיס הידע בין המתמחות והמתמחים בנושא. מכון ון ליר בירושלים ערך בשנת 1995 סדנה בנושא 'זהויות נשיות בחברה הישראלית' בה נכללה הרצאה על ה'פמיניזם האסלאמי'. שנה לאחר מכן הוקדשה באוניברסיטת בן גוריון בנגב סדנה לנושא 'גינדר בחברות מזרח תיכוניות'. איריס אגמון נתנה דחיפה לחקר ההבדלים בין המינים במזרח התיכון כאשר הרצתה במפגש האחרון לשנת 1997 של 'פורום בר' של החברה המזרחית הישראלית על 'גינדר: קטגורית ניתוח היסטורי ידידותית לסביבה'. במהלך שנת הלימודים תשנ"ח (1997/98) התקיימה סדנה חודשית בהשתתפות חוקרות וחוקרים מרחבי הארץ בנושא 'מגדר וג'ינס: בעייתיות בתרגום הבדלי המינים למונחים מזרח-תיכוניים', בחסות מכון טרומן לחקר השלום באוניברסיטה העברית בירושלים. סדנאות אלה הפכו למסורת במכון טרומן בעידודו הנמרץ של פרופ' אמנון כהן, ראש המכון באותה תקופה, ונערכו מאז כמעט מדי שנה. קהל רב הופיע ליום עיון בנושא 'גינס (מין) וג'נדר (מגדר) במזרח התיכון: מיתוס ומציאות' שהתקיים באוניברסיטה הפתוחה באביב 1998. אות לחשיבות ההולכת וגוברת של חקר התחום בארץ ולחדשנות הישראלית בו היה כאשר הקדישה החברה המזרחית הישראלית, בפעם הראשונה בתולדותיה, מושב בכנס הארצי השנתי ה-25 שלה (אביב 2001) לנושא 'כיוונים חדשים בחקר נשים ומגדר'.¹⁵

חוקרי נשים, מגדר ורעיונות פמיניסטיים גילו אף הם עניין במזרח התיכון ובאפריקה וערכו את הכנס השנתי התשיעי שלהם באוניברסיטת תל אביב בשנת 2001 בנושא 'על ההבדל הנשי? ייצור זהויות נשיות בתרבויות המזרח התיכון ואפריקה', בו התארחו שלוש מרצות מתורכיה, ארצות הברית ואפריקה. פן נוסף תרם המרכז היהודי-ערבי באוניברסיטת חיפה בסדנה מרתקת 'ללמוד וללמד: נשים במזרח התיכון' שהתקיימה בשנת 2002 ובה שולבו מרצים ומרצות, מוסלמים, נוצרים, דרוזים ויהודים. גם מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל אביב הפנה את זרקוריו לעבר 'נשים במזרח התיכון בין מסורת לשינוי' ובמסגרת זו אף גויס המזרחן הנודע ברנרד לואיס לתרום את דעותיו על 'מגדר והתנגשות הציביליזציות'.¹⁶ עם היווצרות מסה קריטית של חוקרי מגדר במזרח התיכון בישראל, ההתפתחות הטבעית הייתה עריכת כנסים וסדנאות בין לאומיות בארץ. אינני חושבת שזהו מקרה שהחלוצים לפני המחנה באו מהפריפריה, תרתי משמע; הכנס הבין לאומי (בשפה האנגלית) הראשון בארץ בנושא 'נשים וחברה במזרח התיכון' נערך במכללת עמק יזרעאל באביב 2000.

השוואתי, 'ג'מעת ב', 1998, עמ' 9—28; ליאת קוזמא, "אני פאטמה זניבריה ואת מסטפא קנדיל": היסטוריוגרפיה לאומית וכתבת היסטוריה פמיניסטית במרוקו, 'ג'מעת ו', 2000, עמ' 9—32; אבנר גלעדי, 'על דיני ההנקה השרעיים ומשמעויותיהם החברתיות בימי הביניים ובעת החדשה', בתוך מירי אליאב-פלדון ויצחק חן (עורכים), נשים, זקנים וטף: קובץ מאמרים לכבודה של שולמית שחר, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, 2001, עמ' 35—43; אורי ביתן, 'אסמא, בעלת החגורתיים: על פוליטיקה, מיוזוגיניה ומיתולוגיה באסלאם הקדום', 'ג'מעת יא', 2004, עמ' 159—174.

¹⁵ על מושב זה, בו שימשתי מתדיינת, ראו מאמרי 'כיוונים חדשים בחקר נשים ומגדר', האגודה הישראלית ללימודים פמיניסטיים ולחקר מגדר, כרך 7 (2001), עמ' 10—12.

¹⁶ עפרה בנג'ו (עורכת), נשים במזרח התיכון: בין מסורת לשינוי, סקירות מרכז דיין 134, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 2004.

הקשר בין נושאים אשר עלו על סדר היום הציבורי לבין העיסוק במגדר לא היה מקרי,¹⁷ למרות שחוקרים וחוקרות ישראליות של המזרח התיכון פנו לא אחת לחקר המגדר כאשר מקורותיהם משכו אותם לכיוון זה. מכל מקום, אחד המניעים המרכזיים לעיסוק במגדר התיכון היה אידיאולוגי-פמיניסטי, ודוגמא טובה לכך היא המונוגרפיה שפרסמה ליאת קוזמא, 'נשים כותבות היסטוריה: פמיניזם ושינוי חברתי במרוקו', אשר יצאה לאור בשנת 2003 על ידי מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה.

השנה צפוי לצאת לאור קובץ של כעשרה מאמרים מקוריים בשפה העברית פרי עטם של חוקרים וחוקרות ישראלים המוקדש לנשים ומגדר במזרח התיכון במאה העשרים.¹⁸ הוא עוסק ביוצרות בתחומי הקולנוע והספרות, בפולמוס על הלבוש האסלאמי, בהשכלת נשים ובתנועות נשים. המאמרים מקיפים את 'המאה העשרים הארוכה' ששורשיה בשלהי המאה ה-19 ומגיעה עד ימינו, ונוגעים בפמיניזם מממלכתי מחד גיסא ובגילויי אופוזיציה מאידך גיסא. עושר של מידע וזוויות מבט חדשות, לעתים פרובוקטיביות, תגלילה לקהל הרחב המתעניין במזרח התיכון בכלל ובנשים ומגדר בפרט. מאחר שהעולם האקדמי הישראלי שקוע כיום בחקר הקהילות היהודיות במזרח התיכון ותרבותם ובמאמצים אינטלקטואליים להכשרת שילובה של ישראל באזור, יש להניח כי בעתיד אף נהיה עדים לכיוונים חדשים בחקר נשים ומגדר במזרח התיכון בישראל.

היום ישנם בישראל למעלה מחמישים חוקרי המזרח התיכון – בכירים וזוטרים, נשים וגברים, מוסלמים, דרוזים, נוצרים ויהודים וכן בדואים – אשר עוסקים במגדר במזרח התיכון ומקיימים ביניהם קשר רציף באמצעות רשימת תפוצה אלקטרונית ייעודית. אין ספק שבתוך השפע הזה פרחו מזכרונות חוקרות וחוקרים, אירועים ופרסומים אשר תרמו להתפתחות לימודי הנשים במזרח התיכון בישראל, ואיתם הסליחה.

נהיה נאיביים אם נצפה שהמסד המזרחי בארץ לא ימשיך להעדיף נושאים שעל סדר היום הציבורי, ובראשם בטחון ויחסי חוץ. יחד עם זאת, תנועות פמיניסטיות בישראל והאחוז הגדול של נשים בקרב תלמידי המוסדות להשכלה גבוהה יוצרים קהל הצמא לדעת יותר על נשים ומגדר במזרח התיכון. מעבר לכך, בעידן ההשכלה המבוססת על חוקי השוק הכלכלי, עליית נושא 'מעמד האשה המוסלמית' למקום נכבד בסדר היום הבין לאומי היא גורם רב חשיבות המשפיע על תורמים פוטנציאליים. ובכל זאת, תפקידנו כחוקרים באקדמיה בישראל ובעולם הוא להוות החלוץ לפני המחנה, ולהקדיש את פעילותינו האקדמית למחקרים אשר דורשים זמן ממושך, עיון מעמיק, ניתוח דינמי ומקורות חדשים. לאור כל האמור לעיל נראה שניתוח מגדרי – על כל היבטיו – ימשיך לתפוס מקום נכבד בחקר המזרח התיכון בארץ, ויעשיר אותו במקורות חדשים, בשימוש בשיטות מחקר מחדשות ורב-תחומיות, ובתובנות מאתגרות.

חזרה לתוכן העניינים

¹⁷ החל בשנות ה-90, למשל, פרסומים בעברית התמקדו בתנועות ובהוגים אסלאמיסטים ובתוך כך בחנו את גישותיהם בנושא האשה והמשפחה. החלוץ בחקר נושא זה הוא אוריה פורמן, וראו מאמרו 'לקראת בית אסלאמי בשיח נאמני האסלאם', המזרח החדש מב, 2001, עמ' 43–66, והפרק 'אשה, משפחה, מין ומוסר' בספרו אסלאמיזם: דת וחברה במשנתם של נאמני האסלאם בני זמננו, תל אביב: מערכות, 2002. ראו גם פרסומו של אמיר ויסברוד, תראבי: דובר האסלאמי הקנאי, תל אביב: מרכז דיין, 1998.

¹⁸ רות רווד ונוגה אפרתי (עורכות), נשים ומגדר במזרח התיכון במאה העשרים, ירושלים: מאגנס (יראה אור ב-2006).

'גדנ"ע מזרחנות': האקדמיה הישראלית והמזרח התיכון במאה העשרים ואחת

אילן פפה*

כאשר התפרסם בעברית הספר 'אוריינטליזם' של אדוארד סעיד – כעשרים שנה לאחר שראה אור באנגלית – העיר מחברו בסרקזם כי בשלב זה של חייו, הספר הפך לתעודה היסטורית וכבר אינו מהווה תרומה עכשווית לדיון על המזרח התיכון. אבל דומה כי טוב מאוחר מאשר לעולם לא. חלק מן התובנות – יש לומר המתוקנות, לאחר משובים ביקורתיים רבים שסעיד קיבל על המהדורה הראשונה – עדיין משמעותיות למצב המחקר המזרחני בישראל.

עצם קיומה של דיסציפלינה מזרחנית בתוך חברה מזרח תיכונית לעולם ישאיר את הביקורת הבסיסית והראשונית ביותר של סעיד במקומה ובתוקפה. הביקורת המוצדקת עליו כמי שנטה לאחד את המבט המערבי על המזרח נותרה תקפה אף היא, אך דומה כי היא רלוונטית למי שנמצא בנקודה חיצונית לאזור; שם, כפי שהעירו המבקרים, לא כל המתבוננים על המזרח השקיפו עליו בעיונות ולא כל מי שכתב עשה זאת בשרות הפוליטיקה שביקשה לשלוט על המזרח ולעצבו עבור אינטרסים של המערב. אולם רבים הסיכויים כי הנחות היסוד הסעידיות חלות על מבט מתוך האזור המתיימר להיות אובייקטיבי. יתרה מכך, מבט שנולד מתוך עיונות כלפי ה'מזרח' וחרדה מפניו שומה עליו שילקה לפחות בחלק מן ההגדרות של ה'אוריינטליזם' כמבט מתנשא, מאחד ומגמד של המזרח. מן הסתם, גם הנחת היסוד הסעידית כי מטרתו היא לסייע בשליטה על המזרח ובדיכוי תמשיך להיות תקפה במקרה זה.

ביקורת עצמית על המרכולת האקדמית היא, ככלל, מצרך נדיר, ולא רק במקומותינו. העולם האקדמי מייצר ידע על החברה סביבו – ולרוב זהו ידע ביקורתי ומפרק – אך רק לעתים רחוקות מפנה את המבט פנימה ומשתמש באותם כלים בהם הוא בוחן את סביבתו כדי לבחון את עצמו. דווקא מחוץ למזרחנות הישראלית נעשה מאמץ כן לנסות ולבקר את המבט האקדמי הישראלי-ציוני על המזרח. היו אלה בעיקר אנתרופולוגים וסוציולוגים שבחנו את מקומו של 'המזרח' בייצור הידע המקומי, החל מעבודתן הביקורתית של אלה שוחט וסמדר לביא, דרך ניסיונות תקיפים פחות אבל משמעותיים באותה מידה של דני רבינוביץ', סמי שלום שטרית ויהודה שנהב, וכלה בהנרייט קלב דהאן וגיל אייל.¹ סוציולוגיה, אנתרופולוגיה ואפילו ארכיאולוגיה של ידע היו נקודות זינוק מוצלחות למי שרצה לקשר בין היחס הציוני ל'אחר' המזרחי – יהודי-ערבי, פלסטיני או אתיופי. כל הייצוגים האפשריים של המזרח בתרבות הישראלית בכלל, ובאקדמיה בפרט, נבחנו לעומק ונחשפו על הגזענות הסמויה והגלויה שבהן. אבל

* ד"ר אילן פפה הוא מרצה בבית הספר למדעי המדינה באוניברסיטת חיפה.

¹ דני רבינוביץ', אנתרופולוגיה והפלסטינים, ירושלים: מכון ון-ליר, 1988; סמי שלום שטרית, המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה, 1948–2003, תל-אביב: עם עובד, 2004; יהודה שנהב, היהודים הערבים: לאומיות דת ואתניות, תל-אביב: עם עובד, 2003; הנרייט דהאן-קלב ואחרות (עורכות), נשים בדרום: מרחב, פריפריה ומגדר, באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון, 2005; גיל אייל: הסרת הקסם מן המזרח, ירושלים: מכון ון-ליר, 2005.

לפחות באופן רשמי, הבציר המרשים הזה אינו חלק מן המזרחנות הישראלית, כי אם פירות של התפתחות מדעי החברה שבמקום אחר כיניתי אותה 'פוסט-ציונית'.

המזרחנות הישראלית כוללת בתוכה את אותם מרכיבים מרשימים שסעיד אכן התעלם מהם בכתיבתו – מעין המשך של המסורת הגרמנית וההולנדית המפוארת של תיאולוגיה טקסטואלית וכישורים לינגוויסטים שלא יסולאו בפז. למזלנו, הניסיון לטעון שידע שכזה מספק מיומנות יוצאת דופן בפרשנות של תופעות בנות זמננו כמו האסלאם הפוליטי היה קצר מועד. רק בודדים משולי הקהילה המקצועית ממשיכים להסביר מה הוא חמאס רק בגלל שהם כתבו מאמר על חדית' או פירשו אסכולה אסלאמית עתיקת יומין; חוקרי העבר הרחוק חשים, ובצדק, כי ייחודם הוא בתוך כתלי בית המדרש האקדמי ולא מחוצה לו.

חוקרי התופעות בנות-זמננו מתבקשים על ידי הסביבה לזרוע אור על המתרחש במקומותינו בעזרת מיומנותם. אין בכך כל רע, נהפוך הוא – אל לחוקרים שכאלה לדור במגדלי שן. אלא שהדמויות הבולטות בתקשורת מקרב קבוצת הפרשנים שבסיסה באקדמיה בוחרים להצדיק ללא ביקורת את המדיניות הממשלתית, סרים לעולה של הציונות ושבים כתוכים על הדברים שמזרחני הצבא פרשו זמן קצר לפני הופעתם ברדיו או בטלוויזיה.

אבל לא רק מתי המספר המופיעים בחלון הראווה התקשורתי לוקים בהעדר ביקורתיות או בתרומה זניחה לשיח הציבורי על נושאים 'מזרחיים' שהם בנפשה של החברה. גם המזרחנות המקצועית, זו הנלמדת ונחקרת בכלים מקצועיים, סירבה להטמיע את הביקורת המפרקת של סעיד, כפי שדחתה קודם לכן אתגר אולי משמעותי יותר עבורה מכיוונה של הכלכלה הפוליטית – הביקורת המרקסיסטית על ההנחות המקובלות על תהליכי המודרניזציה במזרח התיכון בעת החדשה.² גיב ובוון (Gibb & Bowen), אלי כדורי וברנרד לואיס נותרו ענקי הדור ומורי הדרך גם כאשר הנחות היסוד הימניות והשמרניות שלהם אותגרו במרכזי מחקר מרכזיים ברחבי העולם המערבי.

חבל שכך הם פני הדברים. למרות התרומה המשמעותית של המחקרים הסוציולוגיים והאנתרופולוגיים 'פוסט-ציוניים', הם נעדרים עד היום איכויות של המזרחנות הקלאסית: הכרה של השפה, הספרות והתרבות. ואילו אלה שברשותם המיומנויות הללו אינם מעיזים ואינם חפצים לבדוק את מרכולתם ואת מקום מחקריהם בעיצוב העמדה הישראלית כלפי המזרח בכלל והפלסטינים בפרט.

התמונה העכשווית מורכבת כמובן. לאחר שנים רבות נמצאים היום גם פלסטינים ישראלים בתוך קהילת המחקר וההוראה (רובם ככולם עוסקים במיעוט הפלסטיני בישראל ולא ביחס החברה היהודית לפלסטינים). עורכי 'המזרח החדש', אלי פודה וחיים גרבר, הקדישו במודע נישה מכובדת בתוך כתב העת להצגת עבודתו של סעיד ומשמעותיה. אבל אלה הם היוצאים מן הכלל שאינם מעידים על הכלל. זה נותר כשהיה: מזרחנים העוסקים באסלאם ובעולם מזרח תיכוני מרוחק בזמן אינם רואים כל צורך להתייחס למציאות סביבם, ורוב אלה העוסקים במזרח

² העבודה הממצה ביותר בנושא זה היא: Timothy Mitchell, 'The Middle East in the Past and Future of Social Science', in David L. Szanton (ed.) *The Politics of Knowledge: Area Studies and the Disciplines*, California: University of California Press, 2002

התיכון בן-זמננו שבויים באותן הנחות יסוד אשר הדריכו מאז ומתמיד את יחסה של הציונות למה שהיה קרוי בפי דובריה הראשיים 'הבעיה הערבית'. הבולטת שבהנחות יסוד אלו נולדה בבית המדרש המודרניסטי של הסוציולוג טלקוט פרסונס (Talcott Parsons), מצאה דרכה אל לימודי המזרח התיכון באמצעות חוקרים כאלו כדורי וברנרד לואיס ומשם קצרה הדרך לישראל. תמציתה פשוטה אך תוצאותיה הרסניות: רק עֶרָב מתמערב ראוי להתייחסות שווה מצידה של הציונות, ורק עֶרָב שיקבל את עמדותיה של הבסיסיות של הציונות יוכל להתמערב.

קהילת החוקרים הזו, ברובה, מסרבת לקבל כמה מן ההתפתחויות המשמעותיות ביותר שחלו בעולם ייצור הידע האקדמי. בשל קוצר היריעה נזכיר שתיים מהן בלבד. הראשונה דנה בקשר בין החוקר למחקרו: לא ניתן וגם לא רצוי להפריד בין החוקר – עולמו האידיאולוגי, התרבותי והחברתי – לבין מחקרו. אם היה מדובר באותם עשרות פרחי כמורה מזרחניים שבחרו לחקור את הנושאים הפחות הטעונים והפחות מעניינים אותם רק על מנת לקדם קריירה אקדמית יציבה – ניחא. אבל רבים בקרב המזרחנות הישראלית עוסקים בקווי המתאר של המציאות העכשווית: התנועה הלאומית הפלסטינית, המערכות הפוליטיות הערביות השכנות וערביי ישראל. האם באמת הם יכולים לטעון לנייטרליות מקצועית בבואם לבחון תופעות שכאלה? הרי כה רבים מהם אינם עומדים בפיתוי, ומפרשנים את העמדות של ה'ערבים' הללו באופן ההולם כמעט לחלוטין את צרכיה של המדיניות הישראלית כלפי העולם הערבי באופן כללי ומול הפלסטינים באופן ממוקד יותר.

מכאן נובעת גם ההתעלמות מהנחה יסוד חדשה נוספת: המחויבות האנושית אל מול מושא המחקר, או במלים אחרות הנטייה לגלות אמפתיה – או אנטיפתיה – כלפי מציאות שבה בני אדם פועלים מול בני אדם אחרים ברשעות, בגסות, באכזריות או בחמלה, באהדה ובתמיכה. אין – ואסור שיהיה – מחקר קר ומנוכר על השואה היהודית. אין, ואסור שיהיה, מחקר מנוכר על השמדת העם הקמבודית והרואנדית. ואין בנמצא, למרות יומרות מסויימות, מחקרים נייטרליים על אזורים רווי סכסוך, במיוחד כאשר הכותבים מעורבים ישירות בסכסוכים אלה. אסור שיהיה מחקר האדיש לסבל המתמשך של הפלסטינים, שהוא תולדה ישירה של מדיניות ישראלית כובשת ומקפחת של עשרות בשנים.

כדי שחמלה כזו תיוולד וכדי שעמדה מוסרית כזו תתעצב, צריך בראש ובראשונה לצמוח מבט פנימי מבקר – דרישת יסוד מכל משכיל בחברתנו המודרנית – על ההתבוננות הישראלית-הציונית על העולם הערבי והפלסטיני שהיא חלק ממנו. שוו בנפשכם איזו תועלת אדירה תפיק החברה הישראלית, בכלל ובהיבט של יכולת התמודדות עם המציאות הפוליטית המשברית בפרט, אם מזרחניה היו מעזים לחבר את תחומי המחקר שלהם על העולם הערבי למציאות הפלסטינית. לצד מחקר על זכויות האזרח במצרים יהיה מחקר על זכויות האזרח הפלסטיני תחת הכיבוש; לצד מחקר על הכלכלה המקרטעת של מדינה ערבית זו אחרת יהיה מחקר על מצבם של אלה שמוגדרים 'מזרחיים' או ערבים; ולצד המחקרים המלומדים על האסלאם הפונדמנטליסטי יהיה מחקר על תנועת ש"ס ועל התנכרותה לזהותה הערבית. כל הדרוש הוא הוצאת העמדה האוניברסלית שקיימת באתוס הליברלי-דמוקרטי של האקדמיה הישראלית מן הכוח אל הפועל.

אבל המשימה הקשה ביותר היא התמודדות עם מיקומה של ישראל בליבו של העולם אותו ה'מזרחנות' המקומית חוקרת כאחר וכלא שייך. זו היא משימה כפולה. ראשית, יש צורך בהתחברות לסדר היום המזרח-תיכוני כסובייקט ולא כמשקיף מן הצד: ישראל אינה באירופה ואינה חלק מאירופה, לא במיקומה הגיאוגרפי, לא בהרכב האתני והלאומי של אוכלוסייתה ולא במגוון האפשרויות העומדות מולה בעתיד (אלא אם כן מביאים בחשבון רעידת אדמה שתנתק את ישראל היהודית מערֶבֶיָה ותחברה לאיטליה, דבר שיגשים את חלומם של ישראלים רבים). המבט מבפנים הוא הקשה ביותר למי שהתרגל, בשרות המדינה והלאום, להתבונן על עצמו רק מבחוץ.

שנית, וזהו אתגר קשה אף יותר, המזרחנות צריכה לבדוק את שימושיה בחברה. האקדמיה בישראל היא ציבורית ועל כן נתונה במתח קשה בין חופש דעה לבין תלותה בתקציבי הממשלה, אבל גם לו הייתה פרטית היא הייתה נקרעת בין המחויבות לפלורליזם מחשבתי לבין ציורה לאידיאולוגיה הציונית השלטת המכוונת את כל חלקיה של החברה. המגמות המזרחניות בבתי הספר מתוות בצורה ברורה את משמעותו של מסלול אקדמי מזרחני: 'דע את האויב' ועזור למדינתך להביס אותו. האויב הוא המזרח, והמזרחן הוא זה שמפענח את הקוד המסתורי שעל פיו פועל המזרח, וחשוב מכך, שעל פיו אפשר להביסו אם לא לחסלו. מכאן קצרה הדרך למעורבותה העקיפה של המזרחנות הישראלית בשימור הכיבוש ובתחזוקו.

מתמיה הדבר כי המונח הבעייתי 'מזרחנות' עדיין רלוונטי למחלקות אקדמיות רבות, כאילו לא נלמד כלום על הנושא הזה בעבר. לימודי המזרח התיכון בישראל סובלים מתסמינים הדומים לאלה של האמונה העיוורת בתיאוריות המודרניזציה, שכיוונה את המחקר הסוציולוגי הישראלי הממסדי ביחס למזרחיים. רק ראייה שונה של מהות המחקר על המזרח התיכון והעולם הערבי, ומטרותיו של מחקר כזה, תאפשר לקהילת החוקרים הישראלים לתרום תרומה מעבר לעולם המודיעין והביטחון.

'מזרחנות' הוא עדיין שמן של המגמות לחקר המזרח התיכון בבתי הספר התיכוניים בישראל, הפועלות בעידוד נמרץ של חיל המודיעין. בטוחני כי ישראל היא המדינה היחידה בעולם יש בה 'גדני'ע מזרחנות'. כמעט בכל אתר אינטרנט המבקש למשוך תלמידים לבית ספרו מופיע נוסח הדומה לזה המופיע באתר – אשר נבחר באקראי – של בית הספר 'דקל וילנאי' במעלה אדומים: 'אין צורך לדעת ערבית, אולם ברור שלימודי ערבית ומזרחנות יחדיו מהווים יחידה שלמה, המאפשרת לבוגר בית-הספר השתלבות בשירות מרתק בצבא'.

וכך מסביר יועץ תעסוקה במכללה אקדמית את האפשרויות הפתוחות בפני בוגרי מזרחנות: 'לימודי מזרחנות מקיפים את תולדות הארצות המוסלמיות מראשית האיסלאם ועד ימינו, את דת האיסלאם על כיתותיה, את מוסדות האיסלאם, המשפט, הפילוסופיה, המדעים, האמנות והתרבות החומרית של עמי האיסלאם, ואת התפתחותן החברתית של ארצות האיסלאם. בתוך כך לימודים אלה מעניקים כלים וידע הדרושים במגוון מקצועות, החל מהמגזר הציבורי – למשל משרד החוץ ומוסדות הביטחון למיניהם – כמו גם בחברות במגזר הפרטי, מכוני מחקר, ייעוץ אסטרטגי ועוד'.

אני מייחל ליום בו בוגרים יהודים וערבים של לימודי המזרח התיכון יכוונו לאפשרויות אחרות שחקר האזור בו אנו נמצאים יתרום להן תרומה ממשית. כאן אבקש להביא קטע מן

ההקדמה לספר הלימוד האוניברסיטאי שכתבתי, 'המזרח התיכון במאה העשרים',³ אשר מתאר את הדילמה שהוצגה לעיל מן הפן האישי:

ההיסטוריה המוצגת כאן נכתבה על ידי משהו החי באזור מיוחד מאוד בתוך המזרח התיכון: ישראל. זו היא ישות פוליטית אשר באופן מוצהר מבקשת להתנתק מן המזרח התיכון – לפחות במישור הכלכלי, הפוליטי והתרבותי – מאחר שאין ביכולתה להתנתק ממנו באופן גיאוגרפי (על אף שהיא מוקפת, פרט לגבול פתוח יחסית עם מצרים ולמוצא אל הים התיכון במערב, בגדרות ארוכים ובחומות גבוהות). פירוש המציאות הזו הוא שהישראלים, ואני בתוכם, אינם יכולים לנוע ברחבי המזרח התיכון ומנועים מלבקר ברובו של העולם הערבי. אין בידנו גם גישה נאותה לחומרים היסטוריים המצויים בבירות הערביות. אנחנו, וזאת בלשון המעטה, איננו המועמדים הטובים ביותר לכתובה מקרו-היסטורית על המאה העשרים.

ובכל זאת העזתי לקבל על עצמי את האתגר – ואני מודה להוצאה לאור על האמון שנתנה בי – ולכתוב את ההיסטוריה המוצגת פה למרות המגבלה הפיזית הזאת. יכולתי להסתגר מאחורי האמירה שכל היסטוריה היא ארץ זרה לכותביה, אבל אין באמירה זו די לקבלת האתגר. אני נאבק בתוך האקדמיה הישראלית כנגד הרצון של מדינתי וחברתי להינתק מן המזרח התיכון ולהישאר גורם זר ומנוכר באזור כפי שהיו מאז 1948. ולמרות שאני אזרח ב'דמוקרטיה היחידה במזרח התיכון', כמעט גורשתי מן האוניברסיטה בה אני עובד. אבל אני ממשיך לטעון ישראל היא חלק מן המזרח התיכון, וזאת מתוך הכרה כי כל התנועות הקולוניאליסטיות שכבשו את האזור בעבר – בין שגורשו בין שנותרו באזור כמו התנועה הציונית – צריכות להתפייס עם קרבנותיהן שנכבשו על ידן. עמדתי זו מנוסחת מתוך מובלעת 'מערבית' במזרח התיכון ונכתבת באנגלית עבור קהל מערבי. זהו ניסיון אישי, אולי קיחותי, לאזן את השפעה של נקודת המבט המזרחנית הסטראוטיפית על המזרח התיכון בביטוייה הוולגריים ביותר, עם רצון כן לראות את ישראל כחלק בלתי נפרד מן המזרח התיכון בעתיד. עמדתי זו מסבירה מדוע בספרי כה רבות הדוגמאות מפלסטין. זו היא עמדה משוחזת ואמפטיית שלא נמצא כמוה בזרם המרכזי של המדינה והאקדמיה המערביים, ובייחוד מאז ספטמבר 2001.

אני מודה למערכת 'רוח מזרחית' שהעניקה לי גם היא הזדמנות להביע את עמדתי זו; אינני מבקש לכפותה, אלא רק להעניק לה מקום לגיטימי בשיח האקדמי הישראלי על המזרח התיכון.

חזרה לתוכן העניינים

³ Ilan Pappe, *The Modern Middle East*, London and New York: Routledge 2005

התקינות הפוליטית שקרסה: היכן האינטלקטואלים?

רפאל ישראלי*

נוהג שבעולם המערבי, עם תרבותו היודו-נוצרית והמורשת המוסרית שהוא יונק מנביאינו הגדולים, שהאינטלקטואלים שלו יצליפו בשוטיהם בשלטונות כאשר הם נרדמים על משמרתם, עושים מעשי עוול או חוטאים לאמת, ודרכם גם לכאוב את כאבם של כל עמי העולם, לרבות שלהם. בה בעת יש להם מחוייבות כלפי עמם וארצם כאשר קמים להלעיז עליהם, לרקום תעמולה שקרית נגדם, או לטפול בהם אשמות ולהטיל עליהם חרמות ונידויים, ולא מפאת שהם מגוייסים לעניין הממלכתי, שדרכו של אינטלקטואל ראוי לשמו למרוד בגיוסו מטעם, אלא בשל אותה דבקות עצמה באמת, ואותה התקוממות עצמה נגד עוול ושקר.

אולם בהיפוך יוצרות וערכים שחל בעשרות השנים האחרונות, כאשר נשבינו בקוריה של התקינות הפוליטית אותה סייענו לטוות במו ידינו, היינו כה להוטים להצדיק את אויבינו ולהצליף בעצמנו; לאמץ את קני המידה המוסריים המפוקפקים שלהם ושל תומכיהם; לספק תימוכין לטיעוניהם העקלקלים ביותר; ובעיקר לשמור על שתיקה מביכה כאשר נעשו לנו עוולות בעליל, כאילו קיבלנו ללא עוררין את מוסרם והתמסרנו לדיווחיהם המעוותים לעתים של עיתונים לאנשים חושבים – עד כי נראה שפסקנו לחשוב בעצמנו. בייחוד מביך הדבר כאשר מומחים אלה בהצלפה עצמית אין להם שום מקור אחר לידיעת הדברים פרט לעיתונים אלה, והם נוקטים עמדה ויחולקים על עניינים בהם אינם מצויים כלל רק על סמך החינוך החסר שהם תלויים בו ללוות את ארוחת הבוקר שלהם.

והנה אספר כדי לסבר את עינו ואוזנו, ואני מעז לחשוב שגם את מצפוני, של הקורא כמה מקרים מזדמנים מן החיים שארעו עימי. פרופסור מכובד בקהילה המקצועית שלנו הופיע יחד עמי בפני מאות שוחרים בחו"ל. הוא דיבר בעניינינו בצורה מעוררת כבוד וזכה בצדק להערכה רבה. בתורי הייתי אמור לשוחח על מכשלות אוסלו, אך הוא קם להתערב בדברי, בתואנה שאלה הם דברי פוליטיקה; לו כתב מחקר חדש על אוסלו והיה לו מה להציע מעבר למה שהוא קרא בעיתון הבוקר, ניחא, זוהי קנאת סופרים מבורכת, אבל לתאר את דבריו של חוקר בתחום כפוליטיקה, בעוד שיתיקוניו – שהסתמכו רק על קריאתו ועל הדעות ה'תקינות' שגיבש לעצמו – הם אמת, היה זה כאילו קמתי אני מתוך ידיעתי הכללית את המקרא ומתחתי ביקורת שוללנית טוטלית על דבריו המלומדים על יהושע בן נון. לא היה עולה על דעתי לפעול כן. אותו מלומד גדול היה הולך לקצה תבל לבדוק הערת שוליים למחקרו הגדולים שרב הכבוד כלפיהם, אך מסוגל בה בעת לשלוף משרוולו ללא בדיקה וללא יכולת בדיקה שלילה מוחלטת לדברים בדוקים שהושמעו בפניו אך לא עלו בקנה אחד עם תקינותו הפוליטית. העובדה שאוסלו קרסה כפי שנחזה אז בוויכוח, למורת רוחו הגמורה על ה'פוליטיקה' שבה, מן הסתם לא גרמה לו לשנות דעתו גם היום, שכן לא שמעתי התנצלות מפיו עד לכתבת שורות אלה. לעובדות לא יתיר שיבלבלו אותו, והוא ודאי

* פרופ' רפאל ישראלי הוא מרצה בחוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית בירושלים.

ממשיך – בצד מחקריו הגדולים בתחומו – להצדיק בסמכותיות הכרוכה בתוארו את אוסלו ומכשלותיה, גם לאחר שנתרסקה ועברה מן העולם.

לא חסרו גם הופעות אקדמיות אחרות בהן דאג יו"ר הכינוס התורן להצטדק' על הרצאתי שאיננה 'מייצגת', בעוד הצטדקות כזו מעולם לא הושמעה למיטב ידיעתי על הרצאותיהם המקצועיות של אחרים. לפני שנים אחדות, בעיצומה של האינתיפאדה השנייה, נודמנה לארץ משלחת הודית לכנס דו-לאומי טכנולוגי מטעם מוסד אקדמי מכובד. נעניתי להזמנה לדבר בפניהם על הטרור, ונמצא שציינתי כי הטרור הוא אסלאמי בעיקרו, לפי שרוב מעשי האסלאמיקאָזָה, שנקראים בטעות 'טרור של התאבדות', נעשים על ידי מוסלמים – מבלי לדעת כי חלק מן האורחים ההודים היו מוסלמים, וגם לו ידעתי ספק אם הייתי משנה אבחנה זו מעיקרה. מארגן הכינוס, מדען עילוי ידוע שם, קם לתבוע עלבון אורחיו וטען כי אין טרור אסלאמי וכי הוא מתפלא כיצד קיבלתי משרה באוניברסיטה עם 'דעות פוליטיות' כאלה. גם הוא ניזון מתקינותו הפוליטית, ששופרה מעט על ידי רגישותו המובנת לאורחיו, אבל השתלחותו חסרת היסוד לא הייתה בעובדות שלא יכול היה לסתור, אלא על תעוזתי שאמרתי אותו, משל כאילו טענתי כנגד הרצאתו בכינוס שאין נייטרונים וכי הרצאתו מביאה חרפה על המוסד. השבתי כי אני מכיר ללא עוררין בזכותו המוחלטת לבורות, אם כי לא הייתה זו חובתו להפגינה בפומבי, וכי לא כפיתי עצמי על אורחיו אלא הוזמנתי לדבר בפניהם.

הוא צלצל למחרת להתנצל, זמן רב לפני שנשיא המוסד שלו חקר והגיע לאותן מסקנות. והנה רק בסוף דצמבר 2005, בכינוס רב-משתתפים באנגליה, נזדמן להרצאתי על האסלאם היסודני בארצנו פרופסור מן המשובחים שיש לנו בשטח המדעים המדויקים. הוא לא התנהג כעמיתו למקצוע, שכן דרכו נועם הליכות תמיד, אלא שבסוף הדברים, יחד עם שבחים שהואיל להרעיף, ציין שאיננו 'מסכים עמי'. לא ידעתי שפרסם איזה שהוא מחקר חדש שהאיר צדדים שלא הכרתי, ושוב היה זה משובח לו עשה כן, וכן ירבו החוקרים בסוגיה סבוכה זו. אלא מאי? דרכו סלולה מאותם החומרים והמקורות שמזינים את התקינות הפוליטית שלו ושל חבריו, ולא הייתה עובדה אחת שיכול לסתרה או ניתוח שיכול היה להפריכו. אך אמירתו מצוות אנשים מלומדה הייתה, לפי שכך מחייבת תקינותו.

לכל מי שמצוי באקדמיה ובתקשורת שלנו ובמוסדות אומנות ותרבות, ועוד בשכבה של אינטלקטואלים ואנשי שמאל ואחרים שאוהבים להתחכך בהם ולהתהדר על שהם מתעבים את הממשלות החוקיות שלנו ואינם מוצאים רבב באויבינו, דברי הקדמה אלה אין בהם חידוש. אין בהם חידוש מפאת אוירת המחנק האינטלקטואלי השורר באוניברסיטאות המערב ובעקבותיהן בארצנו, לפי שחופש הביטוי נשמר בקפידה אך רק לדעות השמאל והשמאל הקיצוני, שהן אקדמיות ומדעיות למהדרין, ואילו לדעות ההפוכות שגם בהן יש לעתים איזה שהוא יסוד מחקר אין חלק ונחלה. והדוגמאות רבות.

בראשית האינתיפאדה הראשונה ארח אחד מנשיאי האוניברסיטאות בארץ משלחת מן הפרלמנט האירופי, כולה אנשים ביקורתיים כלפי ישראל, שצידדו בפלסטינים שיזמו את האינתיפאדה וייסרו את עמיתי שזומנו למפגש ההוא על שאנו מקיימים בשאננות את לוח הלימודים שלנו כסדרו בעוד בִּיר זֵית סגורה ואין בה לימודים סדירים. אחד לאחד החלו עמיתי

להצליף בעצמם וגיננו את ממשלתם על דיכוי הפלסטינים, לקורת רוחו של המארח. משהגיע תורי הרמתי קולי וטענתי שביר זית סגורה לא משום שהיא פלסטינית, לפי שהישראלים התירו את הקמתה לא מן ההיגיון שירצו לנעול דלתותיה, אלא משום האלימות שתלמידיה נוהגים בדרכים סביבה תוך סכנה לציבור, והוספתי גם שאם בדרכי הגישה לאוניברסיטה שלי היו פורעי חוק משליכים בקבוקי מולוטוב על עוברים ושבים הייתי תובע לסגור את דלתותיה עד להשבת הביטחון על כנו. אז השתיק אותי המארח בטענה כי חרגתי לפוליטיקה, שבקודש הקודשים של האוניברסיטה אין מדברים אלא במדע, וכך עשו גם שאר עמיתי כביכול. וגונב לאוזני לאחר מכן שהוא הורה על הוצאתי מרשימת המוזמנים למפגשים כאלה, וגם אם סרבתי להאמין בכך, בא המעשה והראה שהחרם נשמר בקפידה. באו אחרים אחריו ושינו לשעה, אם מפאת ההתחלות החדשות שכל ממלא תפקיד מתחייב בהם, אם מפאת דרישות מפורשות שבאו מקהלים שונים.

מסרו של אותו נשיא חלחל באקדמיה, אם ביודעין ואם באקראי, שמאז, מלבד מקרים בודדים של ידידים אמיתיים שתוכם וברם שווים, כל אימת שנדון עניין שהיה לי לענות בו, ואף פרסמתי עליו יותר מאחרים, נשמר בקפידה החרם עלי. היו ימים שלפחות באחד ממכוני המחקר התירו את מראית העין של הויכוח בימי עיון ובדיונים, גם אם דעתי גומדה בהמון המשתתפים האחרים, אך לא פעם הורחקתי ללא אומר ודברים מקבוצות מחקר עוד בטרם החלה העבודה ודי שרמזתי בתחילת המפגשים לאן הייתי מבקש להוביל את מחקרי. ללא התייחסות לעובדות שאספתי או לניתוחים שלהן, מיקמו אותי היכן שהוא בקצה המנודה שלא היה לו פתחון פה.

גם כאשר נערכו דיונים על נושאים מובהקים עליהם כתבתי יותר מאחרים, הרי רק תחת לחץ מצדי, ובחוסר רצון בולט, התקיים דיון על חלקם, שלא כדרך ספרים ומאמרים של חוקרים אחרים, ואלו רובם נותרו נעלמים עד היום הזה. ניתוחים הפוכים נאסרו כלא היו, וגם אם הייתי נוכח בקהל וקצה נפשי בחד-צדדיות הדברים וביקשתי להציג הבנה אחרת, הושתקתי לפי שיאין זמן לשאלות טורדניות מן הקהל. גם כאשר הודיעו בהזמנות לימי העיון הללו כי אחריהם יתקיים 'דיון פתוח', הכוונה הייתה פתיחות לפותחים שהיו בדרך כלל מעור אחד, מן הסוג המתחבט ומתלבט ומלא ההאשמה העצמית, ואף פעם לא מישהו שיחבוט בהם ויעורר דיון אמיתי.

החטא הגדול ביותר היה לצדוק בסופו של דבר, כמו בענייני לאומיותם של ערביי ישראל, קטלניותו של האסלאם היסודני או חוסר תוחלתה של אוסלו שהיו ברורים לכתחילה. כי אנשי אקדמיה, כפוליטיקאים, הם בדרך כלל נרקסיסטים גדולים שלא יודו בטעותם גם אם העולם סביבם, כמו תקינותם הפוליטית, קרסו ואינם, והם מתמידים בהצדקת עמדותיהם ובהתחפרות יותר עמוקה בעולם הסרק שגיבשו לעצמם, שאם יודו במשוגתם, אזי תיעלם מראית העין של סמכותם כמורי הדור. אוניברסיטאות אינן בנויות לאנשים אמיצים, שיאמרו את דברם גם אם מנדים אותם, מרחיקים אותם מכינוסים ומועדות, ואפילו את מחקריהם פוסלים לכתחילה טרם בחינתם לקראת החלטות על קידום. מכיוון שכך מעטים מאנשיהן חוזרים בהם מטעויותיהם גם לאחר שהוכחו בעליל.

לא מזמן חגג אחד המוסדות האוניברסיטאיים בארץ ברוב עם ובהוצאה כספית אדירה עשור להסכם אוסלו. בפנל הפתיחה נישאו ארבע הרצאות על ידי מלומדים דגולים שכולם דיברו בשבח המבנה הקורס הזה, כאילו מונומנט נצחי היה ולא לקוצר ראייתם. אף לא מלומד אחד

שדיבר נגד אוסלו ויכול היה להצביע על המלך העירום לא שותף בפנל לנגח את האחרים, וכך נותר הכינוס הזה במערומו, שגם פוליטיקאים שבאו אחר כך לדבר נגד התהליך לא יכלו לכסות עליו. מחיתי בפני השלטונות, אך כרגיל פטרו אותי בתשובה הסתמית שרק שיקולים אקדמיים הנחו את המארגנים, מה שיכול להביא אדם מן הישוב לכלל דעה כי שיקול אקדמי פירושו שיקול כושל.

באותו הזמן לערך, לאחר שהוכרז חרם על עמיתינו במוסדות מחקר והוראה באירופה, לפעמים בעידוד חברינו ולרוב בשתיקתם החטאה, כאשר נמנעו מלהרים קולם עת אנשים שביטאו עמדה אנטי-תקינה לא הורשו לדבר באוניברסיטאות, נמצאתי בפריס והלכתי לפגישת-מחאה אצל נשיא הסורבון, שניצח על ישיבת הסנט שלו אשר אימצה את החלטת החרם. להגנתו ציטט לי מדברי חברי ועמיתי באוניברסיטאות ישראליות שדבריהם התקינים הובאו בישיבה ההיא לאישוש הצעת ההחלטה שהתקבלה. ומיד לאחר מכן יצאתי להרצאות באוניברסיטאות קנדה וסקנדינביה, לא מדינות קלות מבחינתה של ישראל, אך לתדהמתי, יכולתי להופיע ללא הפרעה בטובות שבהן ולספר על ספרי ומחקרי הלא-תקינים, וגם לנהל דיונים לא קלים עליהם, אך במסגרת תרבותית שלא התאפשרה לי על ידי עמיתי באוניברסיטאות ישראליות. בשובי כתבתי לשלטונות האקדמיים שיטלו קורה מבין עיניהם, שבעוד הם מוחים על חרם של מלומדים ישראלים בחוץ, הם מנצחים על מוסדות שמנהלים חרמות ונידויים על החברים הלא-תקינים שבתוכם, ושלאי זכיתי באקדמיה הישראלית לפתיחות, לסולידיות וליחס האקדמי התרבותי שבפניו עמדתי באוניברסיטאות המחרמות שבחוץ, שקצפם יצא עליהן.

אדגים חלק מטענותיי באמצעות מקרה המבחן הפלסטיני. עד ל-1967 הייתה הסכמה רחבה במחנה הציוני, וגם בעולם המערבי, כי ישראל הזעירה, המאויימת, החלוצה והדמוקרטית היא הראויה לתמיכה ולאהדה, באשר הסכסוך שלנו עם הערבים נתפס כאיום על קיומנו בהקשר של המשוואה הגדולה בה עמדה ישראל יחידה כדרדר במדבר אל מול כלל הערבים הרבים, החזקים, העשירים ושונאי המערב. מאז 1967 הפכו האינטלקטואלים שלנו את המשוואה על פיה כאשר החלו לדבר על הסכסוך הישראלי-פלסטיני, כאילו שאר האיומים על ישראל פסקו; החלו מדברים סרה ב'כיבוש' כאילו שאפה ישראל לכתחילה להתפשט ולכן יצאה למסע כיבושים; החליפו את המשוואה הגדולה הנוחה לנו במשוואה הקטנה והמביכה שסימנה את ישראל ככובש האכזרי, הקולוניאלי, המתפשט והרשע, ואת הפלסטינים כקורבנות מסכנים, חסרי ארץ, כבושים ששואפים לחרות שמעולם לא ידעו אותה, באשמת ישראל כביכול.

הוגי רעיונות אלה, שהפכו לשם דבר בשווקים הרעיוניים של הערבים והעולם, אכן הצליחו עד שהביאו את ארצם לעברי פי פחת כפי שרק אינטלקטואלים יהודים שונאי עצמם, הרגישים לכאבי כל העמים לבד משלהם, יודעים לעשות. וכך התעוררו רגשות אנטישמיים רדומים באירופה שהוצגו כאנטי-ציונות כביכול, אך מורי-דרך אלה הפיצו בציבור, דרך התקשורת התומכת בהם מתוך התחככות אתם והגנתם המשותפת על התקינות הפוליטית, כי השנאה הגוברת נגדנו היא בשל מעשי הדיכוי והכיבוש, וכי רק אם ניפטר מהם תפוג המשטמה. כך באנו בסופו של דבר לתהליכי הנסיגה, הויתורים וההתנצלויות, תוך התעלמות וסלחנות כלפי חטאי הפלסטינים שעלו על שלנו, אך את התמורות המיוחלות לא קיבלנו. אדרבא, בכל עונה של ויתורים ונסיגות מצידנו באו עלינו ימי פורענות, אבדנים ומבוכה שגם בהם הוטחה האשמה בנו על ידי אותם דורשי

טובתנו, לפי שהפלסטינים הבינו כי אנו בהתקפלות והם בתהליך של זינוב בנו. אולם חברינו בעלי התקינות הפוליטית, לבד מן המקצוענים המזרחנים שבהם, שיודעים הם מה שהם סחים, אין להם בדרך כלל הבנה לענייני הערבים והמוסלמים, אינם קשובים לתרבויות ההן ובדרך כלל הם גם אלופי ההתבדלות מהם ('הם שם ואנו כאן'). לו קראו, האזינו או עמדו על הזרמים המרכזיים הקובעים את הלך הרוח הפלסטיני ומנווטים אותו, אזי אולי לא היו נאחזים ביסודות שוליים בצד השני ולא היו מביאים לנו חדשות לבקרים 'בשורות' חלולות שאין בהן ממש.

בכל התהליך הכואב הזה נהגו אבירי התקינות בפוליטיקה ובאקדמיה כאילו אוסלו הולך למישרין, שנתייראו פן יורחקו מן הזירה הפוליטית אם יודו בטעויות הענק שלהם שעליהן שילמנו ביוקר. הם הבטיחו שהפלסטינים שינו את האמנה שלהם, וכמה מחברינו באקדמיה אף שכרו עמוד שלם בעיתונות כדי להודיע לציבור שאש"ף אמנם תיקן את האמנה וגדע ממנה את כל ההתייחסויות השליליות לישראל. שמא לא נתנו ליבם לכך שהאמנה אין בה אזכורים נגד ישראל אלא התחייבות להשמיד את כל גילויי הציונות, וכי לא תוקנה על פי ההליך החוקתי שבאמנה ולכן ליתקון אין תוקף. כל בר-בי-רב יוכל לפתוח גם היום את אתר האינטרנט של פתח ולחזות במו עיניו באורך חייהם המופלא של הסעיפים הללו שהוצאו ונמחקו כביכול אך הם שרירים וקיימים. וכשראו הפלסטינים כי ישנם ישראלים טובים ובעלי כוונות טובות, רק תמימים להחריד, המאמינים שהשינוי נעשה גם משלא נעשה, למה ייטיבו את דרכם? אותם דורשי שלום גם הריעו לאחר אוסלו: 'הנה אמרנו לכם!' זה שנים שיש לדון עם אש"ף, שהם חזו את הנולד והיו חוסכים מאתנו כאב וכילוי זמן לריק לו רק שמענו בקולם; אך מאנו להבין שכאשר הם האיכו בישראל לצעוד את הצעד הדרמטי של הכרה באויבה היה זה כשאש"ף הודיע כי כוונתו להשמיד את ארצם במאבק מזויין, ואילו באוסלו הוא לפחות הודיע על הכרתו בישראל ועל הקץ למאבק המזויין. אזי אין הפרש בעיניהם בין המוקדם למאוחר?

אין לכחש שבעקבות התפרעות הפלסטינים בישראל ומחוצה לה בשנת ההכרעה של 2000 חלה התעוררות מסוימת בקרב כמה מעמיתינו האקדמאים, לפי שמי מהם מתחילים לקלוט את עולם הכזבים שבתוכו הם חיו. חלקם באים ללחוש על אוזני שטעו ושהיו צריכים להצביע אחרת בבחירות הרבה קודם לכן, או מתקשרים לשבח מאמר זה או ראיון זה שהם קלטו באקראי בתקשורת. היו ימים שזה שימח את לבבי, אך כיום, לפי שמאסתי במחבואים פחדניים מאין אומץ לאנשים לקום ולומר דבריהם הלא-תקינים בפומבי, אני מטיח בהם שאין לי חפץ בתמיכה סודית, וכי ינעם לי מאד אם יקומו ויודיעו בפרהסיה את אשר הם מלחששים על אוזני.

גם באירופה ובאמריקה, בייחוד אחרי האסונות שהתרגשו עליהם מאז 11 בספטמבר, ישנה הכרה חדשה כי התקינות הפוליטית הביאה גם אותם לבור תחתיות. מרתק היה לשמוע בסקנדינביה לאחרונה שהעולם לא יוכל לשאת שואה אחרת, לפי שאירופה תרד לטמיון יחד עם ישראל אם יאונה לה רע, או לקרוא שם כותרת 'היום כולנו ישראלים' לאחר מעשי החבלה המוסלמים באירופה, ולראות בעין לא-מאמינה עיתונאי ספרדי המייסר את אירופה על שהיא מתחברת לטרוריסטים חשוכים ומחריבי תרבות ושוללי דמוקרטיה, וזונחת את קורבנותיהם היהודים שתרמו לציוויליזציה העולמית, צוברים פרסי נובל ומקיימים תרבות מערבית

ודמוקרטיה למהדרין. שלא לדבר על אמיצי לב כאוריאנה פלאצי ומעטים אחרים כמוה שלחמו את המלחמה הזאת ללא חת הרבה לפני שאחרים החלו להתעשת.

אצלנו בביצה הפרובינציאלית שלנו, התקינים המחופרים עמוקות בעמדותיהם לא במהרה יחשפו את עצמם בפומבי להיפוך מחשבותיהם, ויבכרו להמתין להתפתחות המגמה באירופה ובאמריקה בטרם ינקטו עמדה, שתמיד אנו מפגרים אחריהם כדי עשור. ובינתיים הם פוחדים להיחשף לויכוחים פתוחים ולנימוקי נגד שהציבור מקבל בשקיקה אך הם אינם מוכנים לשמוע. לפיכך הם ממשיכים להרחיק את הלא-תקינים מדיוניהם כ'קיצוניים' ומבטלים את כתיבה כ'לא מדעיים', בניגוד למדע הטהור הטמון בשלהם, שהם מנציחים ומטפחים ומעודדים בכיתות סגורות בהן הם מזמינים זה את זה, מעלים בדרגה זה את זה, שולחים לכינוסים ולשבתונים זה את זה, וכיוצא באלה.

אף באירועים ציבוריים שונים שהאוניברסיטאות ומכוניהן יוזמים, כגון טקסים, כינוסים, היוועדויות של חברי הנאמנים, חלוקות פרסים או הרצאות להשכלת הציבור, לעתים רחוקות מאוד תמצא מי שדעות לא-תקינות דבוקות לו או מיוחסות אליו. לרוב מסתפקים המארגנים בדברים חד-צדדיים עד לעייפה שגם הם לעתים מואסים בהם, אך אין להם דרך אלא ללכת בנתיב הסלול. מצב דברים זה מקומם את הציבור שממסיו ממומנים כל המוסדות הללו, ולא פעם גם תורמים נכבדים מן הארץ ומחו"ל הביעו מורת רוח. רק במקרים אלה, מתוך חשש האוניברסיטאות פן יבולע להן, מואילות הן להראות פני 'איזון'. ורק בשעה שהמורד הלא-תקין זוכה בפרס ובהכרה בינלאומיים שהאוניברסיטה רוצה להתבשם בהם בזכותו, מואילה היא לכופ ראשה ולא להזכיר את שגיונותיו.

לפי שאת האמת אין לעצור, וכל הניסיונות לסכור את הפיות סופם שלא יעלו יפה, אין חשש כי אבירי התקינות יוכלו להתמיד במעלליהם כאשר ייחשפו במערומיהם. אלא שבינתיים דורות חדשים של צעירים מבטיחים החוששים, ובדין, לקידום באקדמיה, נאלצים לכופ ראשם לכללים הקיימים ואינם מעזים למרוד בקול, ונצבט הלב על מה שעוד ייאלץ העולם האינטלקטואלי לשלם ועל הייסורים שעוד יציבו בדרכם של הוגים חופשיים ואמיצים, עד שהעוול יתקון.

חזרה לתוכן העניינים

מצד אחד

מבחן אנדלוס – האם אפשר לסדוק את חומת ההפרדה התרבותית?

יעל לרר*

שמחתי למציאת בן חכם, ותמהתי היאך יהיה קָבַע בן
שנולד בין העלגים כך, וירדוף אחר החכמות, ויהיה
מהיר בלשון ערבי – שהיא ודאי לשון עברי ששנתבשה
מעט
[הרמב"ם, מתוך 'איגרת אל ר' שמואל אבן תבון בעניני
תרגום המורה', מהדורת שילת, כרך ב', עמ' תקלא,
ירושלים התשמ"ז]

לו היתה מגיעה לכאן אורחת מכוכב אחר ומתבוננת במציאות בין הים לנהר ללא משקפיים מעוותים, ודאי היתה רואה כי בתחום הריבונות הישראלית כמעט מחצית האוכלוסיה היא ערבית-פלסטינית, וכי הערבית היא שפת אמם, או שפת האם של הוריהם, של קרוב למחצית של האוכלוסיה היהודית-ישראלית. אם האורחת – כמנהג הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, האקדמיה והתקשורת הישראליים – היתה מצליחה להבחין בגבול גיאוגרפי (שאינו קיים במציאות) החוצץ בין אזרחים ישראלים לנתינים תחת כיבוש, הרי שגם בגבולות האזרחות הישראלית תרבות המוצא של רוב האזרחים היא התרבות הערבית. האורחת היתה מבחינה, מן הסתם, כי ישראל נמצאת בלבו של העולם הערבי, ושכל המדינות השכנות לה הן ערביות. מתוך רצון להכיר את תרבות המקום, פוסעת האורחת לחנות הספרים הקרובה ומצפה למצוא בה ספרים בערבית ובעברית – שפות המקום. בחנות הראשונה: ספרים בעברית, בשנייה יש גם כמה מדפים באנגלית, השלישית היא חנות ספרים ברוסית. 'כאן אין ערבים, כאן לא מדברים ערבית', אומרים לה, 'זו תל אביב'. האורחת, שביקרה בפריס ובלונדון, ברומא ובברלין, במוסקבה, בניירובי, ביוהנסבורג ובבואנוס איירס, קצת מתפלאת: 'עיר בלי ערבים? בלי ערבית? כאן? במרכזה של ארץ ערבית?'

ואז פוגשת האורחת שלנו את חברתה, שהגיעה איתה מהכוכב האחר. החברה לא מתבוננת במציאות, אלא בייצוגיה. היא צופה בטלוויזיה בתוכניות אקטואליה ובמהדורות החדשות, קוראת יום-יום את עמודי המאמרים, בעיקר בעיתון 'הארץ', מבקרת בתיאטרון ובאופרה, בכמה ישיבות סגל באוניברסיטה, במערכות העיתונים ובמשרדי הפקידות הבכירה, ומבלה שעות ארוכות בין מדפי הספרים שבחנויות. 'מה כל-כך מפליא בזה?', אומרת החברה, 'הרי אנחנו במדינה אירופית, שרוב אוכלוסייתה מורכבת מגברים יהודים אשכנזים ותיקים וחילונים. רק אותם רואים, רק את דעתם שומעים, ובחנויות הספרים – מדפים שלמים של הספרים שהם כתבו, ולידם

* יעל לרר היא המוציאה לאור והעורכת של הוצאת הספרים 'אנדלוס'.

אלפי תרגומים – מאנגלית ומצרפתית, מספרדית ומרוסית. האורחת שלנו לא מצליחה לשכנע את חברתה שגברים יהודים אשכנזים ותיקים וחילונים מהווים פחות מעשירית מיושבי הארץ (ופחות מ-15 אחוז מאזרחי המדינה), ושישראל אינה יושבת בלב אירופה.

למציאות הזו נולדה הוצאת 'אנדלוס'. כשיזמתי את הקמתה של הוצאת ספרים שתתמחה בתרגום של ספרות ערבית לעברית נדמה היה לנו כי נבקעים סדקים במציאות זו. זה היה בסוף 1999, קצת לפני תחילת האינתיפאדה, ולמרות עמדותי הביקורתיות כלפי מה שמכונה 'תהליך השלום' (בעקבות הסכמי אוסלו), מסגרת המחשבה שלי-עצמי לא ממש הפנימה את הביקורת הזו. סעיד, בשארה ומבקרים אחרים מהשמאל חששו אז כי תהליך אוסלו יוביל ליצירתם של בנטוסטאנים ולאפרטהייד—הפרדה. אולם למרות שמדיניות הסגרים החלה כבר ב-1991 (ואיתה התרוקנותה – הממשית והמטפורית – של תל-אביב מערבים), גם המצדדים בעמדות אלה לא תיארו לעצמם מציאות של חומות מתגבהות והפרדה כמעט מוחלטת בין יהודים לערבים, כזו המתרגשת ובה עלינו היום. לרבים מהמבקרים נדמה היה שמדובר במצב זמני, ושמסגרת-העל היא בכל אופן סוג של תהליך שיוביל לפשרה היסטורית ו'שלום'. וגם אם המילה 'שלום' התרוקנה מעקרונות של כיבוד זכויות, צדק ושוויון כבר אז, נדמה היה שהיא אמורה לפחות להכיל עקרונות של פיוס, של הבנה, ושל חיים ביחד.

ובשנות אוסלו העליזות, לצד הרחבת ההתנחלויות וסלילת הכבישים העוקפים, התקיימה פעילות משותפת ישראלית-פלסטינית ענפה, חלק ניכר ממנה במסגרת תוכניות *people to people* המרובות. במקביל, נדמה היה כי האתוס האירופאי של ישראל נסדק, וכי הציונות-האשכנזית מתרופפת. נוכחותן במרחב הציבורי של שתי קבוצות מנוחשות ומושקקות – הפלסטינים אזרחי ישראל והמזרחים בישראל – השתנתה במידה ניכרת. מוזיקה ערבית (וי'מזרחית) החלה להישמע גם במעוזי התרבות הגבוהה; אם בשנות ה-80 אפשר היה לקנות קסטות של אום כולתום רק ביפו ובמעוזים העיראקיים בשכונת התקווה וברמת-גן, הנה פתאום יש דיסקים בכל סניף של טאואר רקורדס, ואת 'אנת עומרי' יודעים לפזם גם ברחוב שינקין (הממשי והמטפורי).
הצהרת הכוונות של אנדלוס היתה יומרנית:

אנדלוס היא הוצאה לאור חדשה שתתמקד, בין היתר, בתרגומים מהספרות וההגות הערבית לשפה העברית. אנדלוס היא גם שפה ומקום. 'תור הזהב' של התרבות הערבית והעברית, האסלאמית והיהודית. תקופה בה התרבות העברית הושפעה על ידי התרבות הערבית ואף השפיעה עליה. תקופה בה יצרו גדולי ההוגים, הסופרים והמשוררים, היהודים והערבים, היהודים-ערבים.

למרות מיקומה של ישראל בלב העולם הערבי, הרי שהישראלים קוראי העברית כמעט ואינם חשופים לתרבות הערבית, ועוד פחות לספרות ולהגות הערבית. כמות התרגומים הקיימת היא מזערית ומקרית, ובוודאי אם נשווה אותה לכמות התרגומים לעברית משפות אחרות, בעיקר שפות אירופאיות.

מאז שנות השלושים תורגמו לעברית מערבית פחות מארבעים כותרים, בעוד שלצרפתית, למשל, תורגמו מערבית למעלה מ-300 כותרים. 'אנדלוס' מבקשת לעשות למילוי חלל זה על יד מפעל תרגומים שיכסה היבטים נרחבים של התרבות והיצירה הערבית בתחומי הספרות, השירה

וההגות, ומכל קשת היצירה: ספרות מודרנית וקלאסית, כתיבה תעודית, שירה, מחזות, סאטירה, הגות וביקורת. החשיפה לספרות הערבית, מלבד חשיבותה העקרונית, היא קודם כל הזדמנות חשובה לקורא העברי להנות מיצירה אמנותית איכותית שאינה זמינה בצורה מספקת. אנו מקווים שפעילותה של הוצאת 'אנדלוס' תיצור עניין אצל הישראלים בתרבות הערבית, ותגרום לכך שהוצאות ספרים נוספות יצטרפו למפעל החשוב של מילוי החלל העצום בתחום התרגום מערבית.

הצעדים הראשונים היו חיפוש אחר מתרגמים ועורכים. האמן שריף ואכד, שמעצב את כל ספרי ההוצאה, היה השותף העיקרי לבנייתה ולגיבוש רשימה ראשונית של כותרים. פנינו לכל בני הסמכא בתחום וזכינו להנחייה, לעזרה ולעצה. הראשון אליו פניתי היה מוחמד חמזה ע'נאים. ע'נאים הקדיש את חייו לתרגום בין העברית לערבית. הוא היה שותף פעיל ליצירתה של אנדלוס ותירגם שלושה קבצים של מחמוד דרויש ואת הרומאן 'הסיפור של זהרה' מאת חנאן אל-שיח'; מותו בטרם עת הוא אבדה עצומה עבורנו, ולתרומתו ליצירתה של תרבות דו-לאומית לא יהיה מחליף. ע'נאים, אנטון שמאס, פרופ' ששון סומך, פרופ' שמעון בלס, מרזוק חלבי, נואף עת'אמנה, אנטון שלחת וחברים אחרים אוהבי ספר (שאינם בהכרח 'אנשי ספרות') – כולם המליצו על ספרים לתרגום, הפנו אותנו למתרגמים, קראו דוגמאות תרגום ועזרו בדרכים נוספות.

רשימת הכותרים הראשונה שגיבשנו כללה עשרה רומאנים, וניסתה לתת לקורא העברי הזדמנות 'לטעום' ממגוון הספרות הערבית בת-זמננו (סופרות וסופרים, ארצות שונות, סגנונות מגוונים). חשבנו להתחיל כך, כי קיווינו שההוצאה תצליח לפעול כהוצאה עצמאית, ללא תמיכה ציבורית, ובארץ, כידוע, רומאנים הם הז'אנר הכמעט יחיד שמצליח לכסות את הוצאותיו. אבל אז, במרס 2000, הודיע יוסי שריד שבכוונת משרדו להכניס שני שירים של מחמוד דרויש לתכנית הלימודים. שני השירים (שכמאמר שריד 'אינם פוליטיים, אלא ליריים') הוכנסו לרשימת שירים מתורגמים ארוכה ממנה יכולים המורים לספרות לבחור כעשרה שירים – ולא רחמנא לצלן, לתכנית החובה – מה שלא מנע מצעדו של שריד לחולל מהומת עולם. לכל בעל טור, איש אקדמיה או חבר כנסת היתה דעה בעניין. ראש הממשלה דאז, אהוד ברק, אמר ש'החברה בישראל לא בשלה ללימוד שירי דרויש'. פרופ' זהר שביט, שעמלה באותם ימים על ניסוח חזון שר התרבות דאז, מתן וילנאי, החרתה החזיקה אחריו: 'לפני שאנחנו דואגים לכך שילדי ישראל יכירו את מחמוד דרויש ואת סמי מיכאל, שללא ספק כדאי שהם יכירו אותם, היה כדאי שהם יכירו גם את נכסי התרבות הישראלית, מביאליק דרך עגנון ועד יהודה עמיחי. וכל הרעש הזה – מבלי שיימצא ולו קובץ אחד של דרויש על מדפי חנויות הספרים.

כשפרצה 'מהומת דרויש' הקובץ 'ערש הנכריה', שנמסר להוצאת בבל חודשים רבים לפני כן, עדיין לא יצא לאור. באותו זמן, כאמור, בעזרת ע'נאים ואחרים, גיבשנו את רשימת הכותרים שלנו. 'כבר תירגמתי את הקובץ "למה עזבת את הסוס לבדו", בואי ונוציא אותו לאור', אמר לי ע'נאים מיד. ואכן, בניגוד לתכניותינו, הספר הראשון שהוצאנו לאור היה קובץ שירה. המהומה שפרצה רק הדגישה את הצורך בתרגום של ספרות ערבית לעברית ובמפעל כזה. תוך חודשיים

החלטנו סופית שלהוצאה יקראו 'אנדלוס'. שריף ואכד עיצב לוגו וקבע פורמט, ובעבודה מאומצת של חודשיים, בעזרתם של ששון סומך ויורם ורטה, הוצאנו את הספר. להפתעתנו, כשהספר יצא הוא כמעט ולא זכה להתייחסות. כנראה שהיה קל יותר לדבר על דרויש ללא טקסט שמונח מול העיניים. לעומת הרעש והמהומה הספר מכר מעט מאוד, אך למרות זאת, 'למה עזבת את הסוס לבדו' הוא אחד הספרים הנמכרים ביותר שלנו. הוא מכר עד היום למעלה מ-1500 עותקים וממשיך למכור כל הזמן. הרבה מאוד בשביל שירה מתורגמת בארץ (ומעט מאוד משוררים כותבי עברית 'מוכרים' יותר). רובם של השירים בקובץ עוסקים בנכבה ובקיום הפלסטיני לפני 1948, ומסתבר שליחומרים האלה יש קהל.

גמרת כבר את 'פונטלה' של מאיר שלו

'נשאר לי חלק קטן. היה לי קשה בהתחלה עם הספר הזה, אבל בהמשך גיליתי שזה ספר בלתי רגיל'.

מאיר שלו הוא לא מחסידיך הגדולים.

'מה זה קשור? הרי קראתי גם את הספר של מחמוד דרויש, וגם דיברתי עם השיר הזה שלו, על הסוס שנעזב, והתקנאתי מאוד בתיאור הקשר הזה שלהם לאדמה'.¹

מחמוד דרויש עמד על המוטיבציות של קוראיו הישראלים עוד טרם פרסום הספר והתבטא בצורה דומה על גבי במות רבות מאז: 'הייתי רוצה שהישראלים יקראו אותי רק על-מנת ליהנות מהשירה שלי, לא כנציג של האויב, ולא כדי לעשות איתי שלום. עוד מוקדם מדי לקריאה כזו'. למרות זאת, דרויש נתן לנו את זכויות התרגום ואף סרב לקבל תגמולים: 'עצם זה שפנית אלי כדי לקבל את הזכויות זה יותר ממה שעשו קודמך, וכשתתחילו להרוויח, תחזרו עם ההצעה לתגמולים'.

סירבתי לקבל את מה שאמר לי. ביוהרה גדולה חשבתי שאנחנו נעשה את זה אחרת, שאם תהיה 'נורמליזציה' של הוצאה לאור של ספרים בערבית, גם תפתח דרישה מצד הקוראים. אמנם, כמו כל השותפים לאנדלוס, גם אני מתנגדת להפיכת היחסים לנורמליים במצב הקיים, תוך התעלמות מהכיבוש, שכן בפועל זו נורמליזציה של הכיבוש (הפיכתו לנורמלי); מתוך בקשת שלום שמושגת על צדק ושוויון, אני מקווה שיום אחד יהיו יחסים נורמליים בין כל מדינות האזור – וסיום הכיבוש הוא תנאי להם. אך נורמליזציה של התרגום מערבית לעברית, בעיני, אינה נורמליזציה של הכיבוש, אלא להפך. ב'נורמליזציה' כזו כוונתי להוצאה לאור מתוך שיקולים ספרותיים גרידא – לא 'ספרים שיגרמו לערבים להתחבב על הקוראים היהודים-ישראלים' (כפי שהסביר עורך תרגומים רבים מערבית את בחירותיו בערב עיון על הנושא), ולא ספרים שיגרמו לקוראים יהודים לאשש את אמונותיהם על 'הערבים'. רצינו לתרגם ספרים מערבית בדיוק כמו שמתרגמים מצרפתית – באישור המחבר, בסטנדרטים ספרותיים של תרגום (להבדיל מ'מודיעיניים'), ועד כמה שביכולתנו – ללא אוריינטליזם ופטרנליזם.

למרבה הדאבה, הסופרים המצריים אליהם פנינו לא היו שותפים לעמדה זו, וסירבו לתרגום יצירותיהם לעברית בטענה של 'נורמליזציה'. יוצרים אלה נמנעים מקשרים עם ישראלים

¹ מתוך ראיון חג של בן כספית וחנוך דאום עם ראש הממשלה אריאל שרון, מעריב, 22 באפריל 2005.

ככלל, אינם מבקרים בשטחים הכבושים ונמנעים מעבודה משותפת עם פלסטינים – מתוך עמדה שבעצם בקשת ויזה או במעבר הגבול יש 'נורמליזציה'. לאחר שפניתי אליהם הותקפה 'אנדלוס' במאמרים רבים בעיתונות בכל רחבי העולם הערבי.

אולם למרבה השמחה מצאתי שותפים רבים לעמדתי בעולם הספרות הערבית. דרויש, אליאס ח'ורי, אדוארד סעיד, מוחמד בראדה, מוחמד שוכרי ועשרות אחרים התקיפו את התוקפים ובירכו על המפעל. רבים מהם אף נתנו לנו את זכויות התרגום במתנה, כהבעת תמיכה וסולידריות ומתוך רצון להיות שותפים. באופן לא מפתיע, לא היו לדיון זה הדים בארץ; אותנו, היהודים-ישראלים, לא מעניין מה חושבים הערבים ומה הם כותבים. קורא ערבי יכול למצוא כל יום בעיתונות הפלסטינית והערבית כ-20 מאמרים שונים מתורגמים מהעיתונות העברית. קורא עברי, שנשמך על העיתונות הישראלית, אינו נתקל אף במאמר מתורגם אחד ב-20 ימים.

מחמוד דרויש כנראה צדק. רוב הקוראים הישראלים לא מתעניינים כלל בספרות ערבית. ציבור מוגבל מתעניין בנקודת המבט הפלסטינית לסכסוך – במטרה 'לדעת את האויב' או 'לעשות איתו שלום'. רובם המכריע של הספרים שהוצאנו אינם קשורים כלל בסכסוך הישראלי-פלסטיני: 'רק לחם' מאת הסופר המרוקאי מוחמד שוכרי, 'זן מתחתן' מאת הסופר הסודאני אל-טייב צאלח, 'בור המים הראשון' מאת ג'ברא אבראהים ג'ברא, 'הסיפור של זהרה' ו'אטאטא את השמש מהגנות' מאת חנאן אל-שיחי, 'אבן הצחוק' מאת הודא ברכאת – כל אלה זכו לשבחי המבקרים, אך להתעלמות גורפת של הקוראים (מכירות של 200–500 עותקים).

שני ספריו של אליאס ח'ורי שפרסמנו הם מקרה מבחן מעניין. 'באב אל-שמש' שיצא לאור ב-2002 עוסק בנכבה הפלסטינית. הרומאן המשובח הזה זכה לאזכורים רבים במשך השנים, אך עם צאתו לאור הוא זכה לביקורות מעטות יחסית. למרות זאת, למעלה מ-5000 עותקים של הספר כבר נמכרו (מתוכם 1,600 שנתרמו לספריות הציבוריות בארץ – בהן הוא זוכה להשאלות רבות). זהו הספר הנמכר ביותר של אנדלוס, אולי באופן חסר תקדים לספרות מתורגמת מערבית.

לפני כשנה הוצאנו לאור את 'יאלו', יצירת מופת נוספת של ח'ורי. כמו ב'באב אל-שמש' גם 'יאלו' הוא מעשה אמן העוסק בסיפור, בהיסטוריה ובזיכרון, אך הפעם בסיפור אוניברסלי על אסיר שעובר חקירה ועינויים. ספר נוסף מתורגם של אותו מחבר אינו זוכה בהכרח לאותן מכירות – כאן ובכל לשון אחרת. במקרה של 'יאלו' קיוונו שהמכירות יעלו על אלו של קודמו, בראש ובראשונה כי מדובר בסופר מעולה שזכה לחסידים. מערכת ההפצה בחנויות תמכה בנו ועם פרסומו בלט הספר בכל חנות ספרים, כולל בחנויות הרשתות הגדולות. גם העיתונות פעלה כאילו מדובר ברב-מכר – 16 ביקורות התפרסמו בחודש הראשון, כולן יוצאות מגדרן מרוב שבחים.

אלא שמכירותיו של 'יאלו' הגיעו ל-1500 עותקים. לא מעט, יחסית לארבעת הספרים שקדמו לו שלא חצו את מחסום ה-300, אך אכזבה גדולה עבורנו; אם אלה מכירותיו של 'רב-המכר', נראה שלא נוכל לחולל שינוי אצל הקורא הישראלי בהתעניינות בספרות הערבית, ודאי שלא בטווח הקצר. כנראה שלחלום להיות הוצאה עצמאית שנשענת על מכירות (ועוסקת בתרגום ספרות ערבית) לא היה שום קשר למציאות החומות המתגבהות שבה אנחנו חיות. הבנו שללא תמיכה ההוצאה לא יכולה להמשיך באותם סטנדרטים של תרגום ועריכה, וכיוון שאין תמיכה כזו

החלטנו להקפיד את העבודה על כותרים חדשים, ולהתמקד בהוצאתם של הספרים שהיו בשלבי עבודה שונים, ובמכירתם של הקיימים.

למבצע המנויים המפתה שהשקנו בניסיון לשרוד בכל זאת, עם יציאתו של 'שירים' מאת טאהא מוחמד עלי (בתרגום אנטון שמאס), הצטרפו עד כה 150 מנויים בלבד. בימים אלה יצאו לחנויות הספרים 'ירושלמית' מאת סירין אל-חוסייני שהיד ו'החורש במים' מאת הודא ברכאת. שלושה ספרים נוספים כבר הודפסו: 'ציור קיר' מאת מחמוד דרויש יופץ לחנויות הספרים בסוף יוני, 'כמו קיץ שכבר לא יחזור' ו'בנדרשאה' יופצו באוגוסט, ו'פריס בעירום' ו'בארץ שני הנהרות' ייצאו לאור באוקטובר. חמשת הספרים הראשונים יצאו לאור בעזרת תמיכה חלקית של האיחוד האירופי, שמימן את משלוחם לכל הספריות הציבוריות וספריות בתי הספר התיכוניים בארץ. נכון לרגע זה אין לנו ספרים נוספים 'בעבודה', אבל אנחנו מקוות לגייס משאבים (ובעיקר מספיק קוראים) כדי להמשיך ולתרגם ספרות ערבית לעברית. אנדלוס איננה נסגרת; הספרים קיימים ובתקופה הקרובה נעשה כמיטב יכולתנו כדי שהם יגיעו לקהל הקוראים. אנחנו מתכננות לקיים אירועים סביב הספרים הקיימים, להרחיב את מעגל המנויים ובשבוע הספר אפילו יהיה לנו דוכן (בתל-אביב!).

אנדלוס עושה כל שביכולתה כדי להפריך את התזה שהועלתה כאן – והלוואי שנצליח. אני בוחנת כל הזמן את דרכי העבודה, בחירת הכותרים, ההפצה והשיווק, בתקווה לשפר ולהצליח יותר. אבל קשה לי להסביר את הפער בין התהודה הציבורית (החשובה כשלעצמה), הביקורות המהללות, ומספר האנשים העצום שאמר לי בשנים האחרונות 'כמה חשוב לתרגם ספרות ערבית לעברית', ובין המכירות הדלות והעדר התמיכה הציבורית. התשובה כנראה אינה נמצאת במה שעשינו (או לא עשינו) אלא אצל הוצאות הספרים האחרות: את מספר הכותרים המתורגמים מערבית שיצאו לאור לצד 20 הכותרים שלנו (המעטים כשלעצמם) אפשר לספור באמצעות אצבעות יד אחת. השאלה, לכן, איננה 'מדוע אנדלוס אינה מצליחה' אלא 'מדוע לא מתרגמים ספרות ערבית לעברית בישראל!'

כאן צריך לחזור לאורחות שלנו. מוזר ומשונה הדבר שבארץ שהרוב הגדול של יושביה הם בני התרבות הערבית, הערבית כמעט אינה נוכחת במרחב הציבורי. קיומה של אנדלוס – תרבות ערבית-יהודית – מוסתר עוד יותר. 'אצלנו באנדלוס', אמר הרמב"ם – אך מספר היהודים-הישראלים שידועים כי הרמב"ם כתב את מיטב יצירתו בערבית מתמעט והולך.

לעתים נדמה כי חומות תרבותיות אלה הן גבוהות, עמוקות וותיקות יותר מחומות ההפרדה הפיזית הנבנית במרץ. החומות האלה לא עוברות רק 'בינינו לבינים' (ובניסוחו המצמרר של אהוד ברק: 'אנחנו פה והם שם'); הן עוברות בתוכנו, בינינו לבין עצמנו, בינינו לבין ההיסטוריה והתרבות שלנו, בינינו לבין המקום בו אנחנו חיות.

מצד שני

מחשבות על התגובה הערבית לאוריינטליזם:

ראיון עם החוקר הלבנוני ד"ר נדים נג'די

יוסף סופר

בגיליון הקודם של רוח מזרחית הפגיש מדורנו את קוראיו עם ניסיון אחד מני רבים של הוגה דעות ערבי, הד"ר טה עבד אל-רחמן, להתמודד עם השאלה האם קיים מודרניזם ערבי-אסלאמי השונה מן המודרניזם המערבי, ואם כן – מהו. עבד אל-רחמן סיפק לשאלות אלה פתרון שנשען לכאורה על התבוננות עניינית פנימה אל תוך המורשת הערבית-אסלאמית על מנת להבין איזו מין מודרניות עשויה להלוים אותה. בפועל, לעומת זאת, הוא ניסח מודרניזם שבמהותו הוא אנטיזם למודרניזם המערבי הנשענת דווקא על עיון נרחב במורשת המערבית ולא במורשת האסלאמית; אם לא די בכך, המודרניזם לשיטת עבד אל-רחמן עלול להתפרש אצל הקורא המערבי כקפיאה על שמרי המסורת הערבית-אסלאמית ולא כעדכון שלה ברוח תקופתנו. במידה רבה ניתן לומר כי המודרניזם האסלאמי שמציע עבד אל-רחמן אינו אלא תמונת מראה של המודרניזם המערבי ואיננו יכול לשקף את התכנים והצרכים הקונקרטיים של העולם הערבי בן ימינו. הכתבה שלהלן מזמנת מפגש עם חוקר ערבי הדוגל דווקא בגישה קונקרטיית יותר, וזאת דווקא תוך עיון באחת הסוגיות ההכרתיות המורכבות ביותר שמעסיקות את העולם האינטלקטואלי הערבי והמערבי, הלא היא סוגיית האוריינטליזם.

בששה בפברואר 2006 פורסם בגיליון מס' 1692 של היומון האסלאמיסטי העצמאי הירדני 'אל-לואא' ראיון שערכה העיתונאית קלוד אבו שקרא עם ד"ר נדים נג'די, איש אקדמיה לבנוני, בעקבות פרסום ספרו 'השפעת האוריינטליזם על ההגות הערבית המודרנית אצל אדוארד סעיד, חסן חנפי ועבדאללה אל-ערווי (את'ר אל-אסת'ש'ראק פי אל-פ'ר אל-ערבי אל-מע'צר ע'נ'ד אדוארד סעיד, חסן חנפי, עבדאללה אל-ערווי, לבנון: דאר אל-פאראבי, 2005). נג'די, חוקר הגות פורה, הוא מחברם של הספרים 'ב'אן אל-א'ט'א'ף: א'מ'א וק'ד מ'את מ'רקס ד'רידה מ'א ז'אל ח'ין (בירות: דאר אל-פאראבי, 1999) ו-'א'צ'י'א'ת נ'ית'ש'ו'נה (בירות: דאר אל-פאראבי, 2002). בראיון עמו התייחס המחבר לעיקרי ספרו החדש, אשר בו הוא משווה בין הסוציולוגיה של הידע האוריינטליסטי המערבי לבין הסוציולוגיה של ביקורת ידע זה כפי שהיא באה לידי ביטוי בכתביהם של שלושת האינטלקטואלים המוזכרים בכותרת הספר.

מסקנתו של נג'די היא כי שתי מערכות הידע גם יחד – זו האוריינטליסטית וזו המבקרת אותה – עוסקות בדימויים של המערב והמזרח וביחסים ביניהם מנקודת מבט אידיאולוגית, פילוסופית ומטה-היסטורית, המגדירה מערב ומזרח בעלי מהות קבועה ודיכוטומיה ברורה ביניהם. נג'די גורס שכדי לצאת מן המצוקה של הציוויליזציה הערבית המודרנית – שהיא, לדידו, מצוקה אמיתית, ולא מדומינת – על הערבים להיחלץ מן ההשפעה הכובלת של האוריינטליזם, לזנוח את הדיכוטומיה בין מזרח ומערב ואת העיון האידיאולוגי ביחסים ביניהם, ולשוב למחקר היסטורי ענייני של תולדות הערבים תוך פתיחות לתבונות ולהבחנות שמספקים גם חוקרים מערביים בנושא.

על מנת להתייחס למגוון רחב ככל האפשר של תגובות ערביות לאוריינטליזם בחר נגידי להתמקד בשלושה אינטלקטואלים ערביים המשמשים מופת ומשל לזרם חשיבה מרכזי בעולם הערבי: הראשון הוא אדוארד סעיד, האינטלקטואל הפלסטיני-אמריקאי המוכר היטב לקורא העברי, ואשר מייצג לשיטת נגידי את הזרם שהוא מכנה 'הזרם הליברלי'; השני הוא חסן חנפני, אינטלקטואל מצרי ומרצה באוניברסיטת קהיר, המייצג את העמדה הערבית-אסלאמית נגד האוריינטליזם; והשלישי הוא עבדאללה אל-ערווי, אינטלקטואל מרוקאי שכתב את עבודת הדוקטור שלו בפאריס וכותב ככלל בצרפתית. אל-ערווי מייצג בספרו של נגידי את הגישה המרקסיסטית.

מהשוואת כתביהם של השלושה ביחס לאוריינטליזם עולים מטבע הדברים הבדלים הנובעים מתפישת עולמו הייחודית של כל הוגה והוגה, נסיבות חייו והמיקום הגיאוגרפי-תרבותי שלו. עם זאת, נגידי סבור כי ניתן להצביע על מכנה משותף ברור וביססי בכתביהם של השלושה: כולם הבינו את האוריינטליזם כבסיס התיאורטי של האידיאולוגיה הקולוניאליסטית המערבית וכצידוק לכפיית יחסים פוליטיים בלתי מאוזנים על המזרח. כולם תפשו את האוריינטליזם כמערכת דימויים וייצוגים שהנחת היסוד שלה היא קבועה וא-היסטורית, על פיה הסיבות לפיגור של המזרח טמונות במהות הסנטימנטלית של המזרחי באשר הוא, בעוד הסיבות לעליונות המערב גלומות באופיו הרציונלי של האדם המערבי. לפי תפישה זו הסיבות למשבר התרבותי של העולם הערבי נעוצות אך ורק בנחיתות הפוליטית שכופה האידיאולוגיה האוריינטליסטית על המזרח ולא בשום גורם אחר, היסטורי או חברתי, וקל וחומר שאין מדובר בבעיה פנימית של העולם הערבי.

בהתאם לתפישה זו נדרשו האינטלקטואלים הערבים להגדיר את תרופת הנגד לאוריינטליזם. טענתו של נגידי היא כי תרופת הנגד נוצרה על פי אותם קריטריונים שעיצבו את המחלה: אם האוריינטליזם נתפש כאידיאולוגיה מערבית אל-זמנית וא-היסטורית, הרי שגם תגובות הנגד שלה נותרו ברמה האידיאולוגית, הא-היסטורית. המגמה ניכרת במיוחד בכתביו של אדוארד סעיד, אשר כאיש המערב (גם אם יליד העולם הערבי) דן באוריינטליזם באמצעות כלים מערביים וביקר אותו באופן מערבי, המחקה את השיח האוריינטליסטי עצמו. מגמה זו איננה נעדרת גם מכתביהם של חסן חנפני ועבדאללה אל-ערווי: חנפני הציע מעין תמונת מראה אנטי-אוריינטליסטית בספרו 'אוקסידנטליזם' (אל-אֶסְתֵ'רַאב), וטען כי תחייה תרבותית ערבית אפשרית רק תוך מחיקת ההגות המערבית, המפריעה לערבים להתפתח לפי דרכם. כפועל יוצא מזה על הערבים ללמוד את המערב אך ורק כדי לדעת ממה עליהם להתרחק; אם יש חיוב כלשהו בתרבות המערבית, חנפני רואה בו תוצאה של מעבר נכסי תרבות מן המזרח למערב במסגרת תנועת התרגומים של ימי הביניים. גם עבדאללה אל-ערווי, למרות שכתב מעט על האוריינטליזם, קרא לערבים לקרוא את תרבותם בעיני עצמם, מתוך סברה כי כך יתפטרו מעול הקריאות המערביות המעוותות של התרבות הערבית.

נגידי מסכים לאפיון של האוריינטליזם כמערכת שיח המגדירה את המזרח כקופא על שמריו באופן אינהרנטי, ומסכים לקביעה כי אוריינטליזם מעין זה עמד ועודו עומד בשירות המנגנון הקולוניאליסטי של המערב. יש אומרים, מזכיר לנו נגידי, כי אוריינטליזם מסוג זה ראשיתו כבר ביוון העתיקה, עוד לפני מתיחת קו הגבול הגיאוגרפי-תרבותי בין מערב למזרח. תיאוריו

של ההיסטוריון היווני הירודוטוס שימשו אבני יסוד לאוריינטליזם המערבי, שראה במערב יורש של הרציונליות היוונית המנוגדת לחלוטין לסנטימנטליות המזרחית, וזאת למרות שמבחינה היסטורית אין אפשרות להכיל את התרבות היוונית ההלניסטית בתוך ההגדרות הגיאוגרפיות של המערב, שכן היא רווחה בעיקר במרחב הגיאוגרפי של המזרח דהיום. קו ישיר נמתח מבחינה זו בין יוון הקלאסית לבין אמרתו של ההיסטוריון הצרפתי בן המאה התשע עשרה ארנסט רנאן, כי 'לערבים אין פילוסופיה; אין זו אלא פילוסופיה יוונית כתובה אותיות ערביות'. באופן זה, מסביר נג'די, מוגדר האוריינטליזם, המשרטט את דמותן של הציוויליזציות ומסווגן באופן התואם את הדעות הקדומות של המערב לגבי המזרח – דעות הכוללות אף מימד גזעני – כלב הבעיה של הערבים, מבלי להביא בחשבון בנסיבות כלכליות, פוליטיות וחברתיות.

נג'די יוצא בדיוק נגד המסקנה הזו. הוא מתנגד לנטייה הגורפת של האינטלקטואלים הערבים לראות באוריינטליזם סיבה אחת ויחידה למשבר בעולם הערבי. ראשית, הוא מטעים, המשבר ממשי, ואינו תלוי בדימוי כפוי של גורם חיצוני. באותה מידה שניתוח המצב הערבי של אותם אינטלקטואלים לוקה בחסר, גם הפתרון שהם מציעים בעיית: הם מנסים להילחם באוריינטליזם ו'להציל' את המזרח מציפורני המערב באמצעות יצירת דימוי אלטרנטיבי של מזרח חזק מאז ומתמיד, שלא רק שאינו צריך להיכנע למכניזם הקולוניאליסטי אלא אף אין לו צורך בשום דבר מערבי. זוהי מהותנות שאינה טובה מן המהותנות האוריינטליסטית. שנית, מוסיף נג'די, הטענה לתחייה ערבית אפשרית שתהיה 'נקייה' ממערביות כתגובת נגד לאוריינטליזם מעידה עד כמה הערבים קוראים את מורשתם בעיני מי שמרעיפים עליה גנאי בזירה הפוליטית, כיוון שטענה זו אינה אלא טענה של מי שמקבל את הדיכוטומיה של מזרח כנגד מערב ואינו מכיר את מקורות המורשת עצמם. זה המקרה, טוען נג'די, של כתבי אֶבְן רֶשֶׁד: אלה לא נקראים במקור בעולם הערבי אלא רק באמצעות תרגומים לשפות מערביות. לו קראו בהם הערבים היו מגלים כי רעיון הפרדת הדת מן המדינה, למשל, שורשיו כבר במשנתו של אבן רשד, ומשם הגיע למערב שיישם אותו באופן גורף. קריאה בספרות המקור של הערבית תעיד עד כמה קשה לדבר על 'מזרחיות' נפרדת ושונה לחלוטין מ'מערביות'. לפיכך, חותם נג'די, אין כל בסיס להנגדה הדו-קוטבית בין מזרח ומערב ויש להתנער ממנה.

האמצעי הראשון במעלה לזיתור על כבלי התפישה הדיכוטומית של מזרח ומערב היא קריאה עצמית אמיצה – לא מתוך צורך להתבדל מן המערב, או לבטל את מורשתו או התבוננותו של המזרח, אלא מתוך ניסיון להבין את הסיבות למשבר האמיתי שהעולם הערבי נתון בו. באמצעות התחקות אחר ההתפתחות התרבותית, ההיסטורית והחברתית של המורשת הערבית ילמדו הערבים אל נכון את הנקודות החלשות והחזקות בתולדותיהם, ויוכלו להתייחס לסיבות לכשלונותיהם, להעריך כראוי את עברם המפואר, לדעת אילו ערכים נולדו במזרח ועברו למערב, ולעמוד על הסיבות להיפוך הגלגל ולשקיעת המזרח. כך גם יוכלו להעריך באופן ענייני אילו ערכים – הן מזרחיים הן מערביים – ברצונם לשמר, לאמץ או לדחות. כנגד אל-ערוי וחנפי טוען כאן נג'די כי אין להעמיק במורשת הערבית-אסלאמית מתוך הנחה כי כל הטוב מצוי בה ובה בלבד, בעוד שאת תרבות המערב יש לדחות מכל וכל; יש מקום להתבוננות פחות דיכוטומית על יחסי מזרח ומערב, עם אפשרות לדון בשני העולמות בכפיפה אחת ולהעריכם על בסיס היסטורי השוואתי.

במיוחד מדגיש נגידי את הצורך להתייחס לסוגיית הנחיתות המזרחית בפרופורציות הראויות, שהרי רק אז יידעו הערבים כיצד לשפר את מצבם.

בנקודה זו של ניסיון אמיתי להבין את המצב הערבי לאשורו טוען נגידי כי חשוב לדעת גם מה אחרים חושבים על המזרח. בהקשר זה יש להכיר בכך שאוריינטליזם אינו מונוליתי אלא רבגוני, ואין לצמצמו לכדי דימוי כפוי של נחיתות מזרחית למול עליונות מערבית. במיוחד נתונים מעיינינו לאוריינטליזם מסוג אחר, זה המאורגן כדיסציפלינה אקדמית ואשר במסגרתו עשו חוקרים מערביים מאמצים כנים לברר תהליכים בתולדות הערבים בעבר ובמציאות חיהם בהווה. אוריינטליסטים מן הסוג האחרון היטיבו לאבחן תהליכים בעולם הערבי, כולל תהליכים חיוביים שלא תאמו את האוריינטליזם כמערכת קולוניאליסטית. הכרה באוריינטליזם מסוג זה, אומר נגידי, חשיבותה רבה: משיווכחו הערבים לדעת כי המערב אינו תופש את המזרח באופן שלילי ואחיד, ילמדו כי קיים אוריינטליזם בעל אופי לגיטימי, ולא רק אוריינטליזם שלילי. כתוצאה מכך יהיו פתוחים יותר להאזין לקולות המגיעים מן המערב ואף לקבל קביעות של חוקרים מערביים ששיש בהן משום תועלת להבנת המצב הערבי. נגידי סבור כי לא רק אפשרי אלא מוטב וראוי לערבים להיעזר בידע האוריינטליסטי שנצבר במערב כדי להיטיב להבין את מצבם. אדרבא, לא פעם חשוב יותר מה רואה האחר, המערבי, על המזרחי, ממה שהמזרחי רואה בעצמו, שהרי קריאה עצמית אמיצה מצריכה אובייקטיביות וביקורתיות, ואלה נולדות בין היתר באמצעות קבלת ביקורת מבחוץ. בכך קובע נגידי עקרון הפוך לעקרון שטבע אדוארד סעיד, שלפיו רק בן המזרח יכול לחקור את המזרח.

דעותיו של נגידי ביחס לאוריינטליזם המערבי ולאופן ההתמודדות עימו מסמלות מעבר (או שמא חזרה?) מהתבוננות במערכת היחסים מזרח-מערב כתוצאה של מערכות אידיאולוגיות מנוגדות להתבוננות היסטורית עניינית (כל כמה שהדבר אפשרי) בתולדות המזרח והמערב ובתולדות המחקר שלהם. נגידי כופר באחד היסודות האיתנים והפופולריים ביותר של ביטוי הזהות העצמית של המזרח בדור האחרון – הטענה כי הגדרת המזרח מתחילה משלילה גורפת של המערב ויחסו למזרח. נגידי הופך את החיפוש של העולם הערבי אחר מוצא ממצוקותיו למורכב יותר, דווקא משום שהחיפוש הופך לפי שיטתו לחופשי יותר: במקום להיצמד למכנה המשותף הנמוך ביותר של המזרח כאנטי-מערב, נגידי מטיף לבניית זהות איטית, כואבת לעתים, שתתבסס על התבוננות עניינית וביקורתית בערכי המזרח והמערב גם יחד, תוך החלטה אילו מן הערכים האלה יועילו למזרח לצאת מן הקיפאון שבו הוא שרוי. מובן שנגידי אינו סבור כי התוצאה תהיה מונוליתית: כל חברה ערבית תוכל לקבוע לבדה את זהותה וערכיה.

חזרה לתוכן העניינים

קולנוע

כשנאמני האסלאם יוצרים קולנוע

שריאל בירנבוים*

סקירת המיני-סדרה אל-בַח'ארי מתוך הסדרה אַא'מת אל-הַדא (במאי: חמדי אל-נַבּוּי; מחבר: אימן סלאמה; הפקה: אל-ריחאנה לל-אנתאג'י אל-פני ואל-תוזיע, 2003).

על פי תפיסת הזרם הליברלי באסלאם המודרני, החיכוך הכואב בין האסלאם לערכי המודרניות, זכויות האדם והדמוקרטיה נובע מקפאונו של האסלאם. הוגים ליברלים דוגמת טה חסין, סיד מחמוד אל-קַמְנִי וחסין אחמד אמין ממצרים; עבד אל-כרים סורוש מאיראן; פזלור רחמן מפקיסטאן ואחרים, שותפים לדעה כי דת האסלאם סטתה מן הדרך הנכונה בשלב מסויים, וסטייה זו היא שהביאה את עולם האסלאם למצבו העגום. כולם קוראים לעריכת רפורמה מקיפה בדת, שאמורה להתבצע באמצעות שיבה אל מקורותיו הקדומים ביותר של האסלאם – הקוראן והחדית' – ופירושם בצורה שונה מהמקובל היום.¹

אחד המוקדים לביקורת הליברלית הוא ספרות החדית', המורכבת ממסורות המביאות דברים מפי הנביא מוחמד ואודותיו ומשמשת כמקור הטקסטואלי החשוב ביותר לאחר הקוראן לשם גזירת הלכות ואמונות. הליברלים מותחים ביקורת על קובצי החדית' הקנוניים שהוגדרו המהימנים ביותר; לשיטתם, מאחר שבמלאכת ברירת המסורות ננקטו קריטריונים בעייתיים וסובייקטיביים, הרי שיש לחדול מהפסיקה ההלכתית הנשענת בצורה עיוורת על הקבצים הקנוניים ולהתחיל לפסוק בשיטות שונות, שניתן לכנותן 'נאו אגית'האד'. המטרה הסופית, כמובן, היא יצירת אסלאם המכיל את התפיסות הדמוקרטיות והשוויוניות המקובלות היום במערב.

אל מול הגישה הרפורמיסטית ניצב האסלאם השמרני-ממסדי, המתנגד לכל רפורמה בדת ושואף ליישם ככתבה וכלשונה את השריעה – ההלכה האסלאמית – כפי שהיא מוכרת היום.²

נאמני האסלאם מפיצים את המסר שלהם באמצעות קלטות שמע הזוכות לפופולריות רבה, אך עם ההתקדמות הטכנולוגית מדיום זה מתחיל להתישן. על כן בוחרים חוגים שמרנים להשתמש בסוגה הקולנועית-עלילתית להפצת מסריהם. מעניין לציין כי סוגה זו שימשה ומשמשת בעיקר להתקפות נגד הקנאות הדתית, כמו בסרטים אל-אַרְהַאב ואל-כַבַּאב (1993 עם עאדל אמאם), אל-אַרְהַאבִּי (1994 עם עאדל אמאם) ואל-מַצִּיר (יוסף שאהין, 1997).

* שריאל בירנבוים מהחוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית כותב את עבודת הדוקטור שלו על סרטים היסטוריים בעולם הערבי בהדרכתו של פרופ' עמנואל סיון.

¹ בעוד הליברלים סבורים כי האסלאם סטה מהדרך הנכונה של הרציונליות זמן קצר אחרי מות הנביא, הרי שהשמרנים והפונדמנטליסטים סבורים כי האסלאם התפתח כיאות עד שהגיעה החדירה המערבית והביאה איתה פלישה רעיונית (עִזּוּ פֶּכְרִי), שהשפעתה על הדת הייתה הרסנית.

² סקירה על העימות הפנים-אסלאמי המתחולל כיום ניתן למצוא אצל עמנואל סיון, התנגשות בתוך האסלאם, אפקים-עם עובד, תל-אביב 2005, ובמיוחד בעמ' 18–40. ספר אופייני הקורא לרפורמה כוללת באסלאם הוא ספרו של חסין אחמד אמין: חול אל-דעוה אלא תטביק אל-שריעה אל-אסלאמית, דאר אל-נהצ'יה אל-ערביה, בירות 1985. יש להעיר כי ויכוח בין גורמים שמרניים/פונדמנטליסטיים לבין גורמים ליברלים בדבר היחס הראוי לספרי הקודש העתיקים מתקיים גם ביהדות, בעיקר במחלוקת בין חוגים שמרנים לבין חוגים ליברלים בציונות הדתית סביב הכנסת שיטות אקדמיות לתוך עולם התורה. על כך ראו בספרו של צבי טאו, צדיק באמונתו יחיה – על הגישה ללימוד תנ"ך: עיבוד שיחות שניתנו על ידי הרב צבי ישראל טאו שליט"א, ירושלים תשס"ב, עמ' לה–מג.

בשנת 2003 הפיקו החברות 'רִיחָאנָה' ו'חִלְיָפָה' סדרה הנקראת עֲלֵמָא אל-הֵדָא (חכמי הדת ההולכים בדרך הישר). יוצריה שואפים להראות כי דמותם של חכמי האסלאם עושה בכוונת מכוון, ובאים להחזיר עטרה ליושנה. הסדרה מורכבת מכמה 'מיני-סדרות' העוסקות בחכמי דת שונים מההיסטוריה של האסלאם. ברשימה שלהלן נסקור את הפרקים המוקדשים למוחמד בן אסמאעיל אל-בַּחְיָאֲרִי (810—870), שערך את אחד משני קבצי החדית' הקנוניים המהימנים (אל-צַחְיָאֲן).

כדי שגם אחרון הצופים יהיה מודע להיבט הפולמוסי, הסדרה נפתחת בחדר בקהיר בימינו אנו ולא בבוכרה היפה של ימי הביניים; ד"ר מֶרְתַּצְיָא, אינטלקטואל ליברל, כותב מאמר בו הוא מצדד ברוויזיה לגבי ספרו של אל-בחיארי. אל משרדו נכנס, נרעש, אדם בשם חוסיין הנוזף בו: מה אתה יודע בכלל על אל-בחיארי? האם אתה יודע מה זה מֶרְפּוּעַ, מֶקְטוּעַ וְעִרְיָבִי?³ רק מכאן עוברת התמונה אל בוכרה.

חייו של בחיארי מסופרים מילדותו, כאשר הוא מתגלה כילד וכתלמיד מבריק ובעל זכרון מושלם, וכאשר הוא גדל הוא מחליט לקחת על עצמו את משימת ברירת המסורות וחיבור אוסף שיכלול רק את המהימנות ביניהן. אלה שאינן מהימנות מוסברות כבדותות של החיארג'ית והשיעית (כלומר, אליבא דיוצרי הסדרה, מוסלמי סוני טוב מעולם לא המציא חדית'). בחיארי מסביר שבכל דור נמסר כל חדית' לפחות לשלושה אנשים, ועל כן, על פי החישוב האריתמטי, מוטל עליו למצוא עשרים ושבע שושלות מסירה לכל חדית' מדור יִתְאֲבָעִי אל-תְּאֲבָעִי, כלומר, מהתקופה שהיא שני דורות לאחר חברי הנביא (הצַחְאֲבָה). מכאן ואילך בחיארי בעל הזכרון הפנומנלי נוקט בעבודתו אמות מידה גבוהות וקפדניות ביותר, ועובדות אלה מבטיחות כי כל מילה בספרו המיוחסת לנביא מוחמד אכן יצאה מפיו של הנביא.

בחיארי מתחיל את מסע הנדודים על פני כל ארצות האסלאם, חוצה מדבריות וימים, ונוסע במיוחד לתימן כדי לוודא אמיתותו של חדית' אחד. הוא מציב לעצמו נורמות גבוהות במיוחד למסורות שהוא מוכן לקבל בספרו: 'כל חדית' שיהיה בו ספק בגודל של גרגר אדחה אותו לגמרי. לעולם לא אקח חדית' משניים שהיו באותו מקום. אולי הם הסכימו עליו ביניהם?!'. הוא מסרב לקבל חדית' מאדם שהטעה את החמור שלו עם שק מספוא ריק מתוכן, ואף מצליח לעמוד בניסיון קשה ביותר שמציב בפניו החיליף, כאשר הוא מחבר מחדש מזכרונו באופן מדויק מאה מסורות שהתוכן וששלת המסירה שלהן (אל-מֶתֶן ואל-אֶסְנָאד) הוחלפו ביניהן.

לאחר עמל של שש עשרה שנה הוא מציג את ספרו 'אל-גִ'אֲמַע אל-צַחְיָאֲרִי' בפני אחמד אבן-חנבל, הבוכה מהתרגשות בהעידו כי זהו הספר המהימן ביותר שבו נאספו מנהגי הנביא. לקביעה זו שותפים כל חכמי האסלאם באותו דור, אליהם שולח בחיארי את הספר לבדיקה.

האסלאם המתואר בסיפור הוא אסלאם מסורתי ממסדי אל-אֶזְהָר, והסדרה עצמה נכתבה בהשגחת מחלקת המחקרים והתרגומים באל-אזהר ובפיקוח היסטורי של ד"ר עֶטְיָה אל-קוֹצִי, מרצה להיסטוריה באוניברסיטת קהיר.

³ הגדרות של סוגי חדיתיים על פי טיב שרשרת המסירה שלהם, אותן טבעו חכמי דת מוסלמים שפיתחו את 'עלום אל-חדית' (מדעי החדית').

מעניינת בהקשר זה היא סיפור השבת מאור עיניו של בח'ארי. בילדותו, כך על פי הסדרה, שמע בח'ארי מחבריו על שד (עֶפְרָיִת) מסויים שהדרך להתמודד עימו היא לשים עפר בעיניים. הילד בח'ארי עשה זאת, התעוור, אך מאור עיניו חזר אליו לאחר שאמו התפללה ללא הרף להחלמתו. אף כי הסיפור מוזכר במקורות הקדומים⁴ ייתכן שמדובר כאן במסר אינטרטקסטואלי קולנועי, כלומר במסר הרומז לארועים אחרים.

במקרה דן האסוציאציה מוליכה ליצירה קולנועית אחרת, הסרט קאהר אל-ט'לאם (1979, במאי: עאטף סאלם), המגולל את סיפור חייו של האינטלקטואל המצרי הגדול טה חסין. האחרון התעוור בילדותו כאשר לקה במחלת עיניים וקיבל טיפול בתרופה עממית שעיוורה אותו לחלוטין עד סוף ימיו, תמונה החוזרת ונשנית פעמים רבות בסרט. למרות שלמד באל-אזהר הפך טה חסין לאחד המתנגדים הבולטים ביותר של הממסד האזהרי במאה העשרים, וקרא לרוויזיה של החדית' ולהפסקת ההסתמכות על קבצי החדית' הקנוניים כאמת מוחלטת.⁵

אם כך, הן טה חסין הן אל-בח'ארי התעוורו כתוצאה מאמונות הבל של סביבתם. אלא שאללה ברחמיו פקח את עיניו של בח'ארי, בעוד שטה חסין, שהעז פניו נגד הממסד האזהרי וגדולי האסלאם – נשאר עיוור.

דמויות נשיות לא מופיעות בסדרה, למעט אימו של אל-בח'ארי המופיעה בלבוש מאד צנוע. אין גם סיפורי אהבה ורומנטיקה, והקונדפליקט שיוצר את הדרמה נובע מקנאתו של השיח' מחמד אל-ד'יק'לי מהעיר נישאפור ביכולותיו ובהצלחותיו של בח'ארי.⁶

סיפור אל-בח'ארי תם, והסדרה חוזרת לחדר בו החלה בקהיר בת זמננו. זה הרגע בו גוער חוסין בד"ר מרתצ'יא, האינטלקטואל שכתב את המאמר הרוויזיוניסטי: 'מדוע אתה שותק? המאמר שלך ייכנס למאתיים אלף בתים! מה שעשית הוא פשע!'. מרתצ'יא, מסתבר, ידע מעט מאד על מפעלו של בח'ארי ועל החדית' שאותם תקף; הוא מוצג כקריקטורה של אינטלקטואל המחזיק בתואר דוקטור – מן הסתם לא בתחום הדת – שמתוך בורות וניתוק משורשיו מבקש לפגוע באסלאם. הוא מקבל מחוסין הוראה לכתוב למחרת מאמר התנצלות: 'חזור בך מכל מילה שכתבת – כתוב כי לא ידעת דבר על ספרו של אל-בח'ארי וכי הושפעת מרעיונות הרסניים'. כאן יש לספר כי חוסין לבוש בחליפה ובעניבה ואיננו מזוקן – דהיינו, הוא מוצג כקולו של המצרי העירוני המשכיל והשמרן, אדם מן היישוב, ולא שיח' שיצא מהכפר או קנאי קיצוני המנופף בסכינים.

הסדרה עצמה דתית מאד באופיה ונטולת 'כוכבי קולנוע'. הפרקים מתחילים בפסוקי קוראן ובשירת מקהלה ללא ליווי כלים מוסיקליים, והסצנות מצטיינות במספר רב של צילומי תקריב, בייחוד על פניו של הגיבור הראשי (כדרך להבעת רגשות). כמעט כל הסדרה מתנהלת באמצעות שיחה ולא בפעולה. צילומי החוץ הם מעטים ופשוטים והתפאורה והאביזרים בסיסיים וזולים

⁴ ראו בהקדמה לפירושו הנודע של אבן-חגיר אל-עסקלאני לחיבורו של בח'ארי 'פתח אל-בארי בשרח צחיח אל-בח'ארי', מקדמת פתח אל-בח'ארי, דאר אל-פכר לל-טבאעה ואל-נשר ואל-תוזיע, (בירות), אחרי 1958, עמ' 478. שם מופיע סיפור ההתעוורת של בח'ארי בילדותו ללא תיאור הסיבה להתרחשותה.

⁵ ראו עמואל קופלביץ, טהא חוסין והתחדשותה של מצרים – מבחר קטעים מכתביו, מוסד ביאליק, ירושלים 2001, עמודים 311–313.

⁶ וזו איננה בדיה קולנועית. ראו הערך Bukhari, Muhammad B. Ismail באנציקלופדיה של האסלאם: Gibb, H.A.R. and others (eds.): *The Encyclopedia of Islam*, New Edition, Brill, Leiden and London, 1960, I, p. 1296

מאד. אולם, לצד הפשטות החומרית מתאפיינת הסדרה בשיח דתי עשיר מאוד ואמירות דתיות מצוטטות למכביר.

המדיום הקודם של נאמני האסלאם, קלטות השמע, מסוגל לספק מידע ולעורר את אהדתו של המאזין, אך איננו כשיר לעמוד מול 'המתקפה האודיו-ויזואלית' של הקולנוע. לכן גם נאמני האסלאם נדרשים להפיק יצירות חזותיות כדי להתחרות בתוצרי הקולנוע הליברלי.⁷ הסרטים במצרים מופצים על גבי תקליטורים שאינם DVD אלא VCD (Video-CD). יש לכך חסרון מבחינת איכות התמונה, אך היתרון טמון בכך שלא דרוש מכשור יקר כדי לצפות בסרטים וניתן לעשות זאת גם באמצעות מחשבים מדגמים מיושנים ואפילו במכשירי פלייסטיישן. למעשה, בחנויות הסרטים במצרים מוכרים סרטי קולנוע כמעט רק בפורמט VCD ובמחירים זולים למדי (בסביבות 12–20 לירות מצריות), כאשר על הסדרות הדתיות שנסקרו כאן ניתנת הנחה מיוחדת. מעבר לכך, העתקה ביתית של VCD היא דבר קל ופשוט, וניתן להניח שמעבר לסרטים הנמכרים מתקיימים שכפולים ביתיים רבים, דבר המעלה את תפוצתם.

בתוך הסדרה הגדולה אַאִיִּמַת אל-הַדָּא נמצאות, כאמור, מיני סדרות נוספות. לא נוכל לסקרן כאן במלואן, אך בכל זאת נוסיף מספר מילים הנחוצות להבנת התמונה הכוללת. בסדרה הנושאת את שמו, אל-עז בן עבד אל-סלאם מוצג כאיש דת כליל המעלות שחי בסוריה ובמצרים בתקופה הממלוכית, בין התקפות של צלבנים והתנפלויות של מונגולים. דמותו עולה וזוהרת לנוכח דמויותיהם החיזורות של המפקד הממלוכי אַיִּבֶּכּ ושל המלכה שַׁגְרַת אַלְדֶּר (שניהם מוכרים לקהל חובבי הסרטים מיצירה קולנועית שעודנה זוכה לפופולריות רבה, הסרט 'וַאֲסֵלְאִמָּה' [1961, במאים: אנריקו בומבה, אנדרו מרטון]). בסרט מופיעים סיפורי גבורה ואהבה על רקע תקופת שגרת אלדר, אך אנשי הדת לא ממלאים בו תפקיד משמעותי. יוצרי אַאִיִּמַת אל-הַדָּא, אם כן, מציבים נרטיב נגדי לתקופה זו, שבו בראש ההתנגדות למונגולים (המוכתרת בנצחון קרב עין-חרוד) ניצבים אנשי הממסד הדתי, אחרי שסיימו ליישם במצרים את השריעה באופן קפדני.

בסדרות האחרות מבית היוצר של אימן סלאמה וחברת ריחאנה נוקטים חכמי האסלאם בדרך שהיא קוויטיסטית מובהקת. אל-עז בן עבד אל-סלאם מסרב לברוח מהשליט בדמשק שרודף אותו, לא כל שכן לצאת נגדו, ומסביר כי את מי שאללה אוהב הוא מייסר בעולם הזה. סעיד בן-גיביר, גיבור סדרה נוספת, איננו יוצא למאבק במושל העריץ הידוע אל-חגי'אג' בן יוסף, ומסתפק בביצוע 'הַקִּיְחָ' כשהוא נמלט בידיים ריקות ומבלי להצטייד בנשק.

ניתן לראות כי תקליטורי הסדרות מהווים פלטפורמה חדשנית שעל גבה מציג האסלאם השמרני בימינו את עמדותיו: התנגדות לרפורמה ליברלית בדת, הכשרת לבבות 'מלמטה' לרעיון שלטון השריעה, וציפיה ללא אלימות ליום שבו השלטונות ישובו לדרך האסלאם הטהור.

חזרה לתוכן העניינים

⁷ על יתרונותיו של המדיום החזותי על קלטות השמע ועל מוצרי הדפוס עמד חוקר התקשורת מרשל מקלוהן (McLuhan), אשר הסביר כי מדיום זה מאפשר להפוך את הדמות המוצגת בו לימוצר צריכה המוני ולהכניס את הצופה לעולמו של הסרט. ראו מרשל מקלוהן, להבין את המדיה – שלוחות האדם, הוצאת בבל, תל-אביב 2003, עמ' 343–338, 223.

כנסים

המזרחנות הישראלית – לאן?

תקציר דברי השולחן העגול בכנס הארצי השנתי ה-30 של החברה המזרחית

אסף דוד

הכנס הארצי השנתי ה-30 של החברה המזרחית, שנערך ב-8 במאי באוניברסיטת בר אילן תחת הכותרת 'העולם המוסלמי – עבר והווה', ארח שבעה מושבים מקבילים ומגוונים אשר עסקו באיראן, יהודים בראי הכתיבה הערבית, ראשית האסלאם, הגות ופוליטיקה אסלאמית, צופיות, מורשת קולוניאלית במזרח התיכון, ודת ומשטר במזרח התיכון בן זמננו.

המושב השמיני היה שולחן עגול שהוקדש לנושא 'המזרחנות הישראלית – הווה ועתיד'. בראש השולחן ישב המזרחן הותיק פרופ' שמעון שמיר מאוניברסיטת תל אביב, ולצדו פרופ' אהוד טולידאנו, ראש בית הספר להיסטוריה באוניברסיטת תל אביב; פרופ' אליעזר טאובר, ראש המחלקה להיסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטת בר אילן; וד"ר יורם מיטל, ראש מרכז הרצוג לחקר המזרח התיכון והדיפלומטיה באוניברסיטת בן גוריון. המשתתפים התבקשו מראש להתייחס בדיון לשלושה נושאים: מידת ההשפעה של האבות המייסדים של המזרחנות הישראלית על דורות ההמשך ושימויות ביקורת המזרחנות של אדוארד סעיד להוראה ולמחקר באוניברסיטאות הישראליות; הקשר הרצוי בין המזרחנות הישראלית לבין החברה בישראל; ומגמות ההתפתחות של המזרחנות הישראלית כדיסציפלינה אקדמית-מקצועית.

אחד הדברים הבולטים שנחשפו במהלך הדיון בשולחן העגול הם חילוקי הדעות המקצועיים והדיסציפלינריים בקרב הקהילה המזרחנית הישראלית, אשר באו לידי ביטוי בדבריהם של ארבעת המשתתפים. דומה כי החוקרים בקהילה נעים בין קבלה, גם אם תוך הסתייגות, את ביקורתו של סעיד על המזרחנות המערבית (והישראלית בתוכה) לבין דחייתה מכל וכל; ובין ניתוק מהסביבה והסתגרות בתוך 'מגדל השן' האקדמי לבין התחברות מקצועית למוסדות המדינה ולחברה הישראלית.

בדברי הפתיחה שלו עמד פרופ' שמיר על כך שהמונח 'מזרחנות' המופיע בכותרת הדיון כהגדרת המקצוע הינו בעייתי ויהיו רבים שיתנגדו לו. ראיית האזור באופן אירופוצנטרי כ'מזרח' מצהירה לכאורה שאיננו שייכים אליו, הסביר שמיר, ועל כן הרצון להחליף את המונח הופיע בישראל זמן רב לפני שסעיד הוציא שם רע למושג 'מזרחנות'. עם זאת, אמר, ישנם מספר שיקולים התומכים בשימוש במונחים 'מזרחנות' ו'מזרח'. ראשית, אין לשכוח כי המזרחנות בכללה היא ענף מפואר של הלמדנות המדעית. שנית, ההתייחסות הציבורית אל אנשי המקצוע כ'מזרחנים' הפכה שגורה בפי כל. שלישית, אם ההתנגדות למונח נובעת מהקשר בין 'מזרחנות' לאימפריאליזם שסעיד הצביע עליו, הרי המונח 'המזרח התיכון', המקובל אף על Middle East Studies Association (MESA), מעוז הסעידים, טומן בחובו קונוטציות אימפריאליסטיות ברורות עוד יותר. פרופ' שמיר הזכיר כי גם יהודי ארצות ערב רואים עצמם כ'מזרחיים' ובמשמעות חיובית של

המילה. הוא הוסיף כי השמות 'החברה המזרחית הישראלית' וכתב העת שלה 'המזרח החדש' היו טעונים בשעתם בתפישה ציונית של מייסדי המזרחנות הישראלית לפיה העם היהודי פונה 'לפאתי מזרח קדימה' כדי להתחדש במזרח חדש, ושומה עליו להתערות באזור ולהכיר את שכניו ואת תרבויותיהם. 'אין להתנער מתוך בחילה מהמושג מזרחנות', סיכם שמיר, 'ולכל הפחות עלינו לקיימו לצד מונחים אחרים'.

המשתתפים נטו להסכים ביניהם בכל הנוגע לאבות המייסדים של המזרחנות הישראלית, ביניהם הפרופסורים גויטיין, בנעט, מאיר ובלאו מן המכון למדעי המזרח של האוניברסיטה העברית (נוסד ב-1926); אין עוררין על המלומדות והידענות המופלגת שהללו גילו בכל ענייני המזרח, ועל הדורות של מזרחנים וערביסטים מקצוענים שהעמידו בישראל, אלא שנטייתם להתרכז במורשת הקלסית בלבד, להתבסס על מתודולוגיות פילולוגיות וטקסטואליות, והאופן בו ראו את 'האחר' המזרחי, נכשלים כולם במבחן הביקורת הסעידית. הדברים אמורים במיוחד בכל הנוגע להתעלמות משיטות מחקר של מדעי החברה וממשמעותם של השינויים ההיסטוריים העצומים שחלו בחברות אסלאמיות וערביות, אשר הופכים את הנסיון להבין אותן בכלים ובמונחים קלסיים לבעייתיים. עם זאת, פרופ' שמיר, כאחד החוקרים הבודדים בקהילה כיום שזכה להיות תלמיד בשיעוריהם של חברי דור המייסדים, ביקש להדגיש את המטען החווייתי שהתלווה להסתופפות בצל אותם גדולי הדור, מטען שממשיכיהם ביקשו להעביר הלאה לדורות הבאים. אולם לדעתו של שמיר בעיה גדולה בעבודתם של בני הדור הראשון של המזרחנות הישראלית היתה שהם 'פעלו מתוך ניתוק ופיתחו מתודות שלמות כיצד לחקור את המזרח מבלי להיות בקשר ישיר אתו' ובכך הותירו משקעים בקרב בני דורות ההמשך. משנפתחו הגבולות בין ישראל לשכנותיה בעקבות הסכמי השלום, אמר, המשיכו רבים מהם לפעול בדפוסי עבודה של ניתוק ולא טרחו ליצור קשרים ישירים עם החברות שאותן חקרו.

בנוגע ל'אוריינטליזם', מטבע הדברים, הדעות היו מקוטבות ביותר. ראשון הדוברים היה ד"ר יורם מיטל, שטען כי מאחר שהעקרונות הכלולים באוריינטליזם משמשים מסגרת ביקורתית לבחינת ייצור הידע על חברות מזרח תיכוניות, הם רלוונטיים מאוד לדיון על ייצור הידע המזרחני בישראל. לדעתו, טיעונו של סעיד מתאימים לבחינת הנחות היסוד עליהן ביססו מרבית החוקרים שנמנו על דור המייסדים את מחקריהם. בצדק נחשבו חלק מעבודותיו של גבריאל בר כתרומה חלוצית בחקר היסטוריה חברתית של חברות ערביות, אולם האופן בו תאר את הפלאח במצרים התבסס על ההגדה מזרח-מערב (אחת ההנחות שמאפיינות כתיבה אוריינטליסטית), תפישה שחוקרים בולטים כמו חואן קול (Cole) וקנת קונו (Cuno) הפכו על פיה. מיטל ציין כי עד היום מספר לא מבוטל מיצרני השיח והידע בישראל על 'האסלאם' מחזיקים בתפישה מהותנית ביחס להשפעות מקורות דת האסלאם והתרבות הערבית על חברות במזרח התיכון. לסיכום, חתם, גם אם הפרדיגמה שהציע סעיד אינה נקייה מכשלים (ועל כך עמדו רבים), היא מכילה תובנות ועקרונות חשובים למחקר בן-זמננו, ואין להתעלם מטיעונו של סעיד רק משום שהם נתפשים כרדיקלים או מכיוון שהוא מתח ביקורת נוקבת על המפעל הציוני ומדיניותה של ישראל.

פרופ' טאובר, מנגד, היה סבור כי הפרדיגמה הסעידית כילתה כל חלקה טובה במזרחנות הכללית וצובעת כל עבודה אקדמית בגוון פוליטי-ערכי, בבחינת 'הלנו אתה אם לצרינו'. טאובר

הצר על העובדה כי הדיה של הגישה הסעידיית חלחלו גם למזרחנות הישראלית, ועמד על כך שמבחינה אינטלקטואלית יש להתנגד לכל סוג של אחידות או האחדה קונספטואלית, ולאפשר חופש דעה ומחשבה באוניברסיטאות בישראל בכל הנוגע לעיסוק המזרחני. פרופ' טולידאנו, מן העבר השני, טען כי 'התרומה המשמעותית ביותר של הביקורת הסעידיית היא בתחום חקר הספרות, ניתוח הטקסטים וחקר הדיסציפלינות', ובתחומים אלה הביקורת תקפה עד היום גם ביחס למזרחנות הישראלית. לשיטת טולידאנו, הרלוונטיות של דברי סעידי היא בקביעה שהשיח המזרחני (אוריינטליסטי) מניח את קיומה של שונות גדולה מאוד בין מערב למזרח (בין ה'אוקסידנט' ל'אוריינטי'); רואה את שתי היישויות הללו, מזרח ומערב, כבלתי שוות; ומחשיב את המערב כעליון על המזרח. בכל המכשלות הללו לקתה, ובחלקה עדיין לוקה, גם המזרחנות הישראלית. אין חולק על למדנותם של אבות המזרחנות הישראלית ותרומתם לבניית גוף הידע החשוב אודות תרבויות המזרח, אך כמו עמיתיהם במערב, גם הם היו שותפים לשיח שהתבסס על הנחות היסוד, השפה והמישוג הללו.

הדעות היו חלוקות גם ביחס לשאלת מעורבותה של הקהילה המזרחנית – בין כיחידים בין קבוצה מקצועית – בפוליטיקה הישראלית ובחברה. פרופ' טאובר הביע את דעתו כי חייבת להיות הפרדה מוחלטת בין המחקר המקצועי והמדעי של המזרח התיכון לבין הפרשנות האקטואלית. פרופ' טולידאנו טען כי הניסיון מוכיח שקשה להיות איש מקצוע אקדמי ובה בעת לעסוק בפרשנות אקטואלית באמצעי התקשורת. לשיטתו, גם אם איש האקדמיה סבור כי הוא אישית יכול להפריד בין עיסוקו המקצועי הזהיר לבין הפרשנות האקטואלית המיידית שהוא מתבקש לספק, הרי שהציבור בישראל תופס את דבריו כדעה מקצועית מוסמכת ונטולת פניות. מסיבה זו סבור טולידאנו כי על מזרחנים ישראלים להימנע מעיסוק בפרשנות אקטואלית ולהותירה לכתבים מקצועיים מן התקשורת, למעט כאשר מדובר במתן מימד עומק היסטורי או תרבותי, הנסמך ממילא על הידע שרכש איש האקדמיה במסגרת מחקריו. יתרה מזו, מכיוון שהכתבים לענייני המזרח התיכון הם יותר ויותר בעלי ידע והשכלה רחבה בתחומי האסלאם והמזרח התיכון, הרי הם ממילא נדרשים פחות ופחות להשלמות מידע על ידי אנשי האקדמיה, אשר לעתים מתקשים לעקוב אחר מרוץ האירועים באופן שוטף. הפחתה כזאת של מינון הפרשנות על ידי מזרחנים אקדמיים, לדעת טולידאנו, 'עשויה לאפשר בעתיד את הבידול שהמזרחנות הישראלית זקוקה לו' כדי להגדיר את מהותה ואת זהותה באורח ברור ובהיר יותר.

ד"ר מיטל הציג גישה הפוכה. לדעתו, חשוב שמזרחנים ישתתפו בדיון הציבורי בישראל ויעשירו אותו, ובעיקר ישמשו 'קבוצת ביקורת' ביחס לייצוג הפשטני השכיח אודות 'הערבים' ו'האסלאם'. גם אם בתקשורת אין מקום להרצאה מלומדת, עלינו להופיע ולהביא לידיעת הציבור את התובנות שאנו מפתחים בעבודתנו המחקרית, אמר מיטל. הוא עמד במיוחד על ההשפעה השלילית שיש להתבססות פרדיגמות ומושגים פשטניים ומוטעים ביחס לאסלאם ולמזרח התיכון, וטען שאלה רווחים למדי בתקשורת הישראלית. הוא גם שלל את הטענה שפרשנים לענייני המזרח התיכון מחזיקים בידע מרשים ומציגים תמונה אמינה לציבור הרחב, וטען כי לחוקרים באקדמיה עשויים להיות תפקיד והשפעה שונים לחלוטין מאלה שיש לכתב לענייני ערבים. 'אם אנו רק רפליקה של פרשנים מסויימים בתקשורת אין טעם שנתבטא בפומבי,

אולם אם אנו יכולים לתרום לשיח התקשורתי – ולדעתי אנו יכולים – חשוב שנעשה זאת. להערכתי, מעורבות גדולה יותר של מזרחנים ביקורתיים עשויה הייתה לצמצם במשהו את הדיון הציבורי הישראלי הפשטני על תהליכים במדינות ערב בכלל וברשות הפלסטינית בפרט. ברוח זו הוסיף מיטל כי אל למזרחנות הישראלית להתרחק ממעורבות בנושאים ציבוריים בעלי זיקה פוליטית. כך, למשל, טובה וראויה הייתה היוזמה שהוביל אחד מבכירי המזרחנים בישראל לחתום על עצומה ובה התנגדות תקיפה לתוכניות מכוון ויזנטל להקים את 'מוזיאון הסובלנות' על חלק משטח בית קברות מוסלמי עתיק באזור ממילא בירושלים.

פרופ' שמיר הציע לבחון את הויכוח בראש וראשונה מן הזווית המעשית. 'השאלה כבר הוכרעה', הזכיר, 'ואין הרבה טעם להתפלסף עליה. היום כבר מקובל כי האנשים שמקדישים עצמם לעבודה באקדמיה חייבים לתרום גם לחברה. אין יותר מגדלי שן'. שמיר ביקש להפריד – גם אם הדבר איננו פשוט – בין הידע האקדמי המדעי לבין השימוש בו. 'אנשי האוניברסיטה עושים את עבודתם המדעית בחוגים שלהם, ובמידה שיש לעבודתם רלוונטיות לציבור הם נדרשים כיום לעשות עבורו שירותים מועילים', אמר. 'אנו מכשירים מורים למגמות מזרחניות ולהוראת השפה ומכשירים עובדים לסקטורים מקצועיים שונים', בתקווה שיפעלו שם במיומנות רבה יותר מזו הקיימת. הוא הוסיף כי ישנם חוקרים שעוסקים באופן שיטתי בסוגיות מזרח-תיכוניות בנות זמננו, וכבני הסמכא בתחומם בארץ אין סיבה שלא יחלקו את הידע שלהם עם הציבור ועם משרדי הממשלה. 'בחוגים אחרים הדבר נעשה', הזכיר שמיר, 'ישם אין על זה ויכוח; כלכלן באקדמיה יכול ליעץ לאוצר ולבנק ישראל, חוקרים ממדע המדינה מעורבים בדיון על הבחירות בארץ, ומתמחים בהיסטוריה של ארה"ב מסבירים בתקשורת את המתרחש בושינגטון כיום. זה מובן מאליו לכולם, ורק אצלנו הופכת המעורבות הציבורית לנושא כאוב'.

'כאשר אנו אומרים שירות לחברה', הוסיף שמיר, 'אינני רואה שום סיבה לפסול את מחלקת המחקר של אמ"ן מכלל זה. הידע המזרחני, ככל שמדובר בנושאים שיש לנו מה לתרום בהם, הוא חשוב, טען, ואין משמעות הדבר כי מכוני המחקר הישראליים הופכים ליסניפים של המודיעין. לדעתו יש להוקיע את הסילופים שהתפרסמו לאחרונה על קשרי תלות, כביכול, בין מכוני המחקר המזרחניים (שילוח/דיין, טרומן) לבין המודיעין. יש להשתחרר מהסלידה, שמקורה בקמפוסים בארצות הברית, מכל קשר בין האקדמיה למודיעין; קשר זה, ציין, אינו יותר ואינו פחות מקשרים של גופים אקדמיים עם מוסדות ציבוריים במסגרת השירות המתבקש לחברה.

הבדלי הגישות בין המשתתפים ניכרו גם בנוגע לעתיד לימודי המזרחנות בישראל. ד"ר מיטל עקב, במודע או שלא במודע, אחר הצעתו של פרופ' גבריאל בר המנוח (ראו המדור 'מקדם' בגיליון זה) והציע להבחין בין התואר הראשון בלימודי המזרח התיכון לבין תואר שני מחקר והתמחות בתחום. לשיטתו, לימודי התואר הראשון בארץ צריכים להיות כלליים ונטועים בתוך לימודי ההיסטוריה, החברה והתרבות האנושית, ולימודי התואר השני צריכים להיות תוכניות התמחות שבהן רוכשים שליטה בשפות ובמתודות שיכשירו את החוקר/ת לכתיבת תזה. פרופ' טולידאנו הביע דעה דומה כאשר טען כי על אף הכוונות הטובות והרצויות, עבודות בין תחומיות מסתיימות לא פעם בכשלון, משום שידיעת השפה הרלוונטית למחקר והכרת העולם התרבותי המתלווה אליה מאבדים את מרכזיותם לטובת פרשנות המבוססת על תיאוריה וניתוח השיח

בלבד. 'בסך הכל אני חושב שהמודל הבסיסי של לימודים אזוריים (Area Studies), שבהם ההסבריות היא תלויית-תרבות, שפה ומרכיבים חברתיים-תרבותיים נוספים, הוא זה שמוכיח את עצמו עד כה וראוי לעיבוי ולטיפוח', אמר טולידאנו. פרופ' טאובר, מצדו, תקף את הגישה הבין-תחומית מזוויות אחרות. 'מזרחנות איננו מקצוע רב תחומי', אמר, 'אנו בבר אילן מבינים זאת כהיסטוריה, גם אם קרובה, של המזרח התיכון. מקצוע המזרחנות הוא דיסציפלינה היסטורית כל עוד איננו עוסק בעתיד'.

פרופ' שמיר חתם את הדיון בשולחן העגול בהתייחסות למגמות ההתפתחות במסגרות הדיסציפלינריות של הלימודים המזרחניים בישראל. הוא הסכים עם הטענה כי הקשרים המאונכים, התוך-תחומיים, במזרחנות, חזקים יותר מהקשרים האופקיים, הבין-תחומיים, אך עם זאת היה סבור כי אין להתרשל במאמץ לשאוב פרדיגמות ומושגים מן התחומים הדיסציפלינריים. הוא הוסיף כי ראוי גם לקבל את טענתו של פרופ' אלי פודה כי יש לכלול את ישראל בתוכניות הלימודים הנוגעות לאזור, ולא להתעלם מהיותה חלק בלתי נפרד מן המזרח התיכון. ולסיום, ביקש פרופ' שמיר להזכיר, 'מעל ומעבר לכל הביקורת העצמית, בל נשכח שלענף המזרחנות בארץ יש הרבה הישגים מפוארים' – במספר הגדל בהתמדה של הסטודנטים המקבלים הכשרה טובה בחוגים המזרחניים, ובאיכותן ובכמותן של עבודות המחקר האקדמיות שנעשו בישראל.

חזרה לתוכן העניינים

'הגשר בין יהדות לאסלאם':

כנס בין לאומי באוניברסיטת בר אילן, 2—4 בינואר 2006

מיכאל מ' לסקר ויעקב לב*

בין הימים 2—4 בינואר 2006 התקיים כנס אקדמי בין לאומי באוניברסיטת בר-אילן תחת הכותרת 'הגשר בין יהדות לאסלאם'. הכנס היה פרי מאמצים רבים ומשולבים של המחלקה להיסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטת בר-אילן; המרכז לחברה, תרבות וחינוך במורשת יהדות ספרד ע"ש אהרן ורחל דהאן; והתכנית ללימודי היהדות בסן פרנסיסקו סטייט יוניברסיטי והעומד בראשה, פרופ' פרד אסטרן. שנינו, בתמיכתו של פרופ' אליעזר טאובר, ראש המחלקה להיסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטת בר אילן, היינו הוגי הרעיון ומארגני הכנס. תודתנו לד"ר שמעון אוחיון, מנהל המרכז והעוזרת הבכירה שלו, אורה קובלבסקי, אשר תרמו תרומה מכרעת לארגון הכנס, וכן לגורמים נוספים שתמכו במימון הכנס, בראשם מר מוטי משען, המזכיר האקדמי של אוניברסיטת בר אילן; הפקולטה למדעי היהדות באוניברסיטה, ובראשה דיקן הפקולטה פרופ' משה אורפלי וראש מינהל הפקולטה, מר יצחק קרנר; ומחלקת התרבות בשגרירות האמריקנית בתל-אביב.

דברי הכנס יפורסמו כספר בהוצאה אוניברסיטאית בחו"ל. וועדת עריכה מיוחדת, שאנשיה נמנים עם טובי החוקרים בישראל ובעולם, תבחר את הטובות מבין ההרצאות בכנס הראויות להתפרסם כמאמר, והן תועברנה על ידי ההוצאה לאור לשיפוט מקצועי. הספר, אשר ישמש ספר יסוד (textbook) להוראת נושא היהדות והאסלאם, יכלול חומר מכנס ההמשך שיתקיים בסן פרנסיסקו סטייט יוניברסיטי בשנת 2007, והוא עתיד להתפרסם לקראת סוף שנת 2008.

התחלנו לתכנן את הכנס בסתיו 2004 בהרגשה של הימור. יש שחששו כי האירוע יהיה 'כבד' מדי מבחינה אקדמית-מדעית. אחרים תהו האם ניתן להזמין חוקרים מוסלמים במספר משביע רצון כדי להימנע מתדמית של כנס המורכב מישראלים ומ'מערביים'. גם הניסיון לארגן אירוע אקדמי טהור שאינו מוגבל רק להיבטים ההיסטוריים, אלא גולש לפסים הטרזוגניים ובין תחומיים רבים, העלה חששות בשלבי התכנון הראשוניים.

פרופ' פרד אסטרן מסן פרנסיסקו סטייט יוניברסיטי סייע לנו בגיוס חוקרים מן השורה הראשונה העוסקים בימי הביניים ועזר בהיבטים הרעיוניים ובשיווק הנושאים. באביב 2005 גייסנו את התמיכה המקצועית של מרכז דהאן, ורק לקראת ספטמבר אותה שנה ידענו כי בידינו המשאבים הפיננסיים הנחוצים להרים כנס ענק בנושא יהדות ואסלאם – בן עשרים מושבים מקבילים ושמונים הרצאות – שאוניברסיטת בר-אילן לא ידעה כמותו בחמישים שנות קיומה.

המרצים הגיעו מאוניברסיטאות וממכללות רבות בעולם המערבי, ביניהן פרינסטון, קיימברידג', ברקלי, טורונטו, סטנפורד, הסורבון, טריניטי קולג', המכון ללימודים אסמאעיליים בלונדון, המרכז ללימודי התרבות התורכיסתאנית והאזרביג'אנית בהולנד ועוד. המרצים

* הפרופסורים מיכאל מ' לסקר ויעקב לב הם מרצים במחלקה להיסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטת בר אילן.

הישראלים היו מכל האוניברסיטאות המקומיות ובעיקר מהאוניברסיטה העברית ומהאוניברסיטת בר אילן, וכן ממכללות אשקלון, עמק הירדן ומכון לנדר (מכללת טורו לשעבר).

ההרצאות היו באנגלית ובעברית והובאו בפני הקהל המגוון בתרגום סימולטני. מושב הפתיחה כלל את ההרצאה הראשית של פרופ' נורמן א' סטילמן מאוניברסיטת אוקלהומה, שכותרתה 'יהדות ואסלאם: ארבע מאות שנה של גורל משותף?', וכן דברי ברכה של שר החוץ דאז, מר סילבן שלום.

בשלבם המתקדמים בארגון הכנס החלטנו להוסיף אירועים אטרקטיביים לחוקרים ולקהל הרחב. ביוזמת מרכז דהאן ובחסות מנכ"ל הרבנות הראשית, מר עודד וינר, והשגרירות האמריקנית בתל-אביב, התקיים ב-3 בינואר רב שיח במשך שתיים תמימות תחת הכותרת 'תפקידה של מנהיגות רוחנית בדיאלוג ובפיוס בין הדתות'. מהצד היהודי השתתפו בדיאלוג הרב שאר ישוב כהן, הרב הראשי של חיפה; הרב יוסף עזרן, הרב הראשי של ראש"צ; והרב דוד רוזן, נשיא המועצה היהודית הבין לאומית ליחסים בין-דתיים. מהצד המוסלמי השתתפו שיח' עבדאללה נמר דרויש, ממנהיגי התנועה האסלאמית בישראל, והקאדי של נצרת מוחמד אבו עביד. הדיון? התנהל במתינות ומתוך הבנה לצורך לשפר את היחסים בין יהודים למוסלמים בישראל ובכל מדינה בעולם שם מרוכזים בני שתי הדתות. מרתקת במיוחד הייתה הערתו של דרויש כי על היהודים הישראלים לחדול מלהתייחס אל מאמיני האסלאם כ'עבדים', שכן זכות השעבוד ניתנת לאל ומאמיני כל הדתות הם עבדיו בלבד. הוא אף מתח ביקורת על הנאמר בחלק מההרצאות בכנס, על פיהן היהודים בארצות האסלאם – 'אֶהְלֵל-אֶל-דִּימָה' – נחשבו לנחותים ביותר, ושלל מכל וכל את הטענות כי היהודים נרדפו אי פעם בעולם האסלאם.

רוב ההרצאות בכנס היו מצוינות ומשופעות במחקר מקורי וחדשני. מפאת קוצר היריעה לא נוכל להצביע עליהן כאן ונתייחס למספר צירים עיקריים בכנס בלבד. המעוניינים יכולים לקרוא את תוכנית הכנס המלאה בקישור http://www.biu.ac.il/JS/Mh/dean_gesher_heb.pdf.

הרצאתו של ד"ר דב מימון במושב השני של הכנס, 'היבטים דתיים של יהדות ואסלאם', תחת הכותרת 'סובלנות למרות אי-הסכמה במצרים של ימי הביניים: ר' אברהם בן הרמב"ם [הרבא"ם] והמיסטיקאים המוסלמים', עמדה על כך שהרבא"ם הושפע, כרבים אחרים, מהזרמים הצופיים באסלאם. מכיוון שבשנים הקשות ההן ליהודים וליהדות גדל מספר האנשים בעלי נטייה מיסטית וההנהגה הרוחנית הממסדית לא הייתה יכולה לספק את המבוקש, הציבור ביקש לעצמו חוויה דתית משמעותית תוך פנייה לדוגמה שרווחה בסביבה המוסלמית: הצופיות. עדות להתעניינות של היהודים באמונות הדתיות של שכניהם ניתן לראות בעובדה שנמצאו עשרות כתבי מיסטיקה אסלאמית באוצרות הגניזה. חיבורים אלה, על פי ממצאיו של מימון, אינם דוגמה לסקרנות אינטלקטואלית גרידא אלא שימשו חומר עיון בחוג החסידים שהנהיג הרבא"ם.

במושב השישי שהוקדש למוסיקה הציג פרופ' אמנון שילוח, בהרצאתו על 'פעילותם של מוסיקאים יהודים בחיי המוסיקה של ארצות האסלאם ממרכז אסיה ועד המגרב', את פעילותם הענפה והאיכותית של מלחינים, מבצעים, בוני כלים ואמרגנים יהודיים בסצנה המוסיקלית השוקקת באסיה ובמגרב. שילוח ביסס את הרצאתו דווקא על עדויות של סופרים ומוסיקאים לא-יהודים החל בתקופה שלפני הופעת האסלאם ועד למאה העשרים. במהלך ההרצאה הודגש מאפיין

מעניין של פעילות האומנים היהודים בכל המרכזים החשובים, והוא מעורבותם המוחשית הן בטיפוח הסגנונות הקלסיים ושימורם הן בתהליך פיתוחן וגיבושן של מגמות חדשניות. חשיבותה המיוחדת של התופעה הייתה נעוצה בעצם השתייכותם של היהודים לקהילת המוסיקאים של ארצותיהם במעמד שווה לזה של עמיתיהם המוסלמים.

האחוה המקצועית אשר שררה בין אומנים משתי הדתות מהווה עדות והבטחה לאינטראקציה האפשרית בין המורשת היהודית למורשת הכללית של הסביבה. ברוח זו יזם מרכז דהאן מפגש מוסיקלי כחלק מן הכנס, תחת הכותרת 'יהדות ואסלאם במקום אחד'. התכנית התבצעה בהשתתפות התזמורת המזרחית של מרכז דהאן.

המושג התשיעי בנושא 'רפואה ורוקחות' כלל את הרצאתה של ד"ר מירי שפר, 'הרפואה כזירה לאינטראקציה יהודית-מוסלמית? המקרה העות'מאני'. שפר הראתה כיצד הרפואה הייתה אחד התחומים המכובדים שאפשרו ליהודים להתקדם ולהתפתח בחברות המוסלמיות של האימפריה העות'מאנית, תוך שהם הולכים ומשתחררים בהדרגה ממגבלות המעוגנות במעמד 'אָהָל אל-דִ'ימָה' ומגיעים לגדולות. יהודים שגורשו מספרד, למשל, העתיקו את הרפואה האירופית לאימפריה העות'מאנית ותרמו תרומה מכרעת לקידום אולי חשוב מכך, רופאים יהודים הועסקו לצדם של רופאים מוסלמים ונוצרים והעניקו שירותים לחולים מוסלמים; הקשר בין רופאים מוסלמים ויהודים לחולים מוסלמים ויהודים סייע בשבירת מחסומים תרבותיים בין בני שתי הדתות ובכך ייחודו.

במושג העשירי, 'יהודים ומוסלמים: האימפריה העות'מאנית', הרצה פרופ' אביגדור לוי על 'גישות עות'מאניות למודרניזציה של החינוך היהודי במאות התשע-עשרה והעשרים'. לוי מאשש את טענת חשיבותו של השלטון העות'מאני בעידוד תהליכי מודרניזציה של החינוך היהודי – מדיניות שהייתה מושרשת בתקופת התְּנִטְיָמָאָת כחלק מן המאמצים לשיפור רמת החיים ברחבי האימפריה. תוך הסתמכות במקורות ראשוניים חדשים תאר לוי כיצד מוסדות חינוך מודרניים ציבוריים, פרטיים, ואלה המזוהים עם חברת 'כל ישראל חברים', סייעו בגיבוש מעמד של 'אזרח עות'מאני נאור' בקרב היהודים ובכך קירבו בין מוסלמים ויהודים. החינוך המודרני שקודם על ידי השלטונות חיזק גם את רגש הפטריוטיות של יהודים כלפי האימפריה.

במושג האחד עשר, שהוקדש אף הוא לאימפריה העות'מאנית, ראוי לציין את דבריו של פרופ' עֶמֶר טוֹרְנָן מהאוניברסיטה הטכנית של המזרח התיכון באנקרה. הרצאתו, 'שותפים לגורל: מוסלמים ויהודים בארצות הבלקן במאות התשע-עשרה והעשרים', דנה בתרומת השלטון העות'מאני ביוון, סלוניקי ובולגריה לשיפור מעמד היהודים בחברה ולסיכול השנאה וההתגררות של הנוצרים כלפיהם (שהופנו באותה מידה גם כלפי המוסלמים). על פי מחקרו של טורנן, הנוכחות השלטונית העות'מאנית בבלקן סימלה את עידן תור הזהב ביחסי יהודים-מוסלמים, בין השאר בתחומי תעסוקה ושיתוף פעולה כלכלי.

המושג החמישה עשר התמקד ב'אסלאם ויהדות בעולם המערבי ובאוזבקיסטאן'. הרצאתה המקורית של פרופ' אלאנה קופר תרמה רבות לתחום הרבה פחות ידוע: 'לאן נעלמו כל היהודים? יחסי מוסלמים-יהודים, הגירה המונית ועצמאותה של אוזבקיסטאן'. קריסת ברית המועצות ועליית הרפובליקות העצמאיות גרמה להגירה אדירה בקרב האוכלוסייה היהודית. מחקרה של

קופר, אשר כלל עבודת שדה באוזבקיסטאן בשנים 1993—1998, מצביע על העובדה כי פעילות הלאומנים המוסלמים הקיצוניים כוונה לאו דווקא נגד היהודים, אלא שהיהודים חששו מקיפוח כללי ומסכנה פיזית והיגרו בהמוניהם לישראל. קופר סבורה כי סיבות ונסיבות דומות הביאו גם להגירתן של הקהילות היהודיות במגרב ובמזרח התיכון לישראל בשנות החמישים והשישים.

באותו מושב הרצה פרופ' מיכאל לסקר על 'דו-קיום או שבר: יהודים ומוסלמים בצרפת בת זמננו', תוך דגש על ההתדרדרות המתמדת ביחסים בין שתי הקבוצות בעשור האחרון בערים פאריס, מרסיי וליון. המחקר מתמודד עם מערכת היחסים הסבוכה והמתוחה בין היהודים המבוססים והמזוהים עם עקרונות היסוד הצרפתיים ההומניים לבין המוסלמים, שרבים מהם לא השתלבו בחברה הסובבת הן מחוסר רצון הן מהזנחת השלטונות. נתונים מדאיגים על הגברת פעילות גורמים אסלאמיסטים רדיקליים ותאים של ארגוני טרור מגרבים הפועלים בצרפת מעלים את החשש כי בעקבות התסכולים והמהומות בצרפת בשנת 2005 יגויסו לארגונים אלה צעירים משכונות העוני בצרפת (banlieue). מעבר לכך, הפעילות האסלאמיסטית בצרפת מתבטאת גם בהטפה ובדברי תעמולה אנטי-יהודיים המושמעים ונצפים גם במסגדים ובתקשורת האלקטרונית. לסקר מעריך כי תהליך ההגירה של יהודי צרפת לישראל ולמדינות שונות במערב יצבור תאוצה בשנים הבאות.

במושב השבעה עשר, 'גלובליזציה כלכלית בחברה ים תיכונית', הרצו ד"ר הלל פריש ופרופ' אפרים ענבר על יחסי ישראל—תורכיה. מן ההרצאה עולה כי גישתה הפרו-אסלאמיסטית והשמרנית של ממשלת ה-AKP לא ערערה את היציבות ההיסטורית של היחסים בין שתי המדינות. יתרה מזו; היחסים אף שודרגו, שכן מאז 2002 דוגלת ממשלת תורכיה בפוליטיקה מציאותית ומעניקה עדיפות עליונה למערכת היחסים האסטרטגית שלה עם ישראל.

רוב חששותינו מהבעיות שעלולות להעיב על הכנס התבדו. ריבוי המושבים והמושבים המקבילים לא מנע מאנשים למלא את האולמות וחדרי ההרצאות עד אפס מקום, אלא אף עודד את הקהל לנדוד ממושב למושב. הכנס הפך למעין 'סופרמרקט אקדמי', והנוכחים בהרצאה מסוימת בנושא המוסיקה היו יכולים לצאת לאחר מכן להקשיב להרצאות על האימפריה העות'מאנית, המגרב, או מעמד האישה. אנו ממליצים למארגני כנסים בנושאי המזרח התיכון ועולם האסלאם לאמץ את האסטרטגיה הזאת; היא הוכיחה את עצמה והפכה לסיפור ההצלחה של הכנס, ומעטים בלבד התלוננו שאנו 'חונקים' אותם בנושאים כה רבים ומגוונים.

אין ספק כי נוכחות קבועה ורציפה של הקהל בכנס – כ-350 איש – סייעה באופן משמעותי לעיבוי הנוכחים בכל חדרי ההרצאות. הקהל ההטרוגני נהנה מכל ההרצאות למרות שלא נרתעו מלשמור על כנס ברמה אקדמית מובהקת ועל גישות בין תחומיות ואף רב תחומיות. עם זאת, למרות שהצלחנו לגייס חוקרים מוסלמים מישראל ומתורכיה, נחלנו כישלון בגיוס שני מרצים מאוניברסיטת מוחמד החמישי במרוקו, מרצה מצרי מוצא פקיסטני שהשלטונות הישראליים מנעו את השתתפותו, ועיתונאי תוניסאי. הניסיונות להביא מרצים מוסלמים מארצות הברית ומאירופה המערבית נתקלו אף הם בקשיים מרובים בצל המציאות הפוליטית כאן ובמערב. כיצד ניתן להתגבר על בעיות כאלה בעתיד? הדרך היחידה בשנים הקרובות היא לערוך את החלק השני

של הכנס בצפון אמריקה או באירופה, לשם יגיעו מוסלמים – לפחות אלה הלומדים או מתגוררים במקומות הללו. האפשרות לקיים כנס בין לאומי עם נוכחות מוסלמית ראויה במקום 'נייטרלי' בישראל כמזרח ירושלים לא תצלח, וזאת משום שבעיני חלק גדול מהמשתתפים בפרוטנציה מדובר על אזור ב'שליטה קולוניאלית'.

מתוך כך אכן הפקנו לקחים לקראת החלק השני של הכנס, אשר יתקיים במהלך שנת 2007 בסן פרנסיסקו סטייט יוניברסיטי. כדי שספר הכנס יהיה מושלם ככל האפשר סברנו כי עלינו לגוון יותר בנושאים שלא בלטו באירוע הראשון, ולנסות ולהזמין חוקרים מוסלמים במספר גדול. כולנו תמימי דעים כי המשך הכנס בארצות הברית יעודד מוסלמים, שחשים בשלב זה אי-נוחות להגיע לישראל, להשתתף באופן אקטיבי. נרמז לנו כי כדאי לשנות את הכותרת מ'הגשר בין יהדות לאסלאם' ל'יהודים ומוסלמים בימי הביניים ובעת החדשה', שכן המילה 'גשר' (bridging) עלולה להיות בעייתית בעיני חוקרים מוסלמים.

הנושאים שאנו מעודדים לכנס ב-2007 כוללים את תחום האנתרופולוגיה, גיאוגרפיה משתנה (הגירה והסתגלות), דמוגרפיה ועיור, תרבות חומרית, יחסי יהודים-מוסלמים באיראן, עוד מחקרי גניזה, יהדות ואסלאם רדיקלי, היהודים בעיתונות המוסלמית, חיים אינטלקטואלים מודרניים והיבטים לשוניים. הקול הקורא לחוקרים בישראל ובעולם הרחב להציע נושאים לכנס זה יפורסם בקרוב.

חזרה לתוכן העניינים

מקדם

במדור זה אנו מפרסמים ככתבו חומר שיש בו עניין אינטלקטואלי לזמננו ואשר התפרסם בכרכי העבר של כתב העת הותיק של החברה המזרחית, 'המזרח החדש', שנוסד בשנת 1949. הפעם בחרנו להביא את רשימתו של פרופ' גבריאל בר המנוח, מגדולי המזרחנים בישראל, אשר התפרסמה בעמ' 175—181 בחוברות 3—4 של כרך כח של 'המזרח החדש' (תש"מ, 1979). הרשימה מובאת להלן ככתבה וכלשונה.

המזרחנות בישראל בשלושים השנים האחרונות*

גבריאל בר

בשנים האחרונות מתחולל במקומות שונים בעולם, ובמיוחד בארה"ב, ויכוח ציבורי חריף מאוד, בעל גוונים פוליטיים צורמים, על המזרחנות ועל מקומה בתרבות המערבית. אחת הטענות המושמעות נגדה היא הסתמכותם של היתרה של מזרחנים על טקסטים בני מאות בשנים אשר מהם הם מסיקים, כביכול, על האופי הכללי של החברה הערבית, האסלאמית, או המזרחית, מבלי לחקור את המציאות המשתנית. סיבה חשובה לטענה זו, שבאזני המזרחן הישראלי נשמעת ללא ספק מוזרה, היא העובדה שהמבקרים מתחמקים בדרך כלל מלהגדיר מיהו מזרחן. מן הראוי, איפוא, שבפתח דברינו נשאל את עצמנו מיהו מזרחן ומהי המזרחנות הישראלית? נראה לי, שכאשר אנחנו מדברים על מזרחנות כוונתנו לחקר ארצות אסיה ואפריקה מאז ימי-הביניים ועד היום בכלים של הדיסציפלינות השונות במדעי הרוח והחברה ולהעברת מידע בתחומים אלה. בניגוד למקובל בארצות המערב, חקר היהדות וחקר מדינת ישראל אינם נכללים אצלנו בתחום המזרחנות, מפני שהם זוכים כאן, מטבע הדברים, למחקר ולימוד בתחומים נפרדים מרכזיים. בגבול שבין שני המכלולים הללו נמצאים ערביי ישראל ויהודי המזרח, ובעוד שאלה הראשונים נכללים לרוב בתחומי התעניינותם של המזרחנים, הרי הטיפול המדעי באלה האחרונים מתחלק, כך נדמה לי, בערך שווה בשווה.

רבים מאיתנו אינם מאושרים מן השם 'מזרחנות' ככותרת לפעולה המדעית בתחומים הנזכרים. ראשית, אזורים שונים הנחקרים על ידינו במסגרת 'המזרחנות' נמצאים מערבה מאתנו (כגון מצרים וחלקים של אפריקה) או צפונה, כגון תורכיה. הם נמצאים ברובם מזרחית לאירופה, שם טבעו את המונח מזרחנות, המבטא לכן גישה אירופיאו-צנטרית. וזה מתקשר לפגם השני שבו – הריהו נימה כלשהי של התנשאות החוקרים מעל הנחקרים. כל זה הביא אותנו ב-1962, על פי יוזמתו של פרופ' אוריאל הד המנוח, לשנות את שם 'המכון למדעי המזרח' באוניברסיטה העברית לימכון ללימודי אסיה ואפריקה, והיום אנו מתלבטים מה לעשות בשם 'החברה המזרחית הישראלית' ורבעונה 'המזרח החדש', וטרם נמצא פתרון משכנע. יחד עם זאת, מאוחדים אנו

* מבוסס על הרצאה שניתנה במשכן נשיאי ישראל ב-15.5.79 לרגל חגיגות היובל לציון שלושים שנה לייסוד החברה המזרחית הישראלית.

בדעה, כך נדמה לי, שלקיום מסגרת זו, יהא שמה אשר יהיה, יש הצדקה מארבע סיבות עיקריות. ראשית, מרבית ההיבטים של חקר ארצות אסיה ואפריקה מצריכים לימוד לשון לא-אירופית אחת או יותר (נוסף על עברית, כמובן); שנית, תרבויות הארצות הללו מבוססות ברובן על דתות שמחוץ לנצרות, וחלקן הגדול הן מוסלמיות או שבאו במגע עם האסלאם; שלישית, בארצות אלה (פרט ליפאן) לא אירעה מהפכה תעשייתית; ורביעית, רובן השתעבדו בעת החדשה לשלטון של מדינות אירופה והשתחררו משלטון זה באמצע המאה ה-20.

אין ספק שקיום מסגרת 'מזרחנית' כזאת – באוניברסיטאות או בחברה המזרחית הישראלית – מעוררת היום בעיות רבות יותר מאשר לפני 30 שנה. נושאי ההתעניינות של המזרחנות הישראלית התרחבו לא רק מבחינה גיאוגרפית; גם הדיסציפלינות שבהן פועלים מזרחנים התרבו והסתעפו. עד להקמת המדינה היתה המזרחנות הישראלית מבוססת על המסורת הפילולוגית של מרכז אירופה, משם באו גם רוב המזרחנים באוניברסיטה. במרכזם של מדעי המזרח עמדו לימדו השפה הערבית ומסביב למרכז זה לימדו גם פרסית ותורכית. נוסף על שפות וספרויות חקרו ולימדו גם את תרבות האסלאם והדת המוסלמית. לימודי ההיסטוריה הגישו בקושי עד התקופה העבאסית, וחוג לימודים להיסטוריה מוסלמית לא היה קיים. ימי-הביניים המאוחרים נחשבו כתקופת התאבנות והעת החדשה – כתקופת התנוונות, והטיפול בהן הצטמצם במשך זמן רב ללימוד הארכיאולוגיה הממלוכית והשפה העות'מאנית. בעת החדשה התעניינו רק המכון לחקר הכלכלה ומחלקות אחרות של הסוכנות היהודית וכן מספר חלוצים, עתונאים ואנשי קיבוצים, שלשמחתנו כמה מהם מצויים אתנו היום.

אולם יש לזכור שרק עשרים ושתיים שנה עברו מאז הוקם המכון למדעי המזרח באוניברסיטה העברית ב-1926, שנה לאחר פתיחת האוניברסיטה, ועד לתקופה החדשה במזרחנות הישראלית שהתחילה עם הקמת המדינה. בשנים הללו היו היישוב והקהילה האקדמית קטנים, ושנים עברו משברים קשים. כאשר פניתי לאוניברסיטה העברית בשנת 1937 כדי להירשם ללימודים מזרחניים נאמר לי על ידי ידיד בהנהלת האוניברסיטה שלימודים מזרחניים הינם ללא ספק מטרה טובה וראויה לשבח, אך עלי לדעת שאין בצדם פרנסה. זכותם הגדולה של מזרחני אותה תקופה היתה שהם הצליחו להקנות יסודות איתנים של ידיעות בשפות המזרח התיכון ובתרבות האסלאם שאיפשרו לדור חדש להמשיך את המסורת הטובה של המזרחנות הקלאסית ולהוסיף כיוונים חדשים כאשר הדבר היה נחוץ. בין המצטיינים בדור הישן הזה, שהיה מודע לצרכים החדשים, היה מורי ורבי רב הפעלים פרופ' שלמה דב גויטיין, ממניחי היסוד של החברה המזרחית הישראלית ונשיאה הראשון, אשר לצערו ולצערנו הרב אינו יכול להיות עמנו כאן היום.

אכן, לפני כשלושים שנה חלה בלימודים המזרחניים בארץ מהפיכה כמותית ואיכותית כאחת. בעקבות הקמת המדינה עלה הצורך בפקידים, באנשי מינהל, במורים, בעיתונאים, בתורגמנים ובאנשי מחקר היודעים את שפות המזרח ואת תרבות ארצות המזרח. צרכים חדשים אלה הביאו בראש וראשונה לעלייה עצומה במספר המורים והתלמידים המזרחנים במוסדות אקדמאים. בעוד שב-1947/8 לימדו פחות מעשרה מורים מזרחנים עשרות מועטות של לתמידים במוסד אקדמי אחד, הרי כיום, בשנת 1979, קיימים חמישה מוסדות אקדמאיים, וכן הסתעפויות

שלהם, שבהם מלמדים כ-150 מורים מזרחנים כ-2000 תלמידים. נראה, איפוא, שבתקופה בה גדל היישוב בערך פי חמישה, גדל סגל המזרחנים במוסדות האקדמאים בערך פי עשרים.

חשובה לא פחות מן הגידול הכמותי הינה ההתרחבות הרבה מבחינת התקופות שבהן עוסקים המזרחנים, האיזורים הגיאוגרפיים והדיסציפלינות המדעיות. אין ספק, שהבולטת בהתפתחויות הללו היא העברת מרכז הכובד למחקר ולהוראה של העת החדשה. נראה לנו שגורם חשוב לתמורה זו הוא הרקע התרבותי והפוליטי השונה של מזרחני התקופה שלפני הקמת המדינה לעומת זה של אלה שרכשו את מקצועם בשלושים השנים האחרונות. בעוד שמזרחני שנות ה-20 וה-30 פנו למקצוע זה מתוך דחף תרבותי, במידה רבה כהשלמה להשכלה קלסית ויהודית ועל בסיס היתרון שבידיעת עברית שהיה להם על עמיתיהם בארצות המערב, הרי דור המזרחנים הצעיר מאז שנות ה-40 חיפש במזרחנות תשובות בעלות משמעות למציאות הסובבת אותו במזרח התיכון, וחשב שימצא משמעות זו יותר בהיסטוריה החדשה והקונטמפורנית מאשר בתרבות האסלאם הקלסית. יתרה מזו, רבו התלמידים שלמדו מקצועות מזרחניים כהכשרה לעבודה מעשית כפקידים, כעיתונאים וכיו"ב, ועל כך דרשו, וממשיכים לדרוש בתוקף גובר והולך עד היום, להרבות בנושאים מודרניים על חשבון השכלה מזרחנית קלסית. ממילא דרושים יותר ויותר מזרחנים שהתמחותם תתאים לדרישה זו.

המציאות החדשה של מדינת ישראל היוותה גם מניע להתרחבות לתחומים גיאוגרפיים חדשים. קשריה של ישראל עם ארצות אפריקה ועם כמה מארצות אסיה מחד גיסא, וניתוקה מארצות ערב השכנות מאידך גיסא, דחפו כמה מלומדים צעירים ללימודים סיניים ויפאניים, ללימודי הודו ואיראן, וללימודי אפריקה. הואיל ונקודת המוצא של כמה מהם הייתה ידיעת השפה הערבית ותרבות האסלאם, הצליחו לרכוש לעצמם מעמד בולט בחקר הקשרים שבין האזורים והתרבויות הללו לבין האסלאם.

תמורה עמוקה לא פחות במזרחנות הישראלית חלה על ידי הפיכתה של ההיסטוריה לדיסציפלינה השלטת היום כמעט בכל המוסדות האקדמאיים, בעוד שעד לשנות ה-40 לא היתה קיימת כלל באוניברסיטה מחלקה להיסטוריה ערבית, מוסלמית או מזרחית. במוסדות האקדמאיים של ישראל ישנם היום כ-35 מזרחנים שעיסוקם העיקרי הוא היסטוריה מוסלמית, בהשוואה ל-30 עד 50 בארצות הברית ו-15 עד 20 בלבד בכל אחת מן הארצות הבאות: בריטניה, צרפת וגרמניה.¹ ללימוד ההיסטוריה הדתית והפוליטית של ראשית האסלאם נוספה ההיסטוריה של ימי-הביניים המאוחרים, היסטוריה עות'מאנית, היסטוריה כלכלית וחברתית של המזרח התיכון, היסטוריה פוליטית של המאות ה-19 וה-20, וכן תולדות הזרמים הדתיים והרעיוניים, או חקר ארץ-ישראל לאורך כל התקופה מראשית האסלאם ועד היום, נושא שעניין מזרחנים ישראלים רבים בלאו הכי. לאחרונה קיימת גם, מסיבות מובנות, נהירה רבתי לחקר הסכסוך היהודי-ערבי ולימודו.

אך לא רק לתחומים חדשים חדרה המזרחנות הישראלית; היא יצרה לעצמה ב-30 השנים האחרונות גם מכשירים חדשים. בראש וראשונה הוקמה החברה המזרחית הישראלית, שאת יובל

¹ A. Hourani, 'History', in L. Binder (ed.), *The Study of the Middle East*, John Wiley and Sons (New York, 1976), p. 98. מספריו של חוראני ביחס לישראל אינם מדויקים.

ה-30 שלה אנו חוגגים היום. שלושה היו כיווני פעולתה. מתחילת קיומה ועד היום היא מוציאה את רבעונה העברי 'המזרח החדש' המפרסם את פרי מחקרים של מזרחנים ישראלים. היזמה למפעל זה באה מעורכו הראשון, יעקב שמעוני, שמן הראוי להזכירו במעמד זה. ברמתו משתווה כתב-עת זה עם עמיתיו בעולם ועלה על רבים מהם, ובתפוצתו עולה הוא לאין שיעור על כל כתבי-העת המזרחניים בעולם, אם נחשב את התפוצה בהתאם ליחס המספרי בין קוראי העברית לבין קוראי האנגלית או הצרפתית או הגרמנית או איזו שפה אחרת שבה מופיעים כתבי-עת מזרחניים. אפילו באופן אבסולוטי תפוצתו גדולה ביותר: היא עולה על מחצית התפוצה של JIMES, כתב-העת המשותף של האגודות האמריקניות והבריטיות לחקר המזרח התיכון הנקרא בעולם כולו. לפני כ-14 הצטרף אליו גם כתב העת האנגלי שלנו AAS. לעומת זאת, נפסקה הוצאת הסידרה המונוגרפית של החברה המזרחית ONS שבה יצאו 11 ספרים, וזאת בעיקר מפני שפירסום ספרות מדעית מזרחנית עבר לידי המכונים באוניברסיטאות השונות. ואמנם אלה פירסמו מאז מחקרים חשובים מאוד שאינני יכול לפרטם. בחלק נכבד של פירסומים אלה יכולה המזרחנות הישראלית להתפאר, אך יש להצטער על כך שכמו ONS כן גם רבות מסידרות הפירסומים החדשות סובלות מחוסר המשכיות באופיין, בצורתן, במו"ל שלהן, או בעצם קיומן.

כיוון הפעולה השני של החברה המזרחית היה עריכת הרצאות לציבור רחב יותר. בתחום זה אין מקום לשביעות רצון ויש עליות וירידות. אין אף לומר שהאוניברסיטאות מילאו את מקומה של החברה גם בתחום זה וייתכן מאוד שכלי התקשורת, ובמיוחד הטלוויזיה, דחקו את הפעולה הזאת הצידה. לעומת זאת, יזמה החברה לפני שנים מספר כיוון פעולה חדש, הלא הוא עריכת כנס שנתי של המזרחנים בישראל. היום אנו מצויין ערב הכנס הששי ונראה שמפגש זה בין העוסקים בנושא זה באוניברסיטאות השונות, במכוני המחקר, במוסדות המדינה ובאמצעי התקשורת חשוב דווקא בגלל ההסתעפות שחלה בפעילות המזרחנית בשנים האחרונות.

אכן בולטת בתקופה זו לא רק הנהגת לימודים מזרחניים בכל האוניברסיטאות שנוסדו בדור האחרון, וכן בכמה מכללות שליד האוניברסיטאות, אלא גם הקמת מכוני מחקר פעילים ביותר המוציאים ספרות עניפה, עורכים סמינריונים וסימפוזיונים, מקימים מאגרי דוקומנטציה, ומספקים מידע לציבור ולגורמים שונים במדינה. מאז 1970 מארגנים גם מכוני אלה, יחד עם האוניברסיטאות שאתן הם קשורים, ועידות ומפגשים בינלאומיים על נושאים מזרחניים שונים. פעילות אינטנסיווית זו של האוניברסיטאות ומכוני המחקר שלהן תרמו לכך שישראל הינה היום אחד המרכזים המזרחניים הבולטים ביותר בעולם. מזרחנים ישראלים משתתפים בקביעות ובאופן בולט במפגשים בינלאומיים גם מחוץ לישראל – אם כי לקויה במקצת השתתפותם בדיונים עקרוניים ויסודיים על המזרחנות ושיטות המחקר שלה המתנהלים כיום בין אנשי המקצוע בעולם.

יחד עם זאת, אין לומר כלל שהגענו לשלמות. במזרחנות הישראלית חסרים עד היום אנשים החוקרים אזורים מסויימים חשובים אפילו בתוך העולם המוסלמי, ויש תקופות שלמות ונושאים נכבדים שאינם זוכים לטיפול שהם ראויים לו. כמו כן ראוי לציין, שעד לזמן האחרון האפיל המחקר המזרחני הפוליטי על המחקר החברתי, ואותו יחס מעוות היה קיים גם בהוראה. בעוד שישראל עמדה בראש האזורים שבהם עורכים אנתרופולוגים מזרחנים אמריקניים את

מחקריהם,² הרי מספר האנתרופולוגים הישראליים המתמחים בחברה המזרח תיכונית הלא-יהודית הוא מצומצם ביותר, והעדרם של סוציולוגים ישראלים החוקרים את ערביי ישראל או חברות מזרח תיכוניות צוין אף בפירוש בסקירה של תחום זה שנתפרסמה לאחרונה.³ גם בתחום המחקר וההוראה של ההיסטוריה המוסלמית היה שליט ההיבט הפוליטי והאידיאלי ואילו ההיבט של היסטוריה כלכלית וחברתית היה מודגש הרבה פחות. בין 'המזרחנים' הערביים בישראל, אם אפשר לקרוא להם כך, מוצאים אנו מלומדים בתחום הלשון, הספרות וההיסטוריה הפוליטית, אך לא אנתרופולוגים – בעוד שבארצות כמו מצרים ואיראן הופיעו בדור האחרון אנשי מחקר והוראה חשובים ומקוריים העוסקים בחברה שלהם. אמרתי 'עד לזמן האחרון', שכן מאז שנות ה-70 יש סימנים מעודדים של שינוי בעניין זה.

שנית, ברצוני להזכיר בהקשר זה שהעברת משקל הכובד לעת החדשה, ואף החדשה ביותר, היתה כה קיצונית עד שהאיזון הופר, לדעתי, במידה שאינה בריאה. אמנם המקצועות המסורתיים של המזרחנות הישראלית, כגון תולדות הספרות, פילולוגיה, חקר הדת, הפילוסופיה ותולדות המדעים, הארכיאולוגיה ותולדות האמנות המשיכו להיות מיוצגים במפה האקדמית שלנו, ברובם על ידי אנשי מדע מעולים, אך לא בכולם יש ודאות ביחס להמשך גם בדור הבא. אם ציינתי מקודם שיש בישראל כיום כ-35 מזרחנים שעיסוקם היסטוריה מוסלמית, עלי להוסיף עתה שאת מספרם של אלה מביניהם העוסקים בימי הביניים המוקדמים, כלומר בחמש מאות השנים הראשונות של היסטוריה זו, אפשר למנות בקלות על אצבעות יד אחת. יחד עם זאת, המשיכה המזרחנות הישראלית לשמור על אחת ממעלותיה החשובות שהינה מורשת הדור הראשון של מזרחנים בארץ – הלא היא הידיעה הסולידית של ערבית ולשונות מזרחיות אחרות, וזה נכון בדרך כלל גם ביחס למזרחנים המתמחים בתקופה המודרנית. בדו"ח על לימודי המזרח התיכון בארצות הברית שפורסם ב-1973 הביע המחבר את פליאתו על הסובלנות כלפי אי-ידיעת השפות בקרב המומחים למזרח התיכון: רק שליש מאלה שלימדו מקצוע זה שלטו בשפה מזרח תיכונית אחת לפחות.⁴ אני משוכנע שזה איננו אחד מפגמיה של המזרחנות הישראלית.

התמורות הכמותיות והאיכותיות שעברו על המזרחנות הישראלית בדור האחרון עוררו לא מעט בעיות. הזכרתי את חוסר ההמשכיות של מפעלים וסדרות פרסומים. אחת הסיבות לתופעה זו היא ריבוי ב'פרויקטים'. זה, בתורו, נובע בחלקו מן התחרות בין מוסדות מחקר שונים, שכן כל אוניברסיטה יש לה מוסד מחקר משלה. אמנם קנאת סופרים תרבה חוכמה, ובמידת מה אפשר אולי להחיל אימרה זו גם על חוקרים ועל מוסדות מחקר, ואולי אפילו על מלמדים. אך אין ספק לעתים יש בכפילויות הרבות שנוצרו משום בזבוז של משאבים, ואף קורה שהתחרות מביאה למפעלי סרק ולפרסומים מיותרים הנובעים מן השאיפה לפרסומת.

יתר על כן, כמו כל גידול כמותי, כן גם ההתרחבות של המזרחנות הישראלית נושאת בחובה סכנה של ירידה ברמה. סכנה זו כרוכה, בין השאר, בעובדה שההתרחבות הכמותית של המזרחנות הישראלית נבעה מן ההכרח לשרת את הציבור, הן במחקר והן בהוראה, וצרכי הציבור אינם תמיד

² Richard T. Antoun, 'Anthropology', *ibid.*, pp. 209–210

³ Georges Sabagh, 'Sociology', *ibid.*, p. 515

⁴ Richard D. Lambert, *Language and Area Studies Review* (Philadelphia, 1973), pp. 59, 78; quoted in Binder, *ibid.*, p. 4

עולים בקנה אחד עם קני המידה של הרמה המדעית. השאלה התעוררה בצורה ברורה וחרפה בתחום ההוראה, כלומר, הכשרת דור המזרחנים הבא, יותר מאשר בתחום המחקר, אף שגם כאן היא נותנת את אותותיה. כמה מעמיתי באוניברסיטה הביעו דעתם, שעל האוניברסיטה לדאוג לעצמה ולרמתה ואילו הציבור צריך לדאוג לעצמו – כפי שנהוג בכמה ארצות מערביות. מן הראוי לציין שהמחזיקים בדעה זו הנם מיעוט קטן. פרופ' הד המנוח, בהרצאת הפתיחה שלו באוניברסיטה העברית, הרצאה המשמשת רבים מאתנו עד היום כנקודת מוצא למחשבותינו בנושאים אלה, ציטט של דבריו של פרופסור גויטיין, ייבדל לחיים ארוכים, שנכתבו בעיתון 'דבר' מיום 10.4.1935, בהם הבחין בין 'חינוך למזרחן' ובין 'חינוך לאדם הרוצה לפעול במזרח', וניבא עוד אז ש'לאורך ימים יהיה גם במכוננו צורך לחשוב על הפרדה של שתי מגמות'. פסופסור הד המנוח ראה את הפתרון בחלוקה ללימודי התואר הראשון והשני.⁵ אולם שוב ושוב עולה הבעיה אם לימודי הב"א היום מכשירים כראוי את אנשי המעשה, ואם אמנם לימודי התואר השני מתאימים לאלה מביניהם הרוצים להרחיב את ידיעותיהם, ובכל זאת לשרת כקצינים, כפקידים, כעיתונאים וכיו"ב. שמא יש לחזור להצעתו המקורית של פרופ' גויטיין ולהנהיג שתי מגמות?

אין ספק שהיחס הזה בין נושא המחקר וההוראה שלנו ובין צרכי הציבור מהווה אתגר מרכזי של המזרחנות הישראלית היום. בניגוד למזרחן האמריקני, האירופי או הסובייטי עוסק המזרחן הישראלי בנושא בעל זיקה בלתי אמצעית לבעיות הקיום של המדינה. לעובדה זו משמעות רבות לגבי המזרחנות הישראלית – לא כולן באותו כיוון. מחד גיסא, היא מעודדת במידה רבה את העניין במקצוע זה בדור הצעיר ומגדילה את המאגר האנושי שממנו יכולה המזרחנות לשאוב. בפניית הצעירים למזרחנות יש כמובן תנודות בהתאם למצב הפוליטי, ויש לצפות שהיא תגבר בעקבות כינון יחסי שלום עם מצרים. יתר על כן, למזרחן הישראלי ישנה הרגשת סיפוק מכך, שגם כאשר הוא עוסק במדע יש בעיסוקו חשיבות לציבור שאליו הוא משתייך. אך מאידך גיסא, מעוררת הזיקה ההדוקה הזאת גם בעיות. ראשית, המדינה באה בתביעה למזרחנים יותר מאשר לעמיתיהם במדעי הרוח האחרים, לשמש בתפקידי יועצים או מסבירים, חוקרים או מבצעים, ורבים מהם רואים זאת כחובתם הפטריוטית להענות לתביעה זו למשך תקופות קצרות או ארוכות. שנית, בגלל הקשר שבין ענפים שונים של המזרחנות וענייני דיומא ישנה סכנה של טשטוש הגבול בין מדע מחד גיסא לבין פובליציסטיקה, עיתונאות ופוליטיקה מאידך גיסא. מזרחנים נדרשים להגיע למסקנות החלטיות, להערכות מהירות או להכללות שטחיות מבלי שיהיה בידם הביסוס העובדתי הדרוש. רוצה אני לקוות שגם בעתיד, כבעבר, יהיו רובם מחוסנים בפני סכנה זו, ושהמזרחנים הישראליים ימשיכו לקבוע רמת ידיעה גבוהה וזהירות נבונה בפרשנות בענייני דיומא.

נראה לי שהציבור הרחב בישראל איננו מודע עדיין די הצורך לזיקה הבלתי-אמצעית הזאת בין המזרחנות לבין בעיות היסוד של המדינה. מצפים מן המזרחנים לתת פרשנות ברדיו או בטלוויזיה למאורעות השוטפים מתוך תקווה שאולי יוכלו לנבא את העתיד הפוליטי טוב יותר מן העיתונאים, אך טרם הגענו לכך שציבור רחב יותר ישאף לרכישת מידע בסיסי יותר הבונה את

⁵ אוריאל הד, 'המזרח התיכון החדש כנושא למחקר ולהוראה', הוצאת ספרים ע"ש י"ל מגנס, האוניברסיטה העברית (ירושלים, תשי"ג), עמ' 13.

התודעה של האיש הבלתי מקצועי. הבדל עצום קיים בין מספר המשתתפים בכנסי החברה המזרחנית ובכנסי החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ובעוד שבכנסים שלנו אנו רואים בעיקר אנשי מקצוע הרי בחקר ארץ ישראל ועתיקותיה מתעניין ציבור מבוגר משכיל בלתי מקצועי.

חוסר המודעות של הציבור לחשיבות המזרחנות מתבטא גם במידת התמיכה החומרית בפעילות המזרחנית. בארצות הברית ובכמה ארצות אחרות נהנה המחקר המזרחני מתמיכות עצומות הבאות מגורמים ממשלתיים, קרנות פרטיות וציבוריות, מועצות מחקר וגופים אחרים. אצלנו הוא מצוי במצוקה כספית מתמדת למרות חשיבותו המרכזית לציבור. הסובלת הראשית מן המצב הזה היא החברה המזרחית הישראלית, ובימים אלה ממש יהיה עלינו להפסיק את הוצאת רבעוננו 'המזרח החדש' אם לא יימצא פתרון רדיקלי לביסוסו החומרי.

אני משוכנע שאין הסיבה העיקרית לתופעות אלה יחסי ציבור גרועים של החברה המזרחית והמזרחנות הישראלית בכלל. יחד עם זאת, אין ספק, שאחד התפקידים החשובים שלנו בזמן הקרוב הוא הידוק הקשר עם ציבור רחב יותר מעבר לחוג המצומצם של אנשי המקצוע. אני אומר זאת לא רק בהקשר של המצוקה החומרית אליה נקלעה פעולתנו, אלא מפני שאני סבור שלמזרחנות הישראלית יש שליחות חשובה. בעניין זה מן הראוי לצטט שוב את הרצאת הפתיחה של אוריאל הד המנוח, שנשא אותה לפני 26 שנה. בסיום דבריו דיבר על התפקיד החינוכי של המזרחנות ובמיוחד לימודי המזרח התיכון בזמן החדש. הוא יכולה ללמד להימנע מהתנשאות שציינה רבים מבני המערב על בן המזרח 'המפגר' כביכול; היא יכולה לחנך את עצמנו להימנע מלהגרר אחרי משפטים קדומים; והיא יכולה להכשיר את החברה הישראלית להבין את הזולת בין העמים, ובמיוחד את שכנינו. דבריו אלה של אוריאל הד מקבלים משנה חשיבות היום כאשר אנו עומדים בפני כינון יחסי שלום בינינו לבין הגדולה בשכנינו, מצרים. אם תצליח המזרחנות הישראלית בשליחות זו, תוכל לתרום תרומה חשובה לקיום שלום זה ולחיזוקו.

חזרה לתוכן העניינים

ביכורי מחקר

בין 'ארץ הפרדסים' ל'אדמת וקף אסלאמי':

אינתיפאדת אל-אקצא ואלמנטים אסלאמיים בשירות תנועת פתח

עידו זלקוביץ*

בשנים האחרונות ניכרת עלייה במרכזיותו של האסלאם כשדה שיח בתנועה הלאומית הפלסטינית 'פתח', והשאלה המתבקשת היא כיצד זה זוכה הדת למקום של כבוד בשיח של ארגון הנחשב לאומי. אמנם, האסלאם והלאומיות דרו בכפיפה אחת זה לצד זה לכל אורך ההיסטוריה של המאבק הלאומי הפלסטיני.¹ אולם התהליך שנראה כטשטוש הולך וגובר בין סמלים לאומיים וסמלים דתיים במגזרים מסויימים בתנועת פתח ראוי לתיאור ולניתוח עדכני.

סקר דעת קהל שנערך בין תומכי פתח בספטמבר 2000 מצא כי 87.6 אחוזים מן הנשאלים היו סבורים כי על האסלאם למלא תפקיד משמעותי בחייה הפוליטיים של החברה הפלסטינית, ו-80 אחוזים הביעו עניין בהחלת השריעה כחוק המדינה העתידית.² ההתחזקות הדתית שניכרה בחברה הפלסטינית מאז פרוץ העימות הנוכחי היוותה אתגר בפני פתח; עבאס זכי, מבכירי התנועה, היה מוטרד מהעובדה כי התמסדותה מתרחשת במקביל לתהליך עליית הפופולריות של האסלאם בקרב בני הנוער, המשחק לידיה של חמאס.³ על רקע זה טען כבר בתחילת שנות ה-90 כי יש לעשות מאמץ להביא לשילובה של חמאס בזמן הנוכחי במסגרת של אש"ף.⁴

תנועת פתח היוותה את שדרת הכוח הפוליטית-חברתית ברשות הפלסטינית בשנת 2000, והיא זו שטבעה את השם 'אינתיפאדת אל-אקצא'. מכאן גם נגזר שמה של הזרוע הצבאית המתחדשת של הארגון, 'גדודי חללי אל-אקצא' (פתאב שהדאא אל-אקצא). באחד מכרוזיהם הראשונים מציגים עצמם הגדודים כגוף עממי, יוזם ומוביל, הנאבק בעת ובעונה אחת למען עצמאות, ערכים לאומיים וערכים דתיים (הגלומים בהגנה על מסגד אל-אקצא).⁵ אולם השיח

* עידו זלקוביץ הוא תלמיד לתואר שני בחוג ללימודי ההיסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטת חיפה. רשימה זו מבוססת על עבודה סמינריונית שנכתבה בקורס של פרופ' אמציה ברעם בנושא 'זהויות פוליטיות ודתיות במזרח התיכון המודרני', ועובדה בסדנת מחקר של ד"ר יצחק ויסמן שעניינה 'חברה, תרבות, אסלאם'.

¹ Nels Johnson, *Islam and the Meaning in Palestinian Politics*, London, 1982, pp. 65—66, 77—86; Uri M. Kupferschmidt, *The Supreme Muslim Council*, Leiden: E.J. Brill, 1987, pp. 168, 221—253; Beverly Milton-Edwards, *Islamic Fundamentalism since 1945*, London: Routledge, 2005, p. 59; צקר אבו פחיר, אל-חרכה אל-וטניה אל-פלסטינייה מן אל-נציאל אל-מסלח אלא דולה מנוזעת אל-סלאח, בירות: אל-מאיסה אל-ערביה לל-דראסאת ואל-נשר, 2003, עמ' 26—29.

² JMCC (Jerusalem media and communication center) 'Political Beliefs and Preferences of People who Trust Fatah and People who Trust Leftist Factions', *Analysis of Palestinian Public Opinion on Politics*, September 2000, p. 35.

³ מיכאל מילשטיין, בין מהפכה ומדינה: פתח והרשות הפלסטינית, אוניברסיטת תל אביב: מרכז משה דיין, 2004, עמ' 65.

⁴ עבאס זכי, מא נרא פי פתח: לקאאית וחואראת מע עבאס זכי, ללא מקום הוצאה לאור, 1993, עמ' 82—83.

⁵ כתאב שהדאא אל-אקצא, ען אל-כתאיב, מתוך אתר האינטרנט של הגדודים, ראו: http://www.kataebqsa.org/arabic/autohtml.php?op=modload&name=about_us.html&file=index

האסלאמיסטי בשורות פתח לא בא לידי ביטוי רק במרחב החינוכי-תרבותי; הוא תורגם גם לשפת המעשה באמצעות אימוץ מתווה הפעולה של פיגועי ההתאבדות (אֶסְתִּיִּהָאֵד).⁶

הבחירה של פתח בהבניית שיח אסלאמי נראית טבעית ומתבקשת. התחרות מול חמאס הביאה את התנועה למסקנה כי עליה ליצור שיח מקביל שיקדם את מטרותיה, והאסלאם נתפס ככלי יעיל בבניית מערכת של סמלים ודימויים שחיבורם עם המאבק הלאומי תיצור האחדה בין הווה ועבר ותסלול את הדרך אל עתיד אידיאלי. אין להוציא גם מכלל אפשרות כי המאבק הצבאי המתמשך בין ישראל לפלסטינים ועליונותה הצבאית של ישראל היוו גורם נוסף ל'אסלאמיזציה' של פתח, שהרי אמונה יכולה להוות משקל נגד למדע ולטכנולוגיה. מכל מקום, פתח מציג את האסלאם כחלק מאופיה הלאומי של התנועה; הדת משולבת כסמל מקודש במערכת לאומית תרבותית, נותנת ביטוי מוחשי לצורת מחשבה ומחברת בין אורח חיים למנגנון מוסרי וליעד פוליטי עליון של שחרור והשגת עצמאות. אולי לא בכדי בחרה התנועה להשתמש בפסוק הקוראני המסויים שהוטבע על דגל גדודי חללי אל-אקצא: 'הילחמו בהם ואללה יענישם על ידיכם וישפילם ויביא לכם ניצחון עליהם, הוא ירחיב את לבבות המאמינים' (סורת אל-תובה [9], פסוק 14). זהו פסוק שחמאס הרבתה לצטטו בכרוזיה מתקופת האינתיפאדה הראשונה.⁷

מספר פלגים של פתח בעלי אופי חמולתי-אזורי משמשים מקרה מבחן ברשימה זו. פלגים אלה מייצגים תופעה חברתית נוספת שהתחזקה מאז פרוץ האינתיפאדה, והיא התחזקותן של זהויות תת לאומיות על חשבון הזהות הלאומית.⁸ גופים הנשענים על זהות תת לאומית במסגרת רחבה יותר של תנועה לאומית נזקקים, מטבע הדברים, למרכיב נוסף שיסייע להם להרחיב את בסיס כוחם. הפתרון שמצאו פלגי פתח היה שימוש בזהות על לאומית; לשיטתם, האסלאם אכן היה הפתרון.⁹ מעבר לכך, תהליך מיסודה של תנועת פתח שיווה למנהיגות הותיקה שלה – כעת מזוהה עם מפלגת השלטון – תדמית מושחתת של פקידים תאבי שררה.¹⁰ גורמים דתיים ופעילי שטח בתנועה שמאסו בהנהגתה הגיבו בהקמתו, אד-הוק (ולעתים על הנייר בלבד), של התארגנויות מקומיות, שמטרתן יצירת תדמית נקיית כפיים וטהורה המקדישה עצמה לרעיון נאצל – המאבק הלאומי. גם כאן שימש האסלאם כמוטיב המקשר בין פתח וההמונים.

אופן השינוי בשיח ניכר היטב בקרב 'נצי פתח' (צֶקוּר פֶּתַח), שהיו בתקופת האינתיפאדה הראשונה חוד החנית של פתח ברצועה במאבק עם ישראל ובמקביל הובילו את קרבות הרחוב עם פעילי חמאס. הנצים, שנהגו בעבר להציג עצמם כגורם הלאומי שמתמודד מול הזרם האסלאמי

⁶ כרוז לזכר סהיל עלי בכר, חבר 'כתיבת אל-מג'אהדין' של גדודי חללי אל-אקצא, משלב בין דגל השאהדה בשחור-צהוב, צבעי המסורתיים של הג'יהאד האסלאמי, לבין הכפיה השחורה-לבנה, סמלה של תנועת פתח. ראו <http://www.kataebqsa1.com/arabic/modules.php?name=shaheed&get=s9h>

⁷ ראו כרוזי חמאס מס' 3, 5, 7 ונוספים אצל שאול משעל וראובן אהרוני, אבנים זה לא הכל: האינתיפאדה ונשק הכרוזים, תל אביב, 1989, עמ' 203–212.

⁸ אפרים לביא, 'זהויות קיבוציות מתחרות בהעדר מדינה לאומית', הרצאה במסגרת יום העיון על 'לכידותה של המדינה הערבית – האם היא מתערערת?', שניתנה ב-21 במרס 2006 במרכז משה דיין באוניברסיטת תל אביב (להלן: לביא, 'זהויות קיבוציות').

⁹ באמצע שנות ה-80 פעל פתח באופן דומה כאשר הקים קבוצות לוויין בעלות חזות אסלאמית כמענה לפעילות הג'יהאד האסלאמי. להרחבה ראו אצל רוני שקד ואביבה שאבו, חמאס: מאמונה באללה לדרך הטרור, ירושלים, 1994, עמ' 204–206, וכן אצל Meir Hatina, *Islam and Salvation in Palestine*, Tel Aviv University Press, 2001, p. 69.

¹⁰ מיכאל מילשטיין, 'בין מהפכה ומדינה', עמ' 80, 120–122.

הקיצוני, משתבחים היום בכך שהם אלה אשר 'נשבעים בשמו של אלה האדיר כי נשמור על אדמת הוקף האסלאמי המפואר פלסטין וכי נהיה נאמנים במידה שאין למעלה ממנה לבריתו של עמר כפי שבחר בנו אלה ישתבח ויתעלה. אנו מצווים לכך, ואין [מתאימים לכך] מלבדנו בעולם הזה'.¹¹ בחינה מדוקדקת של כרוזיהם מעלה כי אחד המוטיבים החוזרים הוא השימוש בביטוי 'האדמה הטהורה'. נקודה בולטת אחרת היא השימוש במונח 'האומה הערבית והאסלאמית', רטוריקה המעידה על דיפוזיה רעיונית בשורות פתח שמקורה באתגר האסלאם הפוליטי שהתחזק בתקופת האינתיפאדה הראשונה.¹² הם גם משתמשים למכביר בציטוטים מהקוראן בהתאם להקשר היסטורי מדומה, דהיינו במטרה ליצור כביכול רצף בין העבר להווה.

חומר ויזואלי של הנצים מעיד גם הוא על מקומו החשוב של האסלאם באתוס של הפלג. שהאדה (לא אֵלָהָה אֵלָא אֵלָה) ותִּפְפִּיר (קריאת 'אללה אכבר'), שמטרתן לשלהב את הלוחמים היוצאים למערכה, מופיעות כחלק מהמכלול החזותי של דגלם.¹³ סמל הפלג מורכב ממסגד עמר – הסמל הלאומי, ממנו עולה כלפי מעלה, במעין מחווה לאל-אסראא' ואל-מעראג' (עלייתו הלילית של הנביא מחמד השמימה), מפת פלסטין הצבועה ירוק. על מכלול סמלי זה משקיף ציטוט קוראני שנוסחו 'עת תבוא הישועה של אלה עם הניצחון' (סורת אל-נצר [110], פסוק 2); המילה 'נִצָּר' מופיעה בשתי משמעותיה השונות, ישועה וניצחון, ויחד עם שם הסורה בה הן מופיעות הן נקשרות למשמעות הקלסית של המילה פֶּתַח – ניצחון. בין הפסוק הקוראני לבין מפת פלסטין מתווך ראשו של הנץ (המסמל את הפלג) הנתמך על ידי צמד רובי קלציניקוב במיטב מסורת המאבק המזוין. הרקע עליו נשענים האלמנטים הללו היא הפֶּפִּיה המשורגת בצבעי שחור לבן, סמלה העממי-לאומי של תנועת פתח.¹⁴

גדודי השהיד אחמד אבו אל-ריש', פלג של פתח שמרכזו כוחו בח'אן יונס, מקדישים אף הם מקום מרכזי לאסלאם בתפיסת עולמם הפוליטית. הגדודים, הידועים בקשריהם החברתיים והצבאיים ההדוקים עם תנועת חמאס, מצהירים בפומבי כי בינם לבין גדודי עז אל-דין אל-קסאם מתקיימים קשר אמיץ המבוסס על עיקרי האמונה הדתית ועל פעילותם המשותפת בתעלות הקרב נגד אויבי המולדת והדת.¹⁵ באתר האינטרנט שלהם הם מכנים עצמם כ'אֵנְצָאָר אל-אֵסְלָאם', ביטוי הממקם אותם בהקשר ההיסטורי של תומכי הנביא מחמד במדינה ויוצר מרחב זמני מדומיין החוזר אחורה לאסלאם הקלסי.¹⁶

גדודי אבו אל-ריש פורסים את חזונם בגלוי. כחלק טבעי מפעילותם למען שחרור המולדת, יעדיהם המוצהרים הם האדרת שמו של אלה והנפת הדגל האסלאמי. הם מדרגים את סדרי אמונתם בדרך להגשמת חזון העצמאות כדלקמן: 'אנו מאמינים כי אלה הוא אלוהינו והאסלאם

¹¹ צקור פתח, 'מן נחן',

http://www.fatehfalcons.org/autohtml.php?op=modload&name=about_us.html&file=index

¹² Hatina, *Islam and Salvation in Palestine*, p. 66.

¹³ צקור פתח, <http://www.fatehfalcons.org/modules.php?name=News&file=article&sid=64>

¹⁴ ראו <http://www.fatehfalcons.org/>

¹⁵ כתאיב אל-שהיד אחמד אבו אל-ריש, 'חול משכלת כתאיב אל-שהיד אחמד אבו אל-ריש מע חמאס', 25.4.1426

להגירה. <http://www.abualrish.com/bayanat/show.php?lessid=162>

¹⁶ עמנואל סיון, התנגשות בתוך האסלאם, תל אביב, 2005, עמ' 190–192. סיון רואה את הדת ככלי גיוס הממוקם במרחב קוסמולוגי, בשל היותה אידיאל אוטופי המסמל מבחינה היסטורית עבר מפואר החי בדמיון ההמון.

הוא דתנו, כי הנביא הוא מופת ומורה עבורנו, וכי דרכנו היא דרך הגיהאד למען אללה.¹⁷ תפיסת עולם זו משולבת באתר האינטרנט שלהם עם אמנת פתח המקורית, ובכרוזיהם הם ממקמים את עצמם במרחב הזמן ההגירי. בדף הבית שלהם הם פונים לרגש הדתי, תוך הצגת הקוראן ומבנה מסגד אל-אקצא על רקע ירוק. בדומה לארגון האם שלהם, נצי פתח, סמלם עושה שימוש במוטיב מפת פלסטין השלמה, צבועה ירוק, המרחפת מעל מסגד עמר – חיזוק לרעיון אדמת פלסטין כוקף אסלאמי. גם אצלם מוצלבים ברקע צמד רובי הקלצ'ניקוב, המצביעים על הגשמת החזון האוטופי של שחרור האדמה דרך הגיהאד – הגרסה הפתחאית החדשה למאבק המזוין בכיבוש.¹⁸

גדודי הניצחון הברורי (פתאב אל-פתח אל-מבין), שהשקפת העולם האסלאמית ניכרת בשם,¹⁹ קוראים להמשך המאבק באמצעות המילה והרובה לצד חשבון נפש מוסרי ושמירה על ערכים חברתיים אשר התרופפו.²⁰ השימוש בשמות המרמזים על שורשיו האסלאמיים של פתח הוא דפוס פעולה המזכיר כתובות גרפיטי בזמן האינתיפאדה הראשונה; כתובות אלה, שהיו תוצאה של המאבק הפוליטי בין פתח לחמאס, העניקו לפתח צביון דתי: 'אללה אדוני, האסלאם דתי, הקוראן ספרי, הכעבה כיוון תפילתי, מחמד נביאי, ופתח ארגוני, או 'אין אלוהים מלבד אללה – כך חשבנו תמיד' (פתח—שכס), ו'פתח בכל מקום, אפילו בקוראן'.²¹

גדוד לוחמי הקודש' (פתית אל-מג'אהדין), פלג השייך לגדודי חללי אל-אקצא שנוסד בעקבות מותו של ג'יהאד עמארין, ממייסדי הגדודים ברצועה, הוא דוגמא מעניינת נוספת לחיבור בין פעילי פתח לאסלאם. אבו אל-שיח', ממפקדי הפלג, מספר כי שם הפלג נבחר לאחר התכנסות 'מועצת שורא' של מפקדיו וכי הוא מסמל את 'הדוגלים ברעיון האסלאמי בקרב פתח, שהיא תנועה בעלת קווי פעולה (אג'יתהאדאת) מגוונים. אין לנו קשר עם אף תנועה אחרת, למרות יחסינו הטובים עם יתר הארגונים הפלסטיניים'.²²

ייצוג נאמן לטשטוש בין סמלים לאומיים ודתיים נמצא אצל 'חלוצי הצבא העממי – גדודי השיבה' (טלאע אל-ג'י'ש אל-שעבי – פתאב אל-ענדה). 'העממיות' בשם הפלג מצטרפת לדגל בו שולט הצבע האדום ושבמרכזו ניצבת מפת פלסטין בצבע ירוק על רקע מסגד כיפת הסלע וקני הרובים השלובים; גם כאן מוצגת אדמת פלסטין כולה כוקף אסלאמי. האריג הצבעוני מעוטר בפסוק קוראני בעל מסר לוחמני, 'קיטלו בנלחמים בכס בכל מקום' (סורת אל-בקה [2], פסוק 192), והפלג מקדיש עצמו למען שחרור ארצו 'בחסותו המלאה של אללה ותוך מילוי מצוותיו'.²³ תמונה של פעיל הפלג היושב במה שנראה כדוכן הסברה משקפת את עומק הטשטוש בין הסמלים: מאחורי הפעיל תלוי דגל פלסטין המעוטר בשהאדה, ששימש את חמאס בתקופת האינתיפאדה הראשונה ככסות לאומית המוכפפת לזהות האסלאמית; כאן עושה פתח שימוש הפוך באותו

¹⁷ כתאב אל-שהיד אחמד אבו אל-ריש, 'נבדיה מח'יצרה', <http://www.abualrish.com/who.htm>.

¹⁸ <http://www.abualrish.com>

¹⁹ ראו סורת אל-פתח [48] פסוק 2 בקוראן: אן. פתחא לכ פתחן מבינן.

²⁰ כתאב אל-פתח אל-מבין, פלסטין, שנת 2005. ללא מקום הוצאה לאור.

²¹ טארק מחמד ואבראהים מחמד, שעאראת אל-אנתפאצה, לנדן: פלסטין אל-מסלמה, 1994, עמ' 265, 366—367.

²² 'אבו אל-שיח': אפח'ר אנני אבן להאדיה אל-עאאילה ופקדאן את'ינן מן אשקאאיי לא ירהבני',

<http://www.kataebaqa1.com/arabic/modules.php?name=Files&get=abu-shareaa>

²³ כתאב שהאדה אל-אקצא, 'ביאן נעי מן כתאב שהאדה וטלאיע אל-ג'יש אל-שעבי – כתאב אל-עודה: אל-אב אל-קאיד אל-עאם יאסר ערפאת פי ד'מת אללה', 11.11.2004, כרוז מודפס.

מהלך סימבולי. זאת ועוד: על דגל פלסטין, לצד השהאדה, מונח הלוגו של גדודי חללי אל-אקצא ודגלם של 'חלוצי הצבא העממי' מכסה את השולחן. הפעיל עצמו בחר להצטלם כאשר הוא קורא בקוראן ולידו מונחים אמצעי לחימה.²⁴

על אף מאבקי היוקרה ניתן לראות אצל כל הפלגים מגמה של שכפול סמלים. המוטיבים הבולטים הם מסגד אל-אקצא ולצידו מפת פלסטין הצבועה ירוק. הדואליות בין סמלים דתיים ולאומיים מחוזקת בציטוטים קוראניים עד כי הקשר הסמלי בין הדת והלאומיות במשנת פתח נעשה מובן מאליו.²⁵ מעניין לציין בהקשר זה כי יונס כרים, מבכירי אסירי פתח הכלוא בישראל כרבע מאה, כבר התלונן כי אי הבהירות האידיאולוגית בשורות התנועה הביאה לכך שעשרות צעירים מפעילי פלגיה השונים הלכו בדרך המאבק המזוין – הנקראת כיום ג'האד – אך רק בין כותלי הכלא למדו את המשנה הסדורה של פתח.²⁶

אינתיפאדת אל-אקצא עומדת בסימן עליית ההנהגה הצעירה בפתח אשר צברה כוח בזכות השיבה למאבק המזוין בישראל. אולם הלחימה והרס המוסדות הובילו גם לעליית מוקדי כוח המבוססים על זהות תת לאומית. מוקדים אלה נזקקו להצדיק את קיומם ולהיאבק על מקומם בפתח ובתודעה הציבורית, וזאת עשו באמצעות התעטפות בזהות על לאומית – האסלאם. התפתחות חברתית-דתית זו תאמה את המציאות הפוליטית המקומית, שכן מנהיגות השטח מקיימת קשרים הדוקים עם השכבות העממיות ועם ארגוני האופוזיציה האסלאמיים אשר אינם חברים באש"ף. פעילי השטח של פתח, אם כן, עברו תהליכי חִבְרוּת (סוציאליזציה) בדומה לעמיתיהם בחמאס, ושפת השיח האסלאמי משמשת כגשר מקשר ביניהם.

עם זאת, אין לשכוח כי למרות הכול מדובר בשתי תנועות יריבות בעלות סדר יום שונה. לשיטת פתח האסלאם הוא חלק מהמכלול של הזהות הלאומית אך אין הוא בבחינת מרכיב בלעדי הקובע את מהותה. חמאס, לעומת זאת, רואה בזהות האסלאמית את עיקר הזהות הפלסטינית והרעיון הלאומי הוא מרכיב משני בלבד בתוכה.²⁷ אימוץ השיח האסלאמי בגרסה ה'פתחאית' שלו נועד לקרוא את ההמונים ואת הדור הבא לדגל המאבק המזוין בשירות פתח. מאבק זה, שכונה בעבר 'נִצְאָלִי' או 'אל-כִּפּאח אל-מִסְלַח', משווק כעת באריזה אסלאמית ומכונה 'ג'האד'.

פתח אינו מציג את האסלאם כאורח חיים אלא כאמונה המשרתת את האינטרס הלאומי. ההקשר הפוליטי בו מוצגת הדת הופך אותה לצופן חברתי שמטרתו לאחד את שורות הלוחמים ולהניעם אלי קרב: הדת והלאומיות משמשות בעירובייה בחיזוק אתוס המאבק לשחרור מעול זרים. שיווק המורשת האסלאמית במסגרת של תקשורת המונים, כפי שניתן לראות בתרבות הכרוזים, הפוסטרים והתמונות, מכוונת לבניית לאומיות המכילה מרכיבים אסלאמיים ולא עוד מתעלמת מהם. אלא שזוהי אסלאמיות תועלתנית המשמשת לטיפוח 'תרבות צריכה' של המאבק הלאומי הפלסטיני.

חזרה לתוכן העניינים

²⁴ ראו את התמונה באתר הבית של הגדודים,

<http://www.kataebaqa.org/arabic/modules.php?name=coppermine&file=displayimage&album=1&pos=26>

²⁵ ראו, למשל, חוברות תפילה שפרסם פתח להעלאת נשמות חלליו; 'סור מן אל-קראן אל-כרים ען רוח אל-שהיד יוסף סעיד עבד אל-חק עבדאללה אלדי אסתשהד בתאריח' 24/12/2004, ללא ציון תאריך ומקום הוצאה לאור.

²⁶ ראיון בטלוויזיה הישראלית, הערוץ הראשון, 18.5.2005.

²⁷ לביא, 'זהויות קיבוציות'.

ביקורת ספר

להבין את הג'יהאד?

אלה לנדאו-טסרון*

David Cook, *Understanding Jihad*, University of California Press, 2005, 269 pp.

הספר סוקר את הג'יהאד מן המאה השביעית ועד המאה ה-21 בכל עולם האסלאם. לפי הצהרת הכוונות שלו, מטרתו להבהיר את המונח והשימוש שנעשה בו, על סמך מקורות ראשוניים בלבד וללא היגררות לפולמוס. להלן אסקור כל אחד מששת הפרקים בספר ולצידם הערותיי, הנוגעות בעיקר לימי הביניים – תחום התמחותי. חוקרים מתמחים בתקופות מאוחרות יותר בוודאי יוכלו להוסיף הערות על הפרקים העוסקים בהן.

פרק 1: קוראן וכיבושים (עמ' 5—31):

הפרק עוסק בנושאים שונים. ראשית הוא סוקר כמה מן הקרבות העיקריים בימי מוחמד ומקשר אליהם פסוקי קוראן. המחבר טוען כי 'ג'יהאד' בקוראן מציין אך ורק מלחמה בכופרים, אשר מיוחס לה תפקיד של ישועה; בקוראן יש הצדקה דתית למלחמה באויבי האסלאם, והדוקטרינה הקוראנית יצרה את הכיבושים שלאחר מות הנביא. לאחר מכן מתאר המחבר את תכונתם היוצאת דופן של הכיבושים המוסלמים במאה השביעית, שהיו כמעט בגדר נס. לדעתו, כיבושים אלה לא היו יכולים להתרחש אלמלא החדית', אשר משקף את התפתחות רעיון הג'יהאד באותו הזמן: 'מלחמה עם משמעות רוחנית'. הפרק סוקר גם כמה מן הנושאים ההלכתיים הנדונים בספרות החדית' הקדומה, כגון זהות הלוחמים, חלוקת השלל, השתתפות נשים ועוד. הנושא הבא בפרק הוא ספרות ההלכה: חוק שיטתי בענייני מלחמה שנוצר במאה התשיעית מתוך החומר של החדית'. במהלך הסקירה על החדית' וההלכה יש דיון בפירוט מה במספר מלומדים. לאחר מכן דן המחבר בקשר בין ג'יהאד למסורות אפוקליפטיות, והרעיון העיקרי הוא כי תאריך היעד של קץ הימים הוא שדחף את המוסלמים להישגי הכיבושים. יחד עם זאת המטרה הייתה יצירת תנאים להפצת האסלאם (אם כי לא הפצתו בכוח החרב). לבסוף דן המחבר בחללים (ש'הדאא): מי מוגדר כשהיד ומה גמולו.

אני סבורה שאין התאמה בין שם הפרק לבין תוכנו. הוא אמור לעסוק בקוראן וכיבושים, אך כולל גם סקירה של חדית' והלכה לעניין מלחמה ללא הבחנה ברורה ביניהם. המחבר מתאר קו התפתחות רציף: קוראן – חדית' – הלכה, מבלי לשים לב שההלכה התפתחה במקביל לחדית' ולא דווקא מתוכו. נוסף לכך, הציטוט מן הקוראן סלקטיווי וטענות המחבר מסתמכות על פרשנות מוסלמית שהיא מאוחרת לטקסט הקוראני עצמו. מתודה זו היא לגיטימית בתנאי

* פרופ' אלה לנדאו-טסרון היא מרצה בחוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית בירושלים.

שמציינים אותה (דבר שהמחבר איננו עושה) ומצביעים מראש על הקשיים הן בטקסט הן בפרשנות. הקורא בספר מתרשם כי הקוראן ברור וחד משמעי בעניינים אלה, ולא כך הדבר. הטענה כי הדוקטרינה הקוראנית והחדית' הם שאפשרו את הכיבושים לא רק שאיננה מוכחת, אלא היא אנכרוניסטית. מייד לאחר מותו של הנביא קשה להוכיח קיומה של דוקטרינה כלשהי, גם אם פסוקי הקוראן ששימשו מאוחר יותר לביסוסה היו כבר קיימים. אשר לחדית', המחבר מודה שהוא מאוחר לתקופת הכיבושים ובכל זאת עומד על כך שהוא משקף את הכיבושים בזמן אמת. הדוגמאות שהוא מביא מן החדית' כלל אינן מבהירות מה פירוש 'מלחמה עם משמעות רוחנית' (spiritualized warfare). אם כוונתו לגמול המובטח בעולם הבא, הרי אין כאן התפתחות אלא המשכיות הרעיון הקוראני (ועדיין לא ברור מדוע הכינוי 'רוחני' רלוונטי כאן: המחבר לא שם לב לסתירה בין הכתרתו את גמול השהיד כ'רוחני', לבין התיאורים הגשמיים מאוד של גן העדן).

את מטרות הג'יהאד מגדיר המחבר כאפוקליפטיות-משיחיות מצד אחד, וכהמרת דת מצד אחר. הקשר בין הדברים אינו לגמרי ברור. בנוסף, הטענה כי אחרית הימים היוותה 'תאריך יעדי' שאפשר לגייס לוחמים איננה מוכחת ואיננה משכנעת.

פרק 2: הג'יהאד הגדול והג'יהאד הקטן (עמ' 32—48):

שם הפרק מתייחס לחדית' המגדיר את המאבק הפנימי כנגד פיתויים והבלי העולם הזה כג'יהאד גדול' בעוד מלחמה באויבים היא 'ג'יהאד קטן'. המחבר טוען כי בשלוש מאות השנים הראשונות לאסלאם המשמעות היחידה של ג'יהאד הייתה מלחמה, והרעיון של הג'יהאד הפנימי (ג'יהאד אל-נפס) הוא מאוחר, מן המאה העשירית, ומקורו בחוגי הצופים (המיסטיקנים). לשיטתו, ג'יהאד בלתי מלחמתי הוא פיקציה שמעולם לא התבססה, ותיאוריה שמעולם לא יושמה. בפרק מצוטטות מובאות מכתביהם של צופים, וכן פולמוס חריף כנגד מזרחנים שמחזיקים בטענות אפולוגטיות של מוסלמים וטוענים כי ג'יהאד הוא בלתי אלים.

ביקורתי על פרק זה היא בעיקר בעניין הסתירות: ראשית, המחבר הצהיר כי לא יגרר לפולמוס, ופרק זה הוא פולמוסי לעילא. שנית, כדי לקיים את התזה שלו שג'יהאד היה מלחמתי בלבד במשך שלוש מאות שנה, הוא טוען למעשה כי הומצאו חדית'ים במאה העשירית, טענה שהיא בלתי מקובלת במחקר. הוא ער לקיומם של חדית'ים קדומים יותר, ואף פסוקים, שבהם ג'יהאד אין פירושו 'מלחמה', אך אינו פותר את הסתירה בין העובדה הזו לבין התזה שלו.

פרק 3: התגבשות התיאוריה של ג'יהאד – מסעי הצלב והתגובה להם (עמ' 49—72):

הפרק סוקר במלים ספורות את ההתנחלות הצלבנית, תגובת המוסלמים לה והכיבושים המונגולים. לדברי המחבר, אירועים אלה הביאו לשינויים במחשבה ובחוק המלחמה, והוא דן בפירוט מה במספר מלומדים מרחבי העולם המוסלמי במאות ה-11 עד ה-16, אותן הוא מכנה 'התקופה הקלסית'. בין חידושי התקופה, טוען המחבר, היו הקמת צבא הקבע בעולם האסלאם, שלא היה קיים עד התקופה הצלבנית והמונגולית. התרת השימוש בבליסטראות גם היא מחידושי התקופה, מאחר שכלי נשק זה כנראה נכנס לשימוש בתקופה הצלבנית. אז גם עלו בעיות חדשות לדיון, כגון האם מותר לצאת לג'יהאד תחת פיקודו של שליט חוטא ומה דינם של בלתי-לוחמים

(non combatants), ואילו המונח 'שהיד' איבד את משמעותו עד המאה ה-16 וכל מי שרצה בכך יכול היה לטעון לתואר זה. עוד טוען המחבר כי בתקופה זו ההלכה התגבשה למסגרת קוהרנטית בשתי קטגוריות, מערבית (אנדלוסית/מע'רבית) וממלוכית. אבן תימיה זוכה לפסקה משלו, בעיקר בגלל השפעתו הניכרת עד ימינו. החידוש העיקרי המיוחס לו הוא קריאתו ללחום במונגולים ככופרים, למרות שרשמית הם היו מוסלמים. לאחר מכן מקדיש המחבר פסקה לאגרות שעניינן טקטיקה של לחימה, ולבסוף סוקר כיבושים מוסלמים באזורים שונים – הבלקן, הודו ואתיופיה – במאות 14—17.

פרק זה משופע בקביעות שגויות ובסתירות. המחבר מתאר את השיטה הממלוכית מאז המאה התשיעית ועם זאת טוען כי לא היו צבאות קבע בעולם האסלאם 'עד התקופה הצלבנית והמונגולית' (שהן המאות ה-12 וה-13). כמו כן, הבעיה האם מותר לצאת לג'יהאד תחת פיקודו של חוטא אינה חידוש של אבן תימיה, כפי שהוא טוען, אלא נדונה מאז התקופה האמיית.

אין גם אמת בטענה כי הבליסטראות נכנסו לשימוש בתקופה הצלבנית וכי השימוש בהן היה אסור ולאחר מכן הותר בהשפעת הנסיבות ההסטוריות. המחבר הסיק זאת מתוך השוואה בין שני חיבורים, אחד (הקדום יותר) אוסר והשני מתיר, אך השימוש בבליסטראות קדום בהרבה לצלבנים והותר על פי משפטנים רבים. גם אם לא נאמין למסורות שהנביא השתמש בבליסטראות לכיבוש טאאיף, הרי אל-שאפעי (מת ב-820) כבר דן בעניין ואף קובע כללים מה ייעשה במקרה שהבליסטראה פוגעת במוסלמים (מכאן, כמובן, שהתיר את השימוש בה). אשר להתגבשות התיאוריה של ג'יהאד, חוששתני כי כל המכיר מעט את ההלכה יודע כי הקוהרנטיות ממנה והלאה. המחבר גם אינו מצליח לבסס את הטענה להבדלים משמעותיים בין הקטגוריות שציינ, האנדלוסית/מע'רבית והממלוכית. אין גם שחר לקביעה כי הדיון של אבן אל-ערבי במס הגיזה משקפים את השפלת הנוצרים בזמנו (עמ' 59—60). חמשה עשר ה'תנאים' הנזכרים כאן (עמ' 60) אינם תנאי השפלה לד'מים שהיו מיוחדים לספרד במאה ה-12, אלא הם פירושים שונים, קדומים, לביטוי ען יד שבקוראן (סורת אל-תובה [9] פסוק 29). אף הדיונים באלה שאינם לוחמים אינם חדשים כלל, ונדונים כבר בספרי הלכה מן המאות השמינית והתשיעית.

שלושת הפרקים הבאים עוסקים בעת החדשה אשר איננה תחום התמחותי, ולכן אציין כאן בעיקר את תוכנם. בפרק הרביעי, 'ג'יהאד במאה ה-19: חידוש והתנגדות' (resistance) (עמ' 73—92), מובאות מספר עובדות על הוהאביה בערב, מדינתו של Dan Fodio בצפון ניגריה במאה ה-19, המרד בהודו, הקווקז, מרוקו ואלג'יריה, סודאן ומזרח אפריקה. נזכרים המניעים או המטרות של כל אחת מהתנועות תוך הסתמכות על כתיבה, וכן מובא שיפוט על כל אחד מן המנהיגים – אם היה אדם מוסרי, פנטי או פרגמטי. המחבר טוען כי תנועתו של דן פודיו הייתה מיוחדת במינה בשל היותה תנועה משיחית שכוונה כנגד קלקולים פנימיים וחידושים אסורים (בדע). בהודו, מציין המחבר, נטו לפירושים לא מיליטנטיים של ג'יהאד. למרות שהדברים אינם בתחום התמחותי, עלי להעיר כי ייחודו של דן פודיו צריך להיות מסווג בעובדה ששוללות המראבטון והמנחדון בצפון אפריקה (במאות 11—13) היו אף הן תנועות משיחיות שכוונו כנגד חידושים וקלקולים. נוסף לכך, השיפוט של המנהיגים אינו משכנע ולא ברור על מה הוא מבוסס.

הפרק החמישי, 'האסלאם הרדיקלי והתיאוריה העכשווית של ג'יהאד' (עמ' 93—127), מפרט את עמדותיהם של מוחמד עבדו ותלמידו רשיד רצי'א, שהצדיקו ג'יהאד כהגנתי בלבד, או בלתי מלחמתי כלל; חסן אל-בנא והאחים המוסלמים המטיפים להשלטת שלום וצדק (אסלאמיים) בעולם; הוגה הדעות הפקיסטאני אבו אל-אעלא אל-מנדודי אשר, לדברי המחבר, הוא אפולוגטי ופירש ג'יהאד פירוש לא מיליטנטי; וסייד קטב, מייסד האסלאם הרדיקלי, שהכריז על המדינות אשר לא השליטו את השריעה כמרתדון (נוטשי האסלאם שיש להלחם בהם מלחמת חורמה) והיה סבור כי המוסלמים רשאים להכריז מלחמת התקפה לשם השלטת האסלאם. באותה עמדה נקט עבד אל-סלאם פרג', מחבר הטקסט המפורסם 'המצווה שנעלמה' (אל-פריציה אל-ע'אא'יבה) ששימש השראה לרוצחיו של נשיא מצרים אנוור אל-סאדאת. כמו כן מזכיר הפרק את איראן ולבנון, הפלסטינים, קשמיר ואלג'יריה. בסוף הפרק נזכרות דעותיהם של מספר מלומדים מסלמים (בעלי תארים אקדמיים, להבדיל, כנראה, ממיסדי תנועות). המחבר מציין כחידוש מודרני את דעתו של הסעודי אל-קאדרי, שהג'יהאד הפנימי הוא שלב הנחוץ לפני ביצוע ג'יהאד מלחמתי. עלי לציין שזה איננו חידוש: הרעיון הזה מצוי כבר אצל איש המאה ה-14 אבן קים אל-גי'ז'יה, תלמידו של אבן תימייה, וייתכן אף קודם לכן.

הפרק השישי, 'האסלאם הרדיקלי העולמי ופעולות ההקרבה העצמית' (עמ' 128—162), הוא סקירה על צמיחת התנועה שהכריזה על מטרתה להשליט את האסלאם בעולם כולו (בניגוד לתנועות שמטרתן הייתה מוגבלת טריטוריאלית). הפרק דן באידאולוגיה, טקטיקה, שיטות העברת המסרים, וכן בפרטים על מלחמת אפגניסטאן ומהלך חייו של בן לאדן. הפרק נוגע גם בויכוח הפנים מוסלמי, האם מעשי אל-קאעדה יכולים להחשב לג'יהאד על פי ההלכה.

התבנית הכללית שהספר טוען לה בסופו היא זו: משמעות המילה ג'יהאד בראשית האסלאם הייתה מלחמה וכיבוש. במשך הזמן התפתחה תפיסה, תיאורטית בלבד, של ג'יהאד רוחני פנימי (ג'יהאד אל-נפס). בתקופת הצלבנים והמונגולים הייתה משמעות הג'יהאד הגנה. לאחר מאות שנים של 'תרדמה' קם לתחייה ג'יהאד הגנתי במאה ה-19 (עמ' 163), ובמאות 20—21 נסגר המעגל כאשר מוסלמים רדיקלים שואפים לכיבושים נוסח המאה השביעית.

תבנית התפתחות זה בהירה ומושכת, אך לאור הפגמים ואי הדיוקים בספר ספק אם היא נכונה. מורגש היטב כי הספר נכתב בעקבות מאורעות 11 ספטמבר 2001, והוא בהכרח שטחי ביותר. כ-160 עמודים מוקדשים להסבר וסקירת הג'יהאד מאז המאה השביעית ועד למאה ה-21 בכל עולם האסלאם, מאינדונזיה ועד אפריקה והקווקז ויתרת העמודים מוקדשת לתרגומי מסמכים, מפתח וביבליוגרפיה. בוודאי אפשר היה לוותר על התרגומים ולהקדיש דיון רציני יותר לנושא שלשמו נכתב הספר. נוסף לכך, המחבר מערבב באופן חופשי בין תיאוריה להסטוריה, והסקירות ההסטוריות אף אינן שיטתיות. בפרק 3, למשל, 'מסעי הצלב והתגובה להם', נזכר צלאח אל-דין בשורה אחת בלבד (עמ' 52). אין כמעט התייחסות לתפקיד הג'יהאד בחיים הפוליטיים, ובעיקר בלגיטימציה של שליטים ושוללות. שגיאה מתודתית נוספת היא דיון ב'התפתחות' בלי להתייחס כלל לחילוקי דעות בין מוסלמים לבין עצמם.

חזרה לתוכן העניינים

יומן מסע

דיפלומט ישראלי בקטר

מיקי רביב*

באפריל 2006 מלא עשור לכינון היחסים בין ישראל וקטר – חיבור מעניין ואקזוטי במפת היחסים הבין לאומיים של מדינת ישראל, ובמיוחד בזירת המזרח התיכון והמפרץ הפרסי. החוויה הקטריית הפרטית שלי (ושל משפחתי) החלה ב-5 ביוני 2000, עת נחתתי לראשונה בחיי בדןחה הבירה. במשך כמעט שלוש שעות הטיסה לא יכולתי לעצום עין מרוב התרגשות: לראשונה טסתי בחברת תעופה ערבית, מעל אדמה ערבית (ירדן, סעודיה ובחריין), ולאורך כל זמן הטיסה נצמדו פני לחלון הקטן, בעודי מתאמץ לא להחמיץ שום ק"מ מהנוף המדברי הפרוס תחתי. יין ה'בורדו' שהוגש בטיסה, בערך מעל מכה, המחיש כי גם השמרנות המפרצית הנודעת מסוגלת לבצע פשרות, שכן אגב שתייה יכולתי ללמוד מצג הטלוויזיה מהו הכיוון לכעבה. בירודי מהמטוס נשבה רוח קדים לוחטת חרף שעת הערב. בטעות חשבתי כי מדובר בחום שמפיקים שני מנועי המטוס החדש, אולם כשעזבתי את הטרמינל בדרכי למלון הבנתי שאלה הן הטמפרטורות כאן ושגם אליהן אצטרך להתרגל.

במבט לאחור ניתן לכתוב רבות על קטר ועל החוויות הרבות שנכוננו לי במשך שלוש שנות השירות בה. מאחר והיריעה קצרה, השתדלתי לברור את החומר ולהביא כאן אך את המידע הנחוץ, מתובל במעט סיפורים אישיים המעניקים משמעות נינוחה יותר למונח 'התנגשות הציוויליזציות'.

מדינת קטר הינה אמירות נפט וגז טבעי הממוקמת במרכז החוף המערבי של המפרץ הפרסי. המדינה משתרעת על שטח של 11,437 קמ"ר – חצי אי מדברי המתאפיין בטופוגרפיה שטוחה (ההר הגבוה במדינה 'מתנשא' לגובה 103 מ'). לקטר גבול יבשתי עם סעודיה בלבד ו-563 ק"מ חופים שבנקל ניכרים בהם סימני הגאות והשפל. האקלים מדברי; בקיץ מגיעות הטמפרטורות לכדי 50 מעלות צלזיוס והלחות גבוהה מאד. החורף הקטרי נעים (15–20 מעלות) ובמהלכו יורדים כ-75 מ"ל משקעים.

אוכלוסיית קטר מונה כ-850,000 תושבים, מתוכם כ-80% עובדים זרים (40% ערבים, 18% הודים, 18% פקיסטאנים, 10% איראנים, וכן פיליפינים, סרי-לנקים ואחרים). מיותר לציין שישראלים, למעט צוות הנציגות הקטנה, אינם חלק מהנוף וממארג האוכלוסין העשיר של המדינה. 20 האחוזים הנותרים הינם אדוני הארץ: קטרים המשתייכים לכשמונה שבטי בדווים. הבכיר ביניהם אם כי לא הגדול מכולם הוא שבט אל-ת'אני, שבטה של המשפחה השלטת.

* מיקי רביב, היועץ המדיני בשגרירות ישראל בברלין, כיהן בין השנים 2000–2003 כממונה הזמני וכסגן ראש הנציגות הדיפלומטית של ישראל בדוחה, בירת הנסיכות המפרצית קטר.

דת המדינה הינה האסלאם ומרבית הקטרים הינם והאבים, בדומה לשכניהם בסעודיה ('אל-ממלכה' בשפת המקום). בניגוד למאפייני הזרם הוהאבי השמרני של הסעודים, הקטרים ניחנו במינונים נדיבים של סקרנות, סובלנות, גמישות ופתיחות – תכונות המקלות עמנו, בני המערב האירופאים, האמריקנים ואף הישראלים.

קטר קיבלה את עצמאותה מידי בריטניה ב-3 בספטמבר 1971. השלטון מרוכז בידי האמיר, השיח' חמד בן ח'ליפה אל-ת'אני, המחזיק גם בתפקידי שר ההגנה והמפקד העליון של הכוחות המזוינים. ראוי לציין כי מאמצע המאה ה-19 כיהנו בקטר אך שני אמירים שסיימו את מלוכתם בדרך הטבע (קרי הורישו את השלטון לבנם לאחר מותם); לרוב התחוללו במדינה הפיכות שקטות שקיצרו את משך ההמתנה של הדור הצעיר. האמיר הנוכחי, למשל, הדיח את אביו מתפקידו בשנת 1995 ושילחו לגלות עתירת נשים ואלכוהול בצרפת. רק לאחרונה, עשר שנים אחרי, הורשה האב לשוב לקטר לאחר שהתחייב שלא לחתור תחת שלטון בנו—מדיחו.

הפיכת 1995 ועליית האמיר הנוכחי לכס השלטון בישרו על שינוי מקיף במדיניותה של קטר, שעד אז נחשבה לגרורה סעודית נטולת אג'נדה מדינית עצמאית. השיח' חמד, האמיר החדש, בסיוע שר החוץ הפעלתן שלו (גם הוא עונה לשם השיח' חמד), החלו מטפחים מדיניות חוץ עצמאית ואקטיווית המתיימרת ליטול חלק בעיצוב הקו הערבי המודרני והפרגמטי. מיותר לציין שהתנהלות עצמאית שכזו פגעה במעמדם של הסעודים, 'נותני הטון' המסורתיים במפרץ הפרסי; חנוכת הערוץ הלוויני הביקורתי 'אל-ג'זירה', אירוח נציגות דיפלומטית ישראלית קבועה בדוחה ומשיכת תשומת לב עולמית – כל אלה היו לצנינים בעיני שליטי ריאד. זאת ועוד, קטר החלה לארח ועידות פסגה ותערוכות בין לאומיות בתחומי הכלכלה, האנרגיה והספורט ולרוב לא היססה להזמין משלחות ישראליות, למרות לחץ ערבי-מוסלמי תקיף.

חשיבותה הכלכלית של קטר, לצד חולשתה הצבאית, הפכו לתלויה בגיבוי הביטחוני של ארה"ב, צרפת ובריטניה ובשל כך עורכת המדינה תמרונים צבאיים עם כל אחת מהמעצמות הללו. הקטרים אינם מסתירים את חששם מאיראן ומסעודיה ולכן הם שוקדים על איזונים האמורים לרצות את כל הגורמים הבעייתיים. מחד, קטר אינה מסתירה את פנייתה לעבר המערב, לעתים בניגוד לאג'נדה הפאן ערבית מבית מדרשן של הליגה הערבית והמעצמות הערביות המסורתיות – מצרים, סעודיה וסוריה. מאידך, היא גם מארחת אנשי דת מוסלמים כמו השיח' קרצ'אני, העו"ד אל-זאת (דוברם של האחים המוסלמים במצרים), גורמים אופוזיציוניים כמו הנשיא הצ'צ'ני הגולה ינדרבאייב (שנרצח לפני כשנתיים על ידי סוכנים רוסיים על אדמת קטר), בכירי חמאס ואחרים. יש הטוענים כי באמצעות ריצוי כל הגורמים, מערביים ופונדמנטליסטים כאחד, מצליחה קטר לרכוש לעצמה שקט, שלוה וחשוב מכל – יציבות.

במרץ 1999 ביצע האמיר צעד ראשון ומדוד בתהליך הדמוקרטיזציה של ארצו והתיר עריכת בחירות כלליות למועצה המרכזית לעניינים מוניציפליים, במסגרתן ניתנה לנשים, לראשונה במפרץ הפרסי, הזכות לבחור ולהבחר. החוקה החדשה שאושרה במשאל עם באמצע שנת 2003 אמורה לכוון מנגנון ממשלי של מונרכיה חוקתית, אך עד לכינונו של הפרלמנט החדש בשנת 2007 משמשת מועצת השורא בית המחוקקים של המדינה, ושלושים וחמשה חברים ממונים על ידי

האמיר תוך הקפדה מסורתית על מערכת האיזונים הבין-שבטית. הרשות השופטת במדינה, בניגוד מוחלט לזו הסעודית, פועלת מתוקף חוק אזרחי המזכיר במידה רבה את מערכת המשפט המצרית: השריעה מהווה בסיס משפטי לדיני משפחה, ירושה ואישות בלבד.

כלכלתה הפורחת של קטר נשענת בעיקר על אוצרות הגז הטבעי והנפט. שדה הגז הצפוני הינו מאגר הגז הגדול בעולם, וסך כל מאגרי הגז של קטר מהווים כ-15% מעתודות הגז העולמיות הידועות. הנפט מהווה כיום כ-30% מהתמ"ג של קטר, ועתודותיו עומדות על כ-16 מיליארד חביות, כמות שתספיק לעוד כ-25 שנים בקצב השאיבה הנוכחי. ענפי כלכלה נוספים הינם פטרוכימיה, ייצור דשנים, פלדה ומלט. מעבר לכך, בשל הרצון לגוון את מקורות ההכנסה של המדינה, קטר משקיעה רבות בפיתוח תשתיות התיירות והנופש.

בקטר יוצאים לאור חמישה עיתונים יומיים, שניים בשפה האנגלית ושלושה בשפה הערבית, אולם את עיקר המוניטין בזירת התקשורת הבין לאומית רכשה קטר כשחנכה ב-1996 את הערוץ הלוויני 'אל-ג'ז'יחה'. גם היום, חרף הקמתם של ערוצים מתחרים כמו 'אל-ע'רב'יה ו'אל-ח'בה' זוכה הערוץ הקטרי לפופולריות הגדולה ביותר בעולם הערבי. כשליח ישראלי במפרץ היה עלי להבחין בין המדיניות הרשמית של קטר לבין העמדות שהשתקפו בתקשורת המקומית: הרוב המכריע של העיתונאים ואנשי התקשורת בקטר הינו פלסטיני, סורי, לבנוני ומצרי, ולכן ברור כי הטון המושמע קיצוני יותר מהעמדה הרשמית של המדינה.

קטר הינה יעד מרתק לתיירים השונים. המבקר בה נחשף לשלבי האבולוציה השונים שחוותה עיר נמל מפרצית, מאז היווסדה טרם עידן הנפט ועד לעידן המודרני. הבירה אל-ד'חה הינה העיר הגדולה בקטר ודרים בה כשני שלישי מתושבי המדינה (כ-560,000 תושבים). העיר טובלת בירוק ובפרחים, מטופחת ומוארת, כבישיה סלולים כיאות ולרוב שוררים בה נקיון, סדר ושקט. מסביבה כחמישה כבישים היקפיים אותם חוצים מספר כבישי אורך המקלים על הניווט וההתמצאות בכל חלקיה. בעשור האחרון הולכת ומתפתחת בעיר בעיית פקקי תנועה, המצביעה יותר מכל על גידול כלכלי ועל צמיחה אורבנית מרשימה.

הבירה מציעה מגוון אטרקציות עירוניות: בתי מלון מפוארים, שווקים ססגוניים, מסעדות גורמה, מגרשי ספורט ומתקני ספורט ימי, קניונים ומרכזי קניות מדהימים ופארקים ירוקים. ביקורים במוזיאון הלאומי של קטר, הממוקם בארמון המלכותי הישן, ובמוזיאון הנשק, מעניקים רטרוספקטיבה הולמת לתרבות ולהיסטוריה הבדווית השבטית של המדינה. ברם, פנינת התיירות האמיתית של הבירה הינה ה'קורניש' – טיילת בת 11 ק"מ הסלולה לאורך מפרץ דוחה כולו. מהקורניש ניתן לעקוב אחר קו הרקיע של העיר, ההולך ונעשה גבוה בשל בנייתם המואצת של גורדי שחקים מודרניים, שבבנייתם שולבו מוטיבים ארכיטקטוניים מסורתיים, ערביים ואסלאמיים.

תרבות הקניות מפותחת מאד בדוחה ובהעדר מסים המחירים אטרקטיביים ביותר בהשוואה לישראל ולאירופה. בעיר ניתן להשיג הכל ולא פעם 'נחרדתי' לגלות מוצר ישראלי ששווק באריותו המקורית, על כיתובה העברי. פרט לרחובות המסחר המרכזיים, בהם שוכנות חנויות רבות, פועלים בקטר מספר קניונים מפוארים המעוצבים בסטנדרטים מערביים. הבולט

ביותר נכון להיום קרוי בצדק ה-City Center, ומתכננו הציבו לעצמם כיעד הקמה של מרכז קניות הגדול פי ששה ממקבילו בדובאי. הקניונים הענקיים הללו מפוארים ועטויי שיש, מראות ונברשות נוצצות. בוחק הנקיון וריח הקטורת, המור והלבונה מלווים את המבקרים בהם לכל אשר יפנו.

עקב הביקוש הגובר הולכת ומתפתחת גם תרבות הפנאי. בשנים האחרונות החלו להגיע לדוחה יותר ויותר אומנים ואושיות תרבות 'מערביים'. כך, דווקא בעת שירותי במפרץ הפרסי (ולא באירופה) הזדמן לי לחזות, לראשונה בחיי, בהופעתו המרשימה של גדול הטנורים לוציאנו פאבארטי. התיאטרון הלאומי של קטר מציג מעת לעת הפקות שונות בשפה הערבית והמלונית הגדולים מארחים צוותי מוזיקה המציעים רפרטואר מגוון, קלאסי ומודרני. בקניוניה הגדולים של העיר פועלים בתי קולנוע חדישים, בהם מוקרנים סרטים מערביים בשפת המקור, המלווה בכתוביות בערבית. לעיתים מצונזרות מהסרטים סצינות בעלות אופי אירוטי או אלים במיוחד. זכורה לי היטב חווית הצפייה בסרט 'אמריקן ביוטי', שגרסתו הקטרתית ארכה 45 דקות בלבד מפאת הקיצוץ בסצינות ה'ינועזות'. העלילה הפכה ברורה יותר עת צפיתי בסרט בשנית, בחופשת מולדת בישראל.

בדוחה ישנם מספר מועדוני ספורט, שייט, גולף ובאולינג הבנויים תוך הקפדה על סטנדרטים בין לאומיים. גולת הכותרת הוא טורניר הטניס השנתי Qatar Open, הגרסא המפרצית לטורניר ווימבלדון, אליה מגיעים בכירי הטניסאים מהעולם. המתעניינים בספורט מסורתי יותר מוזמנים לחזות במירוצי גמלים וסוסים הנערכים בעונת הסתיו. כולם בקטר נושאים עיניהם לדצמבר 2006, עת תארח דוחה הבירה את משחקי אסיה.

ואולם יש בקטר הרבה מעבר לביקור בבירתה. בדרום המדינה, בקרבת הגבול הסעודי, מצויות שתי תופעות טבע אטרקטיביות למטייל האתגרי ולשתיהן ניתן להגיע רק באמצעות רכבי שטח 4X4. הראשונה הן דיונות הענק מדרום לעיר הנפט אם סעיד, הנודדות לאיטן במסלול מעגלי ומהוות מוקד לגלישת חול. בכל סוף שבוע מגיעים לאזור קטרים רבים הנוהגים במיטב רכבי השטח החדישים והיוקרתיים ביותר. לא פעם הייתי עד להתרסקותו של גיפ 'לקסוס' מבריק בתחתית הדיונה, שבוע בלבד לאחר שעלה על הכביש. אין מקום לדאגה: שפע הכסף מרווחי ייצוא הגז והנפט יאפשר לנהגים החבולים לרכוש רכב חדש מיד לאחר שיחלימו מפציעותיהם.

תופעת הטבע השנייה, המכונה IN LAND SEA (ובפי המקומיים חיור אל-עַדִּיִד), מוקמת מדרום לדיונות הנודדות. מדובר במעין פיורד מדברי – לשונות ים החודרות לעומק היבשה הקטרתית ומתאפיינות בזרימת מים חזקה. נופי הבראשית הפסטורליים הללו ממאנים להניח לדמיון גם שעות לאחר החזרה לדוחה.

מוקדי משיכה נוספים במדינה הם זַבַּאֲרָה – מצודת חימר וחול משנות השלושים של המאה הקודמת, ששימשה בעבר את הצבא וכעת מארחת מוזיאון אזורי. המצודה ממוקמת בצפון-מערב קטר וממנה ניתן להשקיף על איי בחרין השכנה. חוות הראמים הממשלתית, שנמצאת באזור אל-

ישחאניה, מופקדת על שימורו של הראם, הסמל הלאומי של קטר. בחווה ניתן לחזות בעדרי הראמים זקורי הקרניים ולהתרשם תוך כך מנחישותם של הקטרים לשמר זן זה.

פטור בלא כלום אי אפשר, ולכן אתייחס קצרות לנושא היחסים בין ישראל וקטר. ראשיתם בהידברות חשאית שהחלה בראשית שנות ה-90 והתחזקה ככל שהתקדם 'תהליך אוסלו'. המגעים נעשו תדירים יותר לאחר תפיסת השלטון על ידי האמיר חמד ועם יישום מדיניות החוץ הפרגמטית והעצמאית של המדינה. בברכת ארה"ב, האמיר ושר החוץ שלו אירחו בקטר בכירים ישראלים ובכך נסללה הדרך לכינון יחסים פורמליים בדרג נמוך.

ב-2 באפריל 1996, בעת ביקור ראש הממשלה שמעון פרס בדוחה, חתמו ישראל וקטר על הסכם לכינון יחסי סחר בילטרליים באמצעות משרדי ייצוג מסחריים שייפתחו בדוחה ובתל-אביב. לאחר כחודשיים נחנך בדוחה משרד הייצוג המסחרי של ישראל ובאוגוסט אותה שנה הורחבו סמכויותיו. קטר, מצידה, לא פתחה נציגות בישראל ותחת זאת החלה להפעיל משרד ייצוג בעזה המואמן לרשות הפלסטינית בלבד. קטר מודעת לעובדה שיחסיה עם ישראל מעניקים לה נקודות זכות בווינגטון ורואה בהם 'יתת סעיף' ביחסיה המורכבים עם ארה"ב, המבטאים היטב את האג'נדה העצמאית והפרגמטית של המדינה המפרצית.

במהלך השנים 1994—1997 קיימו ישראל וקטר מגעים בעניין רכישת גז טבעי, בשיתוף החברה האמריקנית ENRON שכידוע הספיקה מאז לפשוט את הרגל. ההצעה הקטרית נדחתה משיקולי כדאיות כלכלית, ובדוחה מתחו ביקורת על המדיניות 'כפויית הטובה' של ישראל.

כשלוש שיחות ברק-ערפאת בקמפ-דיוויד ופרוץ האינתיפאדה השניה השפיעו באופן מיידי על מצב היחסים בין שתי המדינות, שהתדרדרו ערב כינוס פסגת ארגון הועידה האסלאמית (OIC) בדוחה, ב-8 בנובמבר 2000, לשפל החמור ביותר מאז כינונם. בוועידה זו הקטרים היו אמורים לקבל מידי האיראנים את שרביט הנשיאות התורנית של הארגון למשך שלוש השנים הבאות. חברות בולטות בארגון – איראן, סעודיה, תימן, לוב וסוריה – איימו כי ראשיהן יעדרו מהפסגה כל עוד בלב הבירה המארחת פועלת נציגות דיפלומטית ישראלית. קטר נתבעה לנתק את יחסיה עם ישראל, כשם שעשו זאת קודם לכן, מרוקו, תוניס וסולטנות עומאן. הקטרים נקטו צעד אמיץ ויצירתי שבסופו של יום ריצה את כל הצדדים; הפסגה נערכה כמתוכנן, השרביט הועבר לידיהם ובא לדוחה (ולציון) גואל.

ככלל, קטר מכירה בישראל וחפצה בפתרון הסכסוך הערבי עמה, בהתבסס על החלטות האו"ם והעיקרון 'שטחים תמורת שלום'. קטר תומכת בתביעות הטריטוריאליות של סוריה ושל הפלסטינים ורואה בהקמת מדינה פלסטינית שבירתה ירושלים שלב הכרחי בהשכנת שלום אזורי. יש לה אינטרס פוליטי וכלכלי מובהק בהתקדמות התהליך המדיני עם הפלסטינים ולכן לא היססה להציע עצמה כמתווכת במגעים; בין היתר על מנת 'לגזור קופונים' בעיני המערב ובזירה הבין לאומית. פתרון כולל של הסכסוך יאפשר לקטרים למתוח צינור גז טבעי מערבה, שישרת את סוריה, לבנון, ירדן, ישראל והרשות הפלסטינית. באחד הנמלים של הים התיכון תוכל קטר אף להקים מסוף ימי, דרכו תוכל לייצא גז נוזלי לשווקים באירופה ובמערב.

בעת כתיבת שורות אלה מכהנת קטר כנציגת הקבוצה הערבית במועצת הבטחון של האו"ם. מאחר והתפקיד עובר בתורנות בין חברות הליגה הערבית נדרשת קטר לייצג את הקו הערבי המחמיר בהתמדה עם ישראל. תהייה זו טעות להסיק מפרקטיקה זאת כי קטר עויינת לישראל: יש לזכור כי קטר הינה מדינה המנסה לבנות לעצמה פרופיל מרשים בכל הזירות, שיחפה במעט על מימדיה הקטנים ועל חולשתה הצבאית. כוחה בכלכלתה, בפעלתנותה, בקשרים האישיים של הנהגתה וברעננות המדינית שהיא מפגינה בקרב מדינות ערב.

הפוליטיקה האזורית לא היוותה מחסום חזק דיו למניעת קשרים אישיים עם בני המקום. מצאתי כי רבים מבני שיחי הקטרים נכונים להעמיק את ההיכרות ואף להפכה לחברות אישית. זכור לי במיוחד איש עסקים אמיד, שהקפיד להיות ענייני במשך שנת ההיכרות הראשונה עמו. לאחר שצלחתי את מה שהסתבר כיתקופת מבחן, הוזמנתי להגיע למסיבת חברים שאירח באמצע המדבר – פשוטו כמשמעו. להזמנה הוא צרף מפה ועליה סימן נקודה, אליה היה עלי להגיע. מובן שנדרשתי להיערך לכך ביטחונית ולכן הצטרף אלי לנסיעה מאבטח אותו הצגתי כ'בן-דודי' שהגיע ממש במקרה לביקור בקטר. בהגיענו למקום מצאנו מתחם אוהלים מטופח הלוקח מסיפורי אלף לילה ולילה – שטיחים, כריות ומזגנים הפועלים מכוחו של גנרטור חשמל ולהקה מסורתית שהנעימה את האווירה. הופתענו לגלות כי אנו הזרים היחידים, שכן יתר הנוכחים היו קטרים, כוויתים, בחרינים ואורחים מדובאי. רבים שאלו בסקרנות אודות ישראל האחרת, זו שמעבר לסכסוך, מידע שלרוב קשה לקבל מאמצעי התקשורת והמידע בארצותיהם.

במהלך השיחה הוגשו לנו צלחות עמוסות כל טוב באוכל ערב לחיך, וגם המשקה היה כיד המלך. הנחנו שבזאת תם פרק האוכל באירוע, אולם כעבור שעה, עת הוזמנו לעבור לאוהל סמוך, התחוויר לנו כי טעינו. באוהל נערך שולחן ארוך ועליו מגש נחושת אדיר בגודלו; כבש אפוי שלם שכב על מצע אורז מתובל, כשמסביב מסודרים עופות אפויים שלמים כ'קישוטי'. בהעדר צלחות וסכו"ם 'נאלצנו' לחרוג מכללי הטקס הדיפלומטי ואכלנו כמו המארחים בידינו הימנית בלבד, בעוד יד שמאל (הלא היגיינית) מקובעת בהפגנתיות מאחורי הגב. איש עסקים כוויתי חביב הציע לסייע באיתור נתח הבשר הטוב ביותר. האיש הכניס את ידו לתוך הכבש ושלף פיסה נטולת שומן ועצמות אותה הגיש לפי ההמום. הטעם היה טעם גן עדן וההרפתקה כולה נראתה כאילו נלקחה מספר אגדות כלשהו. 'בן דודי' ואני חזרנו המומים, שבעים ומרוצים מאירוע בלתי נשכח.

כדיפלומט ישראלי וכאדם המתעניין בנושא המזרח התיכון, השירות בקטר העניק לי הזדמנות נדירה למגע ישיר עם אזרחים ועם בעלי תפקידים, שעמם יכולתי לדון במגוון נושאים רלוונטים. השיחות הנעימות 'סתמו' פערים בהבנה ובידע שלי ושל בני שיחי, ולמרות שלא תמיד יכולנו להסכים חשנו כי בורכנו באפשרות להבין טוב יותר זה את זה. מאחר והאוכלוסייה הקטרית קטנה יחסית, דברים עוברים מפה לאוזן: בוקר אחד דיווח המאבטח כי לנציגות הגיעה בגפה אישה קטרית, המבקשת לפוגשי. בהיכנסה למבנה חשה האישה בנוח ואף הסירה את רעלתה. ביקשתי ממזכירתי לנכוח במפגש כדי לכבד את האורחת ולשמור על כבודה. האישה הסבירה כי היא סובלת ממחלת כבד קשה וכי רופאיה יעצו לה לאתר כבד להשתלה. היא סיפרה כי כבר ערכה הכנות לנסוע לעיראק (של צדאם חוסין), שם הובטח לה שיאותרי עבורה כבד

מתאים תמורת סכום כסף נכבד, אך ציינה כי שמעה על ביה"ח 'הדסה' בירושלים ולכן, טרם נסיעתה לעיראק, החליטה לבחון חלופות.

לא הסתרתי את זעזועי מסיפורה ושיתפתי אותה בהשערתי אודות מקור הכבד ש'יאותר' עבורה בבגדאד. בנוכחותה טילפנתי לביה"ח הדסה ושוחחתי עם מומחה הכבד שהנחה אותנו לשגר אליו את החומר הרפואי הרלוונטי. כעבור שבועיים המריאה האישה עם בתה לטיפול בישראל, וחודש וחצי מאוחר יותר שבו השתיים לקטר מבלי שהאם נדרשה לעבור ניתוח השתלה. לאחר חזרתה החל זרם של פונים שביקשו לצאת לישראל לטיפולים רפואיים. רבים אכן עשו זאת, ושבו לארצם מרוצים מהטיפול ושמחים על האפשרות להכיר את 'הצד האחר' של הישראלים.

כעבור יותר משלוש שנות שירות בקטר הגיעה העת לארוז ולהמשיך הלאה ליעד השירות הבא. בעוזבנו ליוו אותנו לנמל התעופה חברים רבים, קטרים וזרים, עמם קשרנו חברות אמת הנמשכת עד עצם היום הזה. עבור רבים היינו המשפחה הישראלית הראשונה שזכו להכיר, ואני תקווה שהצלחנו להעביר מסר של שלום ויד מושטת. החברים שהותרנו מאחור, הזכרונות הטובים והרושם החיובי שהארץ ובניה הותירו בנו, הביאו לכך שקטר ממשיכה להעסיק אותי גם בזמני הפנוי. בינואר 2005 ביקרתי שוב בקטר במסגרת חופשה פרטית ונדהמתי להיווכח בקצב הפיתוח והצמיחה המסחרר של המדינה. למכרי הבטחתי כי לא יהיה זה ביקורי האחרון שם.

חזרה לתוכן העניינים

חדש על המדף

ערן שישון

ספרו המפורסם של אדוארד סעיד, 'אוריינטליזם', אשר יצא לאור בשנת 1978, עורר פולמוס חסר תקדים והשפיע עמוקות על האופן בו נחקרים נושאי האסלאם והמזרח התיכון. סעיד טען כי ההיסטוריוגרפיה המערבית העוסקת בהיסטוריה, בחברה ובתרבות של אסיה ואפריקה, מבטאת שיח שמטרתו לשמור על עליונות המערב ולהנציח את האפליה והדיכוי התרבותיים והפוליטיים של המזרח. הקטגוריה המובחנת 'המזרח' נוצרה כתוצאה מהתנשאות זו של 'המערב'. לדידו, ממשיכים המזרחנים בני זמננו את מסורת הכתיבה הזו.

אפשר שפיגועי ה-11 בספטמבר מהווים נקודת ציון חשובה בדיון ההיסטוריוגרפי על חקר האסלאם והמזרח התיכון. אם בעידן הפוסט-סעידני ניתן היה להבחין במגמה ברורה של 'דה-אוריינטליזציה', הרי שהספרים שסקרנו בגיליונות הקודמים של רוח מזרחית, כמו גם בגיליון זה, מרמזים על מגמה חדשה ומובהקת של הבלטת הקשר בין דת האסלאם לבין טרור. שלא כמו המגמות שזיהה סעיד, שבהן הנצחת 'נחיתות' המזרח הייתה לפחות בחלקה שלא מדעת, הפולמוס נגד האסלאם כיום הוא בוטה וישיר. בהקשר זה בולטים התרגומים הרבים לעברית של ספרים כאלה.

ראינו צורך להביא לתשומת לבם של קוראינו את פרסומה של סדרת הספרים בהוצאת יד בן-צבי 'קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים'. סדרה זו פורשת תיאור מקיף של ההיבטים ההיסטוריים, החברתיים והתרבותיים של קהילות יהודיות בארצות המזרח התיכון. בגיליונות הקודמים של רוח מזרחית הצגנו ספרים מסדרה זו העוסקים במרוקו, עיראק, תוניסיה ותימן. בגיליון זה אנו מציגים את הספר המתמקד באיראן.

לא נלאה מלהזכיר כי איננו מתיימרים להציג רשימה מלאה של כל הפריטים העוסקים בהיסטוריה של האסלאם והמזרח התיכון אשר פורסמו בעברית בחצי השנה האחרונה, אף כי אנו עושים מאמץ לכלול את כל הפריטים המגיעים לידיעתנו. להלן הרשימה שנבחרה על-ידינו בחלוקה נושאת.

ישראל והמזרח התיכון

מיכל סלע (עורכת), **היחסים הכלכליים בין ישראל למצרים: על סף עידן חדש?**, הוצאת רמות, אוניברסיטת תל אביב (2006), 190 עמ'.
הספר מרכז את תקציר ההרצאות שהובאו במסגרת יום עיון שנערך ביוני 2005, בשיתוף פעולה בין מרכז פרס לשלום והמכון האוניברסיטאי לדיפלומטיה ושיתוף פעולה אזורי.
זהו הספר השלישי בסדרה העוסקת ביחסי הכלכלה בין ישראל לשכנותיה. הספר עוסק באפשרויות הרבות לפיתוח קשרי הכלכלה בין ישראל למצרים שנפתחו במיוחד בעקבות שני הסכמים שנחתמו לאחרונה: הסכם שיתוף הפעולה באזורים המועדפים (QIZ) וההסכם לאספקת גז טבעי לישראל. כמו כן דן הספר בשיתוף פעולה חקלאי, תיירותי ועסקי. מחברי המאמרים הם אישים בכירים, ישראלים ומצרים, מתחום המדיניות, המגזר הציבורי וקהילת העסקים.

אליעזר (גייזי) צפרייר, **פלונטר: שוטר תנועה בסבך הלבנוני**, הוצאת ידיעות אחרונות, ספרי חמד (2006), 390 עמ'.

צפרייר, איש מודיעין ותיק, הוצב בראש שלוחת 'המוסד' בלבנון לאחר רצח בשיר גמ'יל וטבח צברא ושתילה. באותה תקופה החלה בישראל ההתפכחות מן החלומות הלבנוניים – לבנון התגלתה כארץ האוכלת את יושביה, את מנהיגיה, וגם את הצבא הזר שפלש לתוכה. אף שהיו בלבנון מעשי גבורה וגילויי חמלה, הרי בעיקרה הייתה השהות הישראלית הארוכה שם פרשה טראגית.

חגי רם, **לקרוא איראן בישראל**, ירושלים: מכון ון-ליר (2006).
חגי רם מציע בספרו קריאה ביקורתית ראשונה מסוגה של השיח הפרשני שהתפתח בישראל על איראן. לצד פירוק התשתית המושגית של השיח וחשיפת זיקתו למנגנוני כוח וייצור דעת בישראל, ייווכח הקורא שהשיח העוסק באיראן נגזר מן התהליכים החלים על החברה בישראל מאז סוף שנות השבעים של המאה ה-20. בכתבה רפלקסיווית ומקורית מראה המחבר כי מערכת הדימויים שנוצרה על איראן קשורה, בין היתר, לחרדות קיומיות של סוכני ידע והגמוניה ישראלים מפני 'התחרדותה' ו'התמזרחותה' של החברה בישראל. גירוש איראן לתחומי מה שמכונה 'האחרות הרדיקלית' מבטא אפוא ניסיון לגרש את השד העדתי, הדתי והפונדמנטליסטי מן החברה בישראל לא פחות משהוא משקף את כוונות השלטון האיראני ואת מדיניותו.

חיים נדל, **בין שתי המלחמות (1967—1973)**, תל אביב: הוצאת מערכות (2006), 244 עמ'.
סקירה על התקופה שבין שתי מלחמות ישראל, שבמהלכה התכונן צה"ל בדרכים שונות למלחמה נוספת, ועל הפעילות הביטחונית במהלכה.

יאיר אורון, **הכחשה: ישראל ורצח העם הארמני**, הוצאת מבע (2006), 308 עמ'.
רצח העם הארמני על ידי צבא האימפריה העות'מאנית אירע בשנות מלחמת העולם הראשונה. הארמנים טוענים שבין מיליון לשני מיליון וחצי בני אדם נרצחו במהלכו. ספר זה בוחן בפעם הראשונה, באופן מקיף ושיטתי, את יחסה של מדינת ישראל ומוסדותיה לרצח העם הארמני, יחס שהוא בעל משמעות טעונה ומיוחדת על רקע הטרגדיה של שואת העם היהודי.
אורון מתאר את ההיבטים הסמויים והגלויים בהתנהלות המדינה לאור סוגיות מוסריות ופילוסופיות, וממפה בתוך כך תופעות שונות בפוליטיקה, בחינוך, בתקשורת ובאקדמיה. עם זאת הספר אינו עוסק בסוגיה אקדמית בלבד אלא בתהליך בעל השלכות פוליטיות במישור המעשי והסמלי כאחד.
תרומתו המקורית לחקר רצח עם הוא בהפניית תשומת הלב לא רק לרוצחים ולקורבנות, אלא גם לעומדים מן הצד. הספר מנתח את יחסה של ישראל גם לרצח עמים אחרים ובהם טיבט, רואנדה ויוגוסלביה לשעבר. במובנים רבים משרטט הספר את דיוקנה של החברה הישראלית וערכיה לא פחות משהוא דן ברצח העם הארמני.

ישראל—פלסטינים

מרדכי קרמיניצר, **האם הכול כשר בהתמודדות עם הטרור? על מדיניות הסיכול הממוקד של ישראל ביו"ש ובעזה**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, נייר עמדה 60 (2005).
סיכול ממוקד, חיסול או הריגה מונעת, הוא הריגה מכוונת ומדויקת של פעיל – במקרים רבים של אדם הממלא תפקיד פיקודי בארגון צבאי או של מנהיג פוליטי. החל בנובמבר 2000 נוקטת ישראל מדיניות זו ביהודה, שומרון ועזה, ועוד קודם לכן נהגה להפעיל מדיניות זו מחוץ לישראל. סיכול ממוקד נתפס לרוב כאמצעי לא מוסרי, אולם אין להתעלם מכך שבתנאי הלחימה המודרנית יש לו יתרונות מסוימים, וחלקם אף מוסריים. מנגד, הסיכול הממוקד מעורר שאלות מוסריות ומשפטיות הנוגעות לזכויותיהם לחיים ולמשפט הוגן של קרבנותיו. נייר עמדה זה מתמודד עם שאלות אלה ובוחן את השלכותיהן על מלחמתה של ישראל בטרור ביו"ש ובעזה.

מנחם קליין, **יוזמת ז'נבה – מבט מבפנים**, ירושלים: הוצאת כרמל (2006), 255 עמ'.
הספר חושף מה התרחש בדיונים מאחורי הדלתיים הסגורות על יוזמת ז'נבה, ומדוע הצליחו השותפים ליוזמה לחתום על המסמך ואילו ערפאת וברק לא הגיעו להסכמה על הסדר קבע.
הספר הוא השישי בסדרה 'תמונת מצב' המבקשת לבחון את מצבה העכשווי של ישראל ואת בעיותיה בתחומים שונים, ולהעריך את כיווני התפתחותה.

אלן דרשוביץ, **עת שלום: כיצד אפשר לישוב את הסכסוך הערבי-ישראלי**, הוצאת מטר (2006), 290 עמ'.
ניתוח של ההזדמנויות ושל האתגרים העומדים בפני ישראל. דרשוביץ טוען כי 'כל אדם סביר' יודע כיצד ייראה הסדר הקבע הסופי: שתי מדינות על בסיס נסיגה של ישראל מרצועת עזה ומרוב שטחי הגדה המערבית; הכרה סמלית של ישראל בזכויות הפליטים עם פיצוי כספי מסוים אך ללא שום 'זכות שיבה'; חלוקת ירושלים; ומאמץ פלסטיני לנקוט את כל האמצעים הסבירים לחיסולו המוחלט של הטרור. לדידו של דרשוביץ הבעיה היחידה היא כיצד להגיע לפתרון הזה ללא שפיכות דמים נוספת.

צבי מסיני, **יאמר כי יסופר: בעיית ארץ ישראל, שורשיה ופתרונה**, ליעד (הוצאה עצמית), 563 עמ'.
בשנת 2000 התפרסמה סדרת מחקרים המצביעים על קרבה גנטית מהותית בין יהודים לפלסטינים. בעקבות מחקר היסטורי-דמוגרפי על אוכלוסיית ארץ ישראל ב-200 השנים האחרונות, המחבר טוען בספר זה שכ-85% מהאוכלוסייה הפלסטינית מורכבת מיהודים אנוסים.

המחבר, איש תוכנה שנטש את עולם ההיי-טק כדי לחקור את שורשי הסכסוך, טוען כי חשף נסיונות של מספר פלסטינים, המודעים לשורשיהם היהודים, להסתיר עובדה זאת מאחרים. הוא גם מציג 'תרמיות' בנושא הדמוגרפיה הפלסטינית מאז שנת 1949 ועד היום, כולל ההגזמות בנושא הפליטים. לפי ממצאיו, מספרם של הפלסטינים בגדה, ברצועה ובישראל אינו עולה על שלושה מליון איש. הפתרון לסכסוך, לשיטתו, הוא הפיכת ארץ ישראל למולדת משותפת לעם ישראל הישלים' על ידי חזרה הדרגתית של הפלסטינים לעמם המקורי, ללא כפיית דת.

לי כהנר, ארנון סופר ויובל כנען, **עתידי בקעת הירדן**, אוניברסיטת חיפה (2006), 72 עמ'.
החוברת דנה בעתידה של בקעת הירדן ובמקומה כחלק מסדר היום הלאומי מאז ראשית ההתיישבות ועד ימינו. בחוברת מוצגים השיקולים בעד ונגד השארת בקעת הירדן בידי ישראל.

מכון ראות, **מפת הדרכים ועתידי המדינה הפלסטינית**, (ינואר 2006), 20 עמ'.
נייר עבודה שהוגש לכנס הרצליה השישי במרכז הבין תחומי בהרצליה, הבוחר היבטים מדיניים ומשפטיים הקשורים לכינונה של מדינה פלסטינית בגבולות זמניים בשלב השני של מפת הדרכים. למסמך [הקישור כאן](#).

מאיר אלדן, **חוסן לאומי בישראל: השפעות האנתפאדה השנייה על החברה הישראלית**, תל אביב: הוצאת מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים באוניברסיטת תל אביב (2006), 80 עמ'.
דיון בשאלה אם פיגועי הטרור במהלך האינתיפאדה השנייה הצליחו לפגוע ביחוסן הלאומי של ישראל. לקריאת המסמך [הקישור כאן](#).

שלומי אלדר, **עזה כמוות**, הוצאת ידיעות אחרונות ספרי חמד (2005), 326 עמ'.
אלדר מסכם מסע עיתונאי בן 15 שנים שבמהלכן סקר את החיים ברצועת עזה ומביא את סיפורה בקיץ 2005, עם יציאתה של ישראל ממנה. אלדר ליווה את יציאתם של מנהיגי הרצועה מבתי הכלא הישראליים, ומתאר את תסכולם והתלבטותם האם, לנוכח האינתיפאדה השנייה, עליהם להצטרף למעגל או להיאבק על דרכם הייחודית. הספר רצוף גילויים, החל בעימות הראשון בין יאסר ערפאת ומנהיגי האינתיפאדה שבאו לתונס ואיימו עליו ערב בואו לעזה, וכלה בניסיונה של ישראל לחסל פוליטית את אבו מאזן.

יוחנן צורף, **היציא מתוק מעזה? הפלסטינים אחרי מות ערפאת וההתנתקות**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות (2006), 77 עמ'.
מחקר מדיניות הסוקר את התגובות הפלסטיניות להתנתקות, את מאבקי השליטה המתפתחים בין מוקדי הכוח השונים ואת כיווני ההתפתחות האפשריים המערכת היחסים בין ישראל לפלסטינים עד אוקטובר 2005. את הפרסום ניתן להוריד ללא תשלום מאתר [האינטרנט של מכון פלורסהיימר](#).

יפעת מעוז, **פשרה עם הפלסטינים: גורמים פסיכולוגיים**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות (2006), 42 עמ'.
מחקר מדיניות המזהה גורמים העומדים ביסוד התמיכה בקרב האוכלוסייה היהודית בישראל בפתרונות ספציפיים בסכסוך הישראלי-פלסטיני. זיהוי זה מאפשר תכנון מדיניות תוך התמודדות עם חסמים תפיסתיים. את הפרסום ניתן להוריד ללא תשלום מאתר [האינטרנט של מכון פלורסהיימר](#).

שאול אריאלי, דובי שוורץ והדס תגרי, **עוון ואיוולת: על ההצעות להעביר ישובים ערביים מישראל לפלסטין**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות (2006), 79 עמ'.
בחינת ההיבטים השונים של ההצעות להעביר יישובים ערביים משטח מדינת ישראל למדינה הפלסטינית העתידית, והדגשת חוסר התוחלת הדמוגרפית והטריטוריאליות שלהן. את הפרסום ניתן להוריד ללא תשלום מאתר [האינטרנט של מכון פלורסהיימר](#).

הפלסטינים אזרחי ישראל

עזיז חידר (עורך), **ספר החברה הערבית בישראל 1: אוכלוסייה, חברה, כלכלה**, מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד (2006).

הספר הוכן בידי חוקרים ערבים ישראלים ומיועד להיות כלי מחקר ראשון במעלה. הוא מספק נתונים סטטיסטיים מקיפים ומחקרים מעמיקים, ומלבן מחדש את יסודות הדיון במעמד האזרחי של הערבים בישראל. הספר מאפשר להכיר את מורכבותה הייחודית של האוכלוסייה הערבית, מחליף את ההכללות המקובלות ומשקף את מציאות חייהם של הערבים בישראל.

ראסם חמאסי, **השלכות גדר הפרדה על האוכלוסייה הערבית בישראל: סקירה ראשונית**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות (2006), 28 עמ'.
סקירת ההיבטים השונים הנוגעים לפלסטינים אזרחי ישראל לנוכח מימוש תוכנית הבנייה של גדר ההפרדה. את הפרסום ניתן להוריד ללא תשלום מאתר [האינטרנט של מכון פלורסהיימר](#).

תמיר שורק, **זהויות במשחק: כדורגל ערבי במדינה יהודית**, ספריית אשכולות והוצאת מאגנס (2006), 223 עמ'.

יותר משליש מקבוצות הכדורגל בישראל הן קבוצות ערביות, בעוד שרק כשישית מאזרחיה הם ערבים. מדוע זוכים האזרחים הערבים להצלחה דווקא בכדורגל? הספר בוחן את תרומו של הכדורגל לעיצובן של זהויות מגדריות, מקומיות ודתיות בקרב הפלסטינים אזרחי ישראל. נבחנות השאלות האם הכדורגל משמש תחליף לשאיפות לאומיות והאם הוא מבשר שוויון עתידי בין יהודים לערבים. זירת הספורט, התמימה כביכול, נחשפת למעשה כזירת קרב פוליטית ממשית.

ירם מירון, ריאד כבהא וראפע אבו ריא, **אגדה של כפר: אגדות כפריו של הגליל ומרומיו**, הוצאת המרכז היהודי-ערבי לשלום (2006), 335 עמ'.

אגדות על כפרי הגליל, כתובות עברית וערבית, ובהן סיפור מכל אחד מהיישובים הערביים באזור המשתרע מגבול הצפון ועד עמק זרעאל. לספר מצורפות שלושה דיסקים עם הקלטות הסיפורים.

יהדות המזרח

חיים סעדון (עורך), **איראן**, ירושלים: יד בן-צבי (2006), 268 עמ'.
הקהילה היהודית באיראן היא בעלת עבר היסטורי עשיר. היבטים ממנו, כהצהרת כורש וסיפור מגילת אסתר, מעוגנים בזיכרון ההיסטורי של העם היהודי כולו. מקובל לחלק את המאות התשע-עשרה והעשרים באיראן לשלוש תקופות, על פי משטריהן. התקופה הקאג'רית, שהסתיימה בשנת 1925, התאפיינה בפגיעות בקהילה היהודית ובדחיקתה אל שולי החברה. בתקופה הפהלוית (1925—1979) אפשרה האווירה הפוליטית, הדתית והכלכלית את השתלבותה החברתית והתרבותית של הקהילה היהודית באיראן, ונוצרה מערכת יחסים מיוחדת במינה בינה לבין מדינת ישראל. מאז 1979 שורר באיראן משטר שיעי קנאי, ששינה את דפוסי הקיום של הקהילה היהודית והביא להגירתם של רוב היהודים מאיראן לישראל, לארצות הברית ולמדינות אחרות.
מבין המאמרים בספר: 'הארץ ויהודיה' (אמנון נצר); 'אנוסי משהד' (הילדה נסימי); 'ארגון הקהילה' (אורלי רחמימאן); 'תרבות האירוח והמטבח' (אסתר שקלים).

גיא אבוטבול, לב גרינברג ופנינה מוצפי-האלר (עורכים), **קולות מזרחיים: לקראת שיח מזרחי חדש על החברה והתרבות הישראלית**, מסדה (2005), 438 עמ'.

בפעם הראשונה בישראל מתכנסים יחדיו קולות אסרטיביים המייצגים שיח מזרחי חדש. זוהי מזרחיות עם שוליים רחבים – מכלילה ולא מדירה, אסרטיבית ולא אפולוגטית, יוזמת ולא מתגוננת, כזו שמאתגרת את היסוד הדכאני בציונות ולא מבקשת לחסות באכסנייתו. השיח המזרחי החדש מייצר זיקה בין רב-תרבותיות, פוליטיקה של זהויות, פמיניזם ודיקלי ומאבק חברתי נגד אי-השוויון המעמדי. ככזה הוא מאפשר אכסניה משותפת לאשכנזים ומזרחים, יהודים ופלסטינים, נשים וגברים, דתיים וחילוניים, אנשי אקדמיה ואקטיוויסטים, אנשי רוח, סופרים ומשוררים ופעילי שכונות. כולם מדברים וכותבים מזרחיות.

אליעזר בשן, **הורים וילדים בהגותם של חכמי צפון אפריקה**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד (2006).
הספר מתאר את חיי המשפחה של יהודי צפון אפריקה כפי שהם משתקפים בספרות של חכמי מרוקו, אלג'יריה, תוניסיה ולוב מן המאה ה-15 עד ימינו; כולל דינאים, התקנות והמנהגים. רוב המקורות שאובים מספרות השאלות והתשובות, הדרושים, המנהגים והשירה.

דרור משעני, **בכל העניין המזרחי יש איזה אבסורד**, הוצאת עם עובד (2006), 238 עמ'.
איך הגיבה הספרות העברית להתעצמות כוחם הפוליטי של המזרחים בשנות השמונים? האומנם סימנו עליית הליכוד לשלטון בשנת 1977 וניצחונו במערכת הבחירות של 1981 שינוי ביחסי הכוחות בין מזרחים לאשכנזים?

ספרו הראשון של דרור משעני נע בתפר שבין חברה, פוליטיקה וספרות. באמצעות קריאה מחודשת בשלושה רומנים שראו אור באמצע שנות השמונים: 'קופסה שחורה' מאת עמוס עוז, 'התגנבות יחידים' מאת יהושע קצו ו'מולכו' מאת א.ב. יהושע מנתח משעני את המהפך התרבותי שהתחולל לכאורה במעמדם של המזרחים. שלושת הרומנים האלה הפנו את מבטם אל אתרים מזרחיים ואל דמויות מזרחיות, והפכו לראשונה את הזהות המזרחית לאחת התמות הפופולריות בספרות העברית. דרך הדיון בהם ביקשה ההגמוניה התרבותית לסמן את השנים האלה כנקודת מפנה דרמתית במערך היחסים בין אשכנזים למזרחים, ולקבור את "השד העדתי".

באמצעות הקריאה ברומנים עצמם ובביקורות שנכתבו עליהם, בקטעי עיתונות ובנאומים פוליטיים – מנאומו המפורסם של דודו טופז בבחירות 1981 ועד דיונים בספרו של עמוס עוז – עורך משעני מסע אל הלא-מודע האתני של התרבות הישראלית, משנות השמונים ועד היום.

ביוגרפיות

מיכאל בר-זהר, **כעוף החול – שמעון פרס: הביוגרפיה**, הוצאת ידיעות אחרונות (2006), 728 עמ'.
ביוגרפיה של מי שהיה מעורב בפרשות המרכזיות שעיצבו את דמותה של מדינת ישראל החל מהסכם השילומים עם גרמניה ובניית הכור הגרעיני בדימונה בשנות החמישים והשישים, וכלה בהסכמי אוסלו ובמגעים עם הפלסטינים אחרי קריסתו של התהליך המדיני. היוקרה והכבוד שפרס זכה להם בזירה הבין-לאומית, אשר שיאה בזכייתו בפרס הנובל לשלום בצוותא עם רבין וערפאת, לא חלחלו לזירה הפנימית הישראלית. ערב התמנותו של פרס לשר בממשלה הבאה ספק אם נכתב הפרק האחרון בביוגרפיה שלו.

יהושע סובול, **כאן ועכשיו – עמיר פרץ והמצב הישראלי**, תל-אביב: הוצאת ידיעות אחרונות (2006), 190 עמ'.

ניסיון להכיר מקרוב את עמיר פרץ האיש, את דעותיו וחזונו כלפי מצוקות הקיום בישראל. בספר גם התייחסות רחבה גם לעמדותיו של פרץ כלפי סוגיית ערביי ישראל.

שפה, ספרות ותרבות

נורית גרץ וג'ורג' חליפי, **נוף בערפל: המרחב והזיכרון ההיסטורי בקולנוע הפלסטיני**, עם עובד (2006).
הקולנוע הפלסטיני התגייס לרוב לשירות המאבק הלאומי. הוא ביקש לגולל את ההיסטוריה של העם הפלסטיני ולתאר את חיי היום יום של בניו. החוקרת הישראלית נורית גרץ וחוקר ומפיק הקולנוע הפלסטיני ג'ורג' חליפי עוקבים אחר התפתחותו; הם מגלים שככל שהחריף המצב העמיק הקולנוע הפלסטיני את מידת מעורבותו והתגייסותו למאבק הלאומי. מסקנתם: הקולנוע הפלסטיני ניסה לפרוש את הסיפור הלאומי שלו כנגד הסיפור הישראלי שביקש להשתיקו.

יוסף דנה, **הפתגם והמכתם בערבית המדוברת**, צפת: הוצאת המחבר (2006), 553 עמ'.
הספר נחלק לשלושה חלקים: מבואות, לקט של כ-6000 פתגמים ומכתמים בערבית, בתרגום עברי ובתעתיק.

מואיז (משה) בן הראש, **בשערי טנג'יר**, הוצאת המחבר (2005), 130 עמ'.
רומן. האב של משפחת בן זמרה נפטר בשיבה טובה ומשאיר צוואה הנקראת על ידי בני המשפחה בשלושים למותו. בצוואה הוא מודיע למשפחה המופתעת שיש לו בן מהעוזרת המוסלמית שעבדה בביתם לפני שלושים שנה במרוקו. הוא מבקש לשתף את הבן הזה בירושתו, ודורש מבני המשפחה לאתר אותו לפני שיחלקו את הירושה. שלושה מבני המשפחה יוצאים לחפש אחר האב האבוד במרוקו.

אוסנה סיירסטאד, **מוכר הספרים מקאבול**, כתר (2006).
דיוקן של משפחה אפגאנית מעיר הבירה קאבול בתקופה הקצרה שאחרי שלטון הטאלבאן. הסיפור נכתב על סמך חוויותיה של הסופרת הנורווגית סיירסטאד, ששהתה בבית משפחת חאן במשך תקופה ארוכה. אבי המשפחה, בעל חנות ספרים, הוטרד על ידי השלטונות בשל אהבתו להיסטוריה, מדע, אמנות דת ושירה. הוא, שתי נשותיו, חמשת ילדיו וקרובים נוספים שיתפו את הסופרת בשגרת יומם וסייעו בידה לצייר דיוקן מרתק של החיים בקאבול.

אסתר שטרייט-וורצל, **עטרות**, הוצאת עמיחי (2006), 395 עמ'.
אחרי 'אורי' ו'אליפים' מביאה שטרייט-וורצל את סיפורו של היישוב היהודי מצפון לירושלים אשר שכן בלב ליבה של אוכלוסייה פלסטינית ונטש בפקודה ב-14 במאי 1948. תושבי היישוב שונתרו בחיים הקימו את היישוב בני עטרות.

יעל מדיני, **גן עדן על הגבול**, ירושלים: הוצאת כרמל (2006), 150 עמ'.
פעמיים נקלעת רחל לכפר הערבי עראבה. בפעם הראשונה, כנערה, היא מבלה בו שבת פסטורלית, בימי טרום המדינה. בפעם השנייה, בימי מלחמת העצמאות, הופך הכפר למשלט על הגבול ורחל מוצבת בו כחיילת. כך, משתי נקודות זמן והשלכותיהן, ניתן לה לחוות מקרוב ובחריפות את השינויים שהתחוללו בו. חוויותיה אלה מתוארות בסיפור 'גן עדן על הגבול', הפותח אסופת סיפורים זו וממנו לקוח שמה. מקצת סיפורי האסופה ראו אור בכתבי-עת שונים בעשור האחרון. יעל מדיני היא בתו של ראש הממשלה השני של ישראל, משה שרת.

טאהא מוחמד עלי (מערבית: אנטון שמאס), **שירים**, תל אביב: הוצאת אנדלוס (2006), 320 עמ'.
טוה מוחמד עלי, סוחר מטבעות עתיקים בשוק אלקזנובה בנצרת, הגיע אל השירה כפליט. כפר ילדותו, ספויקה, נהרס בארבעים ושמונה וחוויה זו הותירה את רישומו על כתיבתו. ידידיו של טה, שהיו פוקדים

את חנות העתיקות שלו בסוף שנות השישים, ידעו שבמגירותיו ספונים שירים שכתב. הוא הצליח לשכנעם תמיד שלא מדובר אלא בטיטות מזדמנות, ודחק בהם להפיץ את השמועה שבעצם מדובר בזיופים. במשך שנים המשיכו ידידיו לחזור ולהפציר בו שיאות לקבץ את שיריו בספר. לבסוף ניאות לפרסם שירים בודדים בכתבי-עת. רק ב-1983 ראה אור ספר שיריו הראשון. מאז, הוציא עוד ארבעה ספרים נוספים. כעת, לראשונה יוצא לאור קובץ בו מבחר משיריו בערבית ובעברית.

גילאל אל-דין אל-רומי (מפרסית: אלכסנדר פייגן), **הדיוואן של שמשי תברזי**, הוצאת עולם קטן (2005), 118 עמ'.

אוסף שירי אהבה צופיים של גילאל אל-דין אל-רומי מן המאה ה-13 שהוציאה לאור חנות הספרים הירושלמית 'עולם קטן' (להזמנות: 02-5637507). השירים נכתבו אחרי שאל-רומי נשבה בקסמו של שמש – דרוויש נודד שפגש באקראי ואשר הפך את עולמו והביא אותו לכתוב את שירי האהבה הללו.

חגי רוגני, **מול הכפר שחרב**, הוצאת פרדס (2006), 249 עמ'. במחקר זה בוחן רוגני את הייצוגים של הסכסוך היהודי-ערבי בשירה העברית ואת העמדות הפוליטיות הנשמעות בה כלפיו מאז מאורעות תרפ"ט (1929), דרך מפנה מלחמת 1948 ועד מלחמת 1967. במדגם נכללים משוררים מרכזיים שנתנו בשירתם ביטוי לנושא זה: אורי צבי גרינברג, אבות ישורון, אלכסנדר פן, נתן אלתרמן, חיים גורי, יהודה עמיחי ואחרים.

הספר מראה שבשאלת הסכסוך היהודי-ערבי אין השירה העברית מתבטלת בפני האידיאולוגיות ותצורות השיח ההגמוניות, ולא פעם היא שירת התנגדות של ממש. רוב המשוררים שנבדקו עומדים באומץ על דעתם, גם כשהיא עומדת בניגוד לדעת הרוב, וחלקם אף משלמים על כך מחיר כבד.

אסלאם

ברנרד לואיס (מאנגלית: מנשה ארבל), **משבר האסלאם: ממלחמה מקודשת לטרור רצחני**, אור יהודה: דביר (2006).

לואיס בוחן את השורשים ההיסטוריים של עוינות העולם המוסלמי בן זמננו כלפי המערב בכלל וכלפי ארצות הברית בפרט, עוינות המתבטאת יותר ויותר בפעולות טרור, בהטפות מלאות אלימות ובפלחן הרוצחים המתאבדים. הספר סוקר את ההיסטוריה של האסלאם בשלוש-עשרה מאותיה, עם דגש מיוחד על המאורעות במאה העשרים עד פיגועי ה-11 בספטמבר 2000.

שאל שי, **הטרור האסלאמי והבלקן**, הרצליה: מפעלות המרכז הבין תחומי הרצליה (2006), 237 עמ'. הספר עוסק בתרומתם של ארגוני הטרור האסלאמיים ושל איראן למלחמתם של המוסלמים בבלקן ומתמקד בהשלכות של המשך נוכחותם גם לאחר שהעימותים האלימים הסתיימו. מעורבותם במלחמה נבעה לא רק מרצונם לסייע לאוכלוסייה מוסלמית במצוקה אלא גם משאיפתם לחזק את אחיזתם באזור ולהקים בסיס קדמי לאסלאם הרדיקלי על אדמת אירופה. הספר שופך אור על ראשיתה של מעורבות האסלאם הרדיקלי בבלקן החל בשנות הארבעים של המאה העשרים, ועל אופייה והשלכותיה של מעורבות זו כיום.

רפאל ישראלי, **לחיות עם האסלאם: דת, תרבות, היסטוריה, אלימות וטרור, ומקורות צמיחתו של האסלאם היסודני של ימינו**, תל אביב: הוצאת אחיאסף (2006), 376 עמ'.

הספר מבקש להראות את צידו השני של האסלאם כציוויליזציה בת למעלה מ-1400 שנה, דת ותרבות שעלו מן המדבר והתפשטו על פני מרחבים גדולים באסיה ובאפריקה. תסכול שנבע משקיעתו של האסלאם במאות השנים האחרונות מפני תרבות המערב הוליד תגובות, מהן נואשות או מהפכניות, של החברות האסלאמיות שהתבטאו באלימות והן מטלטלות את העולם מאז החל תהליך המודרניזציה, ובעיקר בדור שלנו. הספר תוכנן וחובר להשיב בצורה קלה להבנה ושווה לכל נפש לשאלותיו ולתהיותיו של הקורא הישראלי.

סם האריס (מאנגלית: יעל סלע-שפירו), **מהומת אלוהים: דת, טרור ועתיד התבונה**, ירושלים: עברית (תשס"ו 2006).

ניתוח נוקב של משבר התרבות והטרור של ימינו: לא מדובר בהתנגשות ציוויליזציות אלא בהתנגשות שבין כל דת, כל אמונה עיוורת, לתבונה. בעידן הנשק להשמדה המונית, קובע האריס, האמונה מסכנת את סיכויי ההישרדות של האנושות כולה; לא רק הפונדמנטליסטים למיניהם – גם דתיים 'מתונים' וחילונים 'נאורים' תורמים להדרדרות בעצם הלגיטימציה שהם נותנים לתפיסות מופרכות בעליל. אך עם כל הסתייגותו ממעורבות הדת הממוסדת בחיים החברתיים והפוליטיים, האריס מכיר בתפקיד החוויה הדתית כמקור להשראה ולנחמה; ועל כן, מתוך ניתוח מדעי מעמיק של מהות התודעה והאמונה, מציעים פרקי הסיום אלטרנטיבה הומניסטית לחיים אתניים ורוחניים.

אוריאה פלאצ'י (מאיטלקית: מיה סבטיני), **כוחה של תבונה**, הוצאת דביר (2006), 253 עמ'.
שנתיים אחרי הוצאת ספרה השנוי במחלוקת 'הזעם והגאווה', פלאצ'י פותחת בתיאור ההתקפות והאיומים שהוטחו בה בעקבות פרסומה. היא מנתחת את אירופה שכבר איננה אירופה לדעתה: זוהי מושבה של האסלאם ואיטליה היא ראש גשר של מושבה זו.

כללי

גיל אשרסון (מאנגלית: דן דאור), **הים השחור: ערש הולדתן של ציוויליזציה וברבריות**, ידיעות אחרונות: ספרי חמד, והסדרה הים-תיכונית באוניברסיטת תל-אביב (2006), 360 עמ'.
היסטוריה של העמים והשבטים שישבו לגדות הים השחור מימי הרודוטוס, דרך חדירת האסלאם ועד סוף המאה העשרים ונפילת הקומוניזם.

יעקב עמידרור, **מודיעין – הלכה למעשה**, הוצאת האוניברסיטה המשודרת וגלי צה"ל (2006), 145 עמ'.
ספר זה בא לענות על השאלה מה מסתתר מאחורי המושג 'מודיעין'. הוא מהווה ניסיון להסביר מהם התחומים בהם עוסק המודיעין וכיצד נכון להתייחס להערכות מומחי המודיעין בתהליך קבלת ההחלטות של קברניטי המדינה והצבא. הספר סוקר את תחומי העשייה המודיעינית – משלב האיסוף, על כל מכלוליו ומרכיביו, דרך שלב ההערכה והמחקר, דרך השימוש בטכנולוגיות חדשות וכלה במבצעים מיוחדים.

פרנץ פאנון (מצרפתית: אורית רוזן), **מקוללים עלי אדמות**, הוצאת בבל (2006), 336 עמ'.
פרנץ פאנון היה אולי הכותב הבולט ביותר במאה העשרים בסוגיית הדה-קולוניזציה. עבודותיו השפיעו על תנועות מהפכניות אנטי קולוניאליות בכל העולם ובכללם על תנועת הפתח. בספר זה הוא מציג ניתוח פסיכולוגי של נכבשים בדרכם אל השחרור. הספר מעודד יצירת עולם שלישי חופשי ומהפכני.

כתבי עת

המזרח החדש – כתב העת של החברה המזרחית הישראלית, כרך מו, התשס"ו (מאי 2006), הוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס, 300 עמ'.
נושא הכרך: אסלאם: חברה ומשפט. אחד עשר מאמרים הבוחנים את המפגש בין מערכות חוק שונות – מערכת החוק המוסלמי ומערכת החוק של מדינת ישראל – ובין המציאויות החברתיות שמערכות אלה פועלות בהן; ואת התמודדותם של מוסלמים וחברות ערביות עם שורה של אתגרים פנימיים וחיצוניים. ראו פרטים נוספים ברשימה של פרופ' אלי פודה, 'המזרח החדש: הווה ועתיד', בחלק הידוען שבגיליון זה.

ארץ אחרת – על ישראליות ויהדות, גליון 31 (דצמבר 2005) וגיליון 32 (פברואר מרץ 2006)
נושא גיליון 31: זהויות במעבר – יהודים וישראלים בעידן הספק; נושא גיליון 32: חברון – תשוקות דתיות ונרטיבים סותרים.

הכיוון מזרח – כתב עת לתרבות וספרות, גיליון 11 (חורף 2006)
נושא הגיליון: 'לקרוא כאישה מזרחית'.

זמנים – רבעון להיסטוריה, גליון 92 (סתיו 2005), הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, בית הספר להיסטוריה באוניברסיטת תל אביב ומרכז זלמן שז"ר והחברה ההיסטורית הישראלית.
גיליון מיוחד: מוסלמים ואחרים – ארץ ישראל ואפריקה.

ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, עא, כרך א' תשס"ו, החברה ההיסטורית הישראלית, 137 עמ'.
גיליון: בין ברלין לבגדד: חקר תולדות יהדות עיראק ואתגר ההיסטוריוגרפיה המשולבת (גיא מירון).

תיאוריה וביקורת, גיליון 27 (סתיו 2005). עורך: יהודה שנהב, הוצאת מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד, 280 עמ'.

בין היתר מופיעים המאמרים: המיפוי של הרוגי צה"ל (יגיל לוי); חורבן העיר הפלסטינית והמלחמה בזיכרון (מנאר חסן); מצוקת הדיבור של ההתנגדות לכיבוש (לב גרינברג); דיאלקטיקה של חיים ומוות בצל הכיבוש וחיי יומיום בפלסטין – יומני כיבוש (הוויידיה ראנס); ישראל ואני: חידות יציאה מהמולדת (איליא זוריק).

חזרה לתוכן העניינים

ידיעון

הכנס הארצי השנתי ה-30 של החברה המזרחית הישראלית

הכנס הארצי ה-30 של החברה המזרחית הישראלית נערך באוניברסיטת בר אילן ב-8 במאי 2006, בחסות הפקולטה למדעי היהדות והחוג להיסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטה זו, תחת הכותרת 'העולם המוסלמי: עבר והווה'.

עבודתה המאומצת של הוועדה המארגנת של הכנס, בה היו חברים פרופ' אליעזר טאובר, ראש המחלקה להיסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטת בר אילן (יו"ר הוועדה), פרופ' ראובן עמיתי מהאוניברסיטה העברית, פרופ' דוד קושניר מאוניברסיטת חיפה, ד"ר רלי שכטר מאוניברסיטת בן גוריון, ד"ר עוזי רבי מאוניברסיטת תל אביב וד"ר בת ציון עראקי-קלורמן מהאוניברסיטה הפתוחה, הניבה תוכנית עשירה ומגוונת ביותר בת שמונה מושבים, שחלקם התקיימו במקביל. המארגנים ביקשו למצות את כל המאמץ המחקרי המזרחני החדש המתנהל בארץ ולארגן את המושבים בהתאם, וכך נשמעו בכנס הרצאות מפי תלמידי מחקר לתואר שני ושלישי לצד הרצאות מפי חוקרים ותיקים ובעלי שם בין לאומי מן הקהילה המזרחנית הישראלית. היענות גדולה מצד הוצאות ספרים שונות הביאה לקיומו של יריד ספרים גדול שארח יותר מעשרה דוכנים של ספרים בנושאי האסלאם והמזרח התיכון, שנמכרו בהנחות גדולות לרגל הכנס במהלך כל היום. להלן התוכנית המלאה של הכנס:

דברי פתיחה וברכות

פרופ' אליעזר טאובר, ראש המחלקה להיסטוריה של המזרח התיכון, אוניברסיטת בר-אילן
פרופ' משה אורפלי, דיקן הפקולטה למדעי היהדות, אוניברסיטת בר-אילן
פרופ' אהרן ליש, נשיא החברה המזרחית הישראלית

מושב א': איראן: דינמיקה פנימית ואתגרים חיצוניים

יושב ראש: פרופ' דוד מנשרי, אוניברסיטת תל-אביב
פרופ' גד גילבר, אוניברסיטת חיפה

נאצר אל-דין שאה, מנ'תהד ג'ואד והסוחרים הגדולים, 1885-1884

ד"ר עוזי רבי, אוניברסיטת תל-אביב

המפרץ הפרסי בראי המדיניות של איראן המלוכנית ואיראן האסלאמית – מבט משווה

ד"ר זאב מגן, אוניברסיטת בר אילן

אהבתי ושונאתי: המסע למגר השפעה תרבותית מערבית באיראן הבתר-מהפכנית

מושב ב': יהודים בראי הכתיבה הערבית

יושב ראש: פרופ' מיכאל לסקר, אוניברסיטת בר אילן

ד"ר פארוק מואסי, מכללת אל-קאסמי

דמות היהודי בשירה הערבית בישראל

רחל נוי, אוניברסיטת בר אילן

ההיסטוריוגרפיה הפלסטינית כתמונת ראי של ההיסטוריוגרפיה הציונית

ד"ר אפרים ברק, אוניברסיטת בר אילן

היהודים בכתביו האסלאמיים של מחמד חסין היכל

רפאל שגיב, אוניברסיטת בר אילן

'האחים המוסלמים' ויחסם לישראל בעשור הראשון לשלטון מבארך, 1991-1981

מושב ג': ראשית האסלאם

יושב ראש: פרופ' מאיר מ' בר-אשר, האוניברסיטה העברית בירושלים

פרופ' מיכאל לקר, האוניברסיטה העברית בירושלים

הנביא מחמד בח'יבר

פרופ' אורי רובין, אוניברסיטת תל-אביב

היכן נמצא אל-מסג'ד אל-אקצא? קריאה חוזרת בקוראן ובמסורת האסלאמית הקדומה

אמיר מזור, האוניברסיטה העברית בירושלים

ראשיתה של המסורת ההיסטוריוגרפית המוסלמית

ד"ר אחמד גבן, מכללת אל-קאסמי

יִנְהַ וְ-חִבְרָן' במחשבה המוסלמית

מושב ד': מורשת קולוניאלית במזרח התיכון

יושב ראש: פרופ' חגי ארליך, האוניברסיטה הפתוחה ואוניברסיטת תל-אביב

דפנה שרף-דידוביץ', אוניברסיטת בן גוריון

הקמת ארמונות סלמאניים באיסתנבול בשלהי המאה ה-19 ותרומתם להתפתחות האורבנית של העיר

סמיר בן ליאשי, מרכז דין, אוניברסיטת תל-אביב

ה'דה-קולוניזציה של ההיסטוריה' בצפון אפריקה – האומנם?

ערן סגל, אוניברסיטת חיפה

רשתות סוחרים בכיית – סיפורו של יוסף אל-מרזוק

ד"ר עמוס נדן, מרכז דין, אוניברסיטת תל-אביב ומכון טרומן, האוניברסיטה העברית בירושלים

כלכלת הפלאחים הפלסטיניים בתקופת המנדט: סיפור של כשל קולוניאלי

מושב ה': הגות ופוליטיקה אסלאמית

יושב ראש: פרופ' אבנר גלעדי, אוניברסיטת חיפה

כמאל חסאן, אוניברסיטת בן גוריון

חצר האמאם הפאטמי אל-חאכם באמר אללה

עמירם דגני, אוניברסיטת קומפלוטנסה, מדריד

אל-אנדלוס, 711: פלישה מגיברלטר או מקרטחונה?

ד"ר ליבנת הולצמן, אוניברסיטת בר אילן

ההצגה הספרותית של עיקרון אל-וסטם בקצידיה התאולוגית של אבן קים אל-ג'וזיה

מושב ו': דת ומשטר במזרח התיכון בן זמננו

יושב ראש: פרופ' אייל זיסר, אוניברסיטת תל-אביב

ד"ר יוסי אמיתי, אוניברסיטת בן גוריון

המבנה הפוליטי העכשווי במצרים: משחק מכור?

נחום שילה, אוניברסיטת תל-אביב

הנשיא עלי עבדאללה צאלח – מאחורה של תימן המודרנית

עידו זלקוביץ, אוניברסיטת חיפה

פתח, אנתפאצ'ת אל-אקצא, ואסלאם ככלי פוליטי: אידיאולוגיה לאומית או דתית?
אמיר ויסברוד, משרד החוץ
העולם הערבי והדמוקרטיזציה: השיח הערבי מאז מלחמת עיראק

מושב ז': צופים וצופיות בעבר ובהווה

יושב ראש: פרופ' מיכאל וינטר, אוניברסיטת תל-אביב

ד"ר דבורה תור, אוניברסיטת בר אילן

צופים ועיארון: המרכיב הדתי של תנועת העיארון

ד"ר עטאללה קופטי, אוניברסיטת חיפה

מגמות של התחדשות ורפורמה בחרמין במאה השבע-עשרה

משה אלבו, אוניברסיטת בן גוריון

עיונים במג'לת אל-אסלאם ואל-תצ'וף: אסלאם, צופיות ומודרנה במצרים המהפכנית

ד"ר נעמה בן עמי, אוניברסיטת בר אילן

אל-בכתאשיה: מסדר צופי מוסלמי – האמונם?

מושב ח': שולחן עגול: המזרחנות הישראלית – הווה ועתיד

יושב ראש: פרופ' שמעון שמיר, אוניברסיטת תל-אביב

פרופ' אליעזר טאובר, אוניברסיטת בר אילן

פרופ' אהוד טולידאנו, אוניברסיטת תל-אביב

ד"ר יורם מיטל, אוניברסיטת בן גוריון

במהלך הכנס חולקה מלגת הצטיינות בלימודי האסלאם והמזרח התיכון ע"ש ד"ר עמנואל נוה ז"ל. המלגה הוענקה ע"י גבי דליה נוה לשי זהר, סטודנט בחוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית המשמש כמתמחה בחברה המזרחית הישראלית.

עמנואל נוה, שהיה סגן בכיר ראשון ומנהל המחלקה לעניינים אזרחיים בפרקליטות מחוז המרכז ומרצה למשפט מוסלמי בבית הספר למשפטים במסלול האקדמי של המכללה למינהל, הלך לעולמו בטרם עת ב-13 באוגוסט 2000 (יב באב התש"ס), בהיותו במלוא כוחו האינטלקטואלי והיצירתי. השכלתו המזרחנית והמשפטית וניסיונו העשיר כמשפטן וכפרקליט בשירות המדינה הכשירוהו להתמודד בהצלחה עם נושא עבודת הדוקטור שלו, המקיף שתי מערכות משפט מורכבות השונות זו מזו תכלית שינוי ושכותרתה הייתה: 'יישום השריעה בערכאות אזרחיות במאה העשרים: מחקר השוואתי לפי פסיקה בענייני מעמד אישי ווקף של מוסלמים במדינה מוסלמית (מצרים) ובמדינה לא-מוסלמית (ישראל)'. כרך מו של 'המזרח החדש', כתב העת של החברה המזרחית אשר יצא לאור במאי 2006, מוקדש לזכרו של עמנואל ואנו מודים למשפחה על תמיכתה בפעילות האקדמית של החברה המזרחית בשנים האחרונות.

בכנס התקיימה גם האסיפה הכללית של החברה המזרחית, שבראשה עמד פרופ' חגי ארליך מאוניברסיטת תל אביב והאוניברסיטה הפתוחה. נשיא החברה, פרופ' אהרן ליש, פתח באמרו כי החברה המזרחית נמצאת על סף רפורמה יסודית – מושגית וארגונית, וכי בימים אלה ממש יושבת ועדה בראשותו של פרופ' אהוד טולידאנו מאוניברסיטת תל אביב ומכינה, על פי הנחיות הוועד,

טיוטה של תקנון חדש, שיגדיר מחדש את מטרותיה ויעדיה של החברה בכוונה להפכה לארגון מקצועי ויערוך את מוסדותיה בהתאם לשינויים אלה. לאחר שינוסח התקנון הוא יובא לאישורה של האסיפה הכללית בישיבה שלא מן המניין, ועם אישורו על ידי האסיפה ייערכו בחירות למוסדותיה של החברה.

בהמשך האסיפה נמסרו לנוכחים הדיווחים הבאים: פרופ' אהרן ליש על פעולות החברה בשנה האחרונה; פרופ' אלי פודה, עורך 'המזרח החדש', על הפעילות בכתב העת; פרופ' עמי איילון, מרכז-שותף של 'פורום בר', על פעילות הפורום בשנת הלימודים תשס"ו; אסף דוד, עורך 'רוח מזרחית', על הפעילות בביטאון; וכן דו"ח שהועבר על ידי פרופ' ליש בשם רואה החשבון של החברה, מר אליעזר זילברמן (שנבצר ממנו להגיע עקב מחלה), על עיקרי הדו"ח הכספי של החברה לשנת 2005 אשר אושר על ידי חברי וועדת הביקורת והועמד לעיון חברי העמותה משעות הבוקר המוקדמות. הדו"ח הכספי אושר בשלמותו על ידי האסיפה הכללית.

חזרה לתוכן העניינים

האינטרנט בשרות ההיסטוריון: מאגר מידע חדשני

מיכאל לקר*

מי מאיתנו לא גרד פעם את פדחתו בניסיון להיזכר היכן ראה ידיעה זאת או אחרת לפני יום, יומיים או עשרים שנה? מי לא הצטער – בייחוד אם הוא בן למעלה מחמישים – על כך שלא רשם ידיעה מעניינת שקרא, או לפחות את מראה המקום שלה?

לפני כעשרים שנה, כשהייתי בפוסט-דוקטורט בלונדון וקניתי את ה-PC הראשון שלי תמורת שליש מסכום המלגה, התחלתי ליצור מאגר מידע. הוא הלך ותפח במרוצת השנים כשהוא לובש צורה ופושט צורה עם התפתחות טכנולוגית המידע. המאגר הלך והבשיל בהמתנה לזמן שבו הטכנולוגיה תאפשר שיתוף מידע על גבי רשת האינטרנט וגישה למיליוני אנשים מכל בית קפה בעולם. כידוע, מלומדים רבים עושים את מלאכתם בבתי קפה משום שהם אינם מצליחים להתרכז בלי רעש רקע חזק.

פְּרוֹזוֹפּוֹגְרַפְיָה היא לימוד ממוקד של קבוצת בני אדם שיש להם מכנה משותף. ענף מדע זה נפוץ בחקר תקופות שונות בהיסטוריה אבל אינו מפותח כל כך בחקר האסלאם. יוצאים מכלל זה החוקרות והחוקרים בספרד שמתעניינים בעיקר בחצי האי האיברי ובצפון אפריקה. לימוד חברי הפרלמנט הלבנוני לדורותיהם (כתבתי באוניברסיטת תל אביב סמינר על הבחירות בלבנון...), האחים המוסלמים במצרים שמילאו תפקידים באיגודים המקצועיים, הממלוכים, המוסלמים שהתיישבו בארץ ישראל במאה השביעית או חברי הנביא מוחמד – כל אלה דוגמאות למחקר ממוקד על קבוצת בני אדם שניתן לנהל מעתה ביעילות ובלי לבזבז זמן.

* פרופ' מיכאל לקר הוא מרצה וחוקר במכון ללימודי אסיה ואפריקה באוניברסיטה העברית בירושלים.

הדבר המייחד את המאגר המדובר לעומת פרזופוגרפיות אחרות הוא מערכת מילות הקוד הראשיות והמשניות. מלכתחילה נראה שאין טעם לרשום ידיעות 'יבשות' על אנשים ומקומות וצריך ליצור אפשרות לארגן את המידע לפי נושאים. צבעים ומחלות, בגדים ומאכלות – הכול מכוסה במערכת שבה למעלה מחמשת אלפים מילות קוד משני הסוגים.

מאגר המידע הכללי נקרא THE JERUSALEM PROSOPOGRAPHY PROJECT ויש בו כמה מאגרי משנה. לפי שעה רק מאגר משנה אחד נמצא בעיבוד אינטנסיבי בעזרת עוזרי המחקר מיכאל אבשטיין, גיא רון-גלבע, אריה צורף ואמיר מזור. המדובר ב- THE PROSOPOGRAPHY OF EARLY ISLAMIC ADMINISTRATION שבו נרשמות ידיעות על כל מי שמילא תפקיד כלשהו בשלטון האסלאמי במשך שתי המאות הראשונות לאסלאם. בעזרת מילות הקוד אפשר למשל לאחזר את הידיעות שעוסקות באמצעי אכיפה וענישה (יש חמישים וארבעה מונחים שנוגעים לעניין – עיינו להלן בפורום של האתר), כישוריהם של מושלים, אופי שלטונם ועוד. הכוונה היא שעוזרי המחקר יכתבו איש-איש מחקרים בתחום שמעניין אותם תוך שימוש במאגר ועדכוננו לטובת הרבים. בינתיים נמצאים על הכוונת השקטה של בצרה (شرطة البصرة, מיכאל אבשטיין) והחرس (الحرس, אמיר מזור).

הכלי המשוכלל שמוצג כאן פותח במימון שני גורמים: הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה העברית, שהעמידה לרשותי מענק מחקר התחלתי לצורך הכנת פיילוט, והקרן למחקר בסיסי שהעניקה לי מענק תלת שנתי נכבד.

בועז מילר, בוגר מדעי המחשב ותוכנית 'אמירים' באוניברסיטה העברית הלומד כעת לתואר שני בטורונטו, התווה לפי הנחיותי את התפיסה הבסיסית. התכנות עצמו בוצע על ידי תלמיד מדעי המחשב באוניברסיטה העברית, דן רוזנבאום, שהוא כעת בשנה ד' ללימודיו. הוא פיתח את שלוש הגרסות של התוכנה שנוצרו עד כה ופתר אגב כך אין ספור באגים. הבאגים שיתגלו בהמשך יסולקו כמובן בגרסה הרביעית. העיצוב והממשקים בוצעו על ידי שחף בורנשטיין, שמסיים השנה את לימודיו בבצלאל. יונתן בן אברהם, מייסד חברת 'טק מערכות פתוחות' (www.tkos.co.il), העניק לנו מהבנתו המעמיקה במערכות מידע כשהוא ממלא את תפקיד 'המבוגר עתיר הניסיון' בצוות.

אני מציע את הכלי הגמיש והמשוכלל הזה למלומדים בארץ ובחו"ל ומקווה שרבים ייהנו ממנו. ניתן להתאים אותו ללימוד כל קבוצת בני אדם בכל תקופה ובכל צרף של לשונות.

המתעניינים בתוכנה יכולים לראות את גירסת הדמו שלה בכתובת הבאה:

<http://micro5.mssc.huji.ac.il:81/JPP/demo>. שם המשתמש: mizrachit, והסיסמה: guest.

מי שירצה להתנסות 'על אמת' בהכנסת נתונים ומחיקתם מוזמן לכתוב אלי בכתובת

lecker@huji.ac.il כדי לקבל שם משתמש וסיסמה עם הרשאות מתאימות.

חזרה לתוכן העניינים

המזרח החדש: הווה ועתיד

אלי פודה*

כרך מז של 'המזרח החדש', 'אסלאם: חברה ומשפט', יצא לאור בשעה טובה במאי 2006. אחד עשר המאמרים בכרך נחלקים לשתי חטיבות. המאמרים המוקדשים למשפט בוחנים את המפגש בין מערכות חוק שונות – מערכת החוק המוסלמי ומערכת החוק של מדינת ישראל – ובין המציאויות החברתיות שמערכות אלה פועלות בהן. ארבעה מאמרים דנים באופן שבו הוכנסו שינויים במשפט המוסלמי כדי להתאימו לאילוצים החברתיים, ומאמר נוסף, מאת פרופ' אהרן ברק, נשיא בית המשפט העליון, מתמקד במערכת המשפט הישראלית ובמתח שבינה ובין ערכי החברה וצרכיה. מחמשת המאמרים עולה כי החוק אמנם נועד להסדיר את המציאות החברתית, אך הוא מושפע ממנה לא פחות משהוא משפיע עליה. חטיבת המאמרים האחרת מוקדשת להתמודדותם של מוסלמים עם שורה של אתגרים פנימיים וחיצוניים. שני מאמרים עוסקים באסלאם המודרני באינדונזיה ובעצם משמעותה של ה'מודרניות' במחשבה האסלאמית בת זמננו. שני מאמרים אחרים עוסקים בתהליך הרפורמות הפוליטיות-חברתיות במשטרים המלוכניים במרוקו ובירדן בשנים האחרונות, ושני מאמרים נוספים בוחנים היבטים תרבותיים המשתקפים בתהליך התפתחותו של התאטרון הערבי ובתכנון של הדיון הגלובלי על 'התנגשות הציוויליזציות'. מחיר הכרך הוא 90 ₪. למורים במשרד החינוך, סטודנטים וגמלאים המחיר יעמוד על 70 ₪ בלבד. ניתן לקבל את הכרך עם משלוח המחאה על הסך הדרוש (לפקודת החברה המזרחית הישראלית) אל כתובתה של החברה המזרחית, המופיעה בפתח הגיליון. הכרך יישלח לכתובת שתציינו בצירוף קבלה.

כרך מז של 'המזרח החדש', בעריכת ד"ר רות רודד וד"ר נוגה אפרתי מן האוניברסיטה העברית, יופיע כספר יסוד על נושא 'נשים ומגדר במזרח התיכון' והוא עתיד לצאת לאור בהוצאת מאגנס עד אוקטובר 2006. המאמרים מקיפים את 'המאה העשרים הארוכה' ששורשיה בשלהי המאה ה-19 ומגיעה עד ימינו, והם עוסקים ברוב ארצות המזרח התיכון תוך התמקדות בנשים איראניות, תורכיות, עיראקיות, פלסטיניות, מרוקניות ובדויות בישראל. העיסוק ביוצרות בתחומי הקולנוע והספרות, בפולמוס על הלבוש האסלאמי, בהשכלת נשים וביחסים בין המדינה לנשים מטופל מזוויות מבט חדשות ותוך הסתייעות במקורות מידע חדשים וחדשניים.

כרך מח של 'המזרח החדש' (מצרים וסודאן), המוקדש לכבודו של פרופ' גבריאל ורבורג מאוניברסיטת חיפה, נמצא בשלבים אחרונים של הכנה לדפוס. הוא עתיד לצאת לאור במהלך החודשים הראשונים של שנת 2007, ובכך יושלם פרסומם של ארבעה כרכים בפרק זמן של כחמישה עשר חודשים בלבד – עבודה קשה שהתחייבה מהצורך להדביק את הפער בהפצת כרכי כתב העת. אנו מודים להוצאת הספרים על שם י"ל מאגנס שליד האוניברסיטה העברית, ובייחוד למנכ"ל ההוצאה חי צבר, לאחראי על ההפקה רם גולדברג ולרכזת המערכת אילנה שמיר, על נכונותם להאיץ את הקצב ולאפשר לדבר להתרחש.

* פרופ' אלי פודה הוא ראש החוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית ועורך 'המזרח החדש'.

הכרך המיוחד לזכרו של פרופ' לבציון המנוח, 'המרת דת, צופיות, תחייה ורפורמה באסלאם', ייצא לאור בפורמט של ספר בשיתוף עם מכון ון ליר בירושלים; העבודה עליו נמצאת בעיצומה והמאמרים כבר החלו לזרום למערכת. כרך 'המזרח החדש', אשר יוקדש לדברי הכנס הארצי השנתי ה-29 (מאי 2005), 'ההאשמים בהיסטוריה של המזרח התיכון', מרוכז על ידי ועדת עורכים מן האוניברסיטה הפתוחה והעבודה על גיבוש הרכב המאמרים בו החלה. בשבועות הקרובים תיערך הפניה למרצים מן הכנס הארצי השנתי ה-30 של החברה המזרחית באוניברסיטת בר אילן (8 במאי 2006), 'העולם המוסלמי – עבר והווה', על מנת שיתרמו מאמרים לכרך של 'המזרח החדש' שיוקדש לכנס זה.

החברה המזרחית מודה לפרופ' אשר ססר, ראש מכון דיין לחקר המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל אביב, ולפרופ' ראובן עמיתי, ראש מרכז לבציון לחקר האסלאם באוניברסיטה העברית, על תמיכתם הכספית השנתית בכתב העת. אנו מודים גם למרכז הבין-תחומי בהרצליה, לאוניברסיטת חיפה ולאוניברסיטת בן גוריון על השתתפותם בהפקת הכרכים מו—מה, בהתאמה. תודתנו גם למרכז ע"ש חיים הרצוג לחקר המזרח התיכון והדיפלומטיה באוניברסיטת בן גוריון על הסיוע בהפקת כרך מח.

חזרה לתוכן העניינים

'פורום בר': תקצירי הרצאות לחודשים ינואר—מאי 2006

הפורום ע"ש גבריאל בר ('פורום בר'), מיסודם של בית הספר להיסטוריה והחוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל אביב והחברה המזרחית הישראלית, ארח שלוש הרצאות בחודשים ינואר—מאי 2006. ההרצאה האחרונה לשנה"ל תשס"ו תהיה זו של פרופ' אהוד טולידאנו, 'קריאה מחודשת בתיקי בית המשפט הניזאמי העוסמאני: קולותיהם האבודים של עבדים ושפחות' (מתדיינת: פרופ' מיכל סובל). ההרצאה תתקיים ביום שישי, ה-9 ביוני. להלן תקצירי ההרצאות שהתקיימו בחודשים ינואר—מאי 2006 במסגרת 'פורום בר':

חקירה צולבת: משפחה, משפט, ושינוי חברתי בפלסטין בשלהי התקופה העוסמאנית

ד"ר איריס אגמון, המחלקה ללימודי המזרח התיכון, אוניברסיטת בן גוריון

(תקציר ההרצאה שניתנה ב-6 בינואר)

ההרצאה דנה בספרי *Family and Court: Legal Culture and Modernity in Late Ottoman Palestine*, New York: Syracuse University Press, 2006 ובמיקומו בשיח המחקרי. הספר עוסק בשתי סוגיות שלובות זו בזו, אחת היסטורית והאחרת מתודולוגית: תהליכי השינוי החברתי העמוק במאה ה-19 הארוכה בערי הנמל של פלסטין העוסמאנית, יפו וחיפה, מפרספקטיבה של היסטוריה של המשפחה והיסטוריה חברתית-משפטית; ופיתוח מתודולוגיה

לניתוח רשומות בתי-הדין השרעיים, המבוססת על הפיכת הטקסטים של הסג'ל וההקשרים השונים של כתיבתם, למושא מחקר היסטורי.

מבנה הספר עוקב אחר ביקור דמיוני בערי הנמל ובבתי הדין השרעיים שלהן, שהפכו בתקופה זו למעשה לבתי-דין למשפחה; עריכת תצפית משתתפת בהם כזירה חברתית-משפטית; ולבסוף, עזיבת הזירה הזו יחד עם המתדיינים והליכה בעקבותיהם אל הבתים, הסמטאות והשכונות שם הם מנהלים את שגרת חייהם. במקביל למבנה זה, רצף הפרקים של הספר מאורגן במבנה של תביעה משפטית טיפוסית בסוגיות משפחה; הצגת טענות הצדדים, התנהלות המו"מ ביניהם בתיווכו של השופט, וגיבוש החלטתו של השופט כפתרון בעל אופי של פשרה. בכך מדגיש מבנה הספר את מעמדו של השופט כדן יחיד ואת סגנון עבודתו כבורר, שני מאפיינים היסטוריים מרכזיים של עבודת בית הדין השרעי שמאותגרים על ידי הרפורמות המשפטיות ושורדים אותן.

השיח המחקרי שבו ניתן למקם את הספר קשור בהתפתחותם של שלושה שדות מחקר בהיסטוריה של המזרח התיכון: היסטוריה חברתית, היסטוריה של המשפחה, והיסטוריה חברתית-משפטית על בסיס רשומות בתי-הדין השרעיים (סג'ל).

בהרצאה סקרתי את השינויים בכתיבת ההיסטוריה החברתית של המזרח התיכון מאז הפכה לתחום מחקר מובחן בסוף שנות ה-60 של המאה העשרים, את האוריינטציה הסוציולוגית-כלכלית שאפיינה אותה, את השפעות אסכולת האנאל והמודלים הניאו-מרקסיסטים של הכלכלה הקפיטליסטית העולמית על כתיבת ההיסטוריה החברתית של המזרח התיכון; ואת השלכות המפנה התרבותי והלשוני והאוריינטציה האנתרופולוגית על התחום בשנים האחרונות.

היסטוריה של המשפחה היא תחום שהתפתח מאד בהיסטוריה החברתית של אירופה וצפון אמריקה, ובעקבות זאת גם בהיסטוריה של חברות לא-מערביות רבות, אך לא בחקר החברות במזרח התיכון עד לאחרונה. סקרתי את המגמות העיקריות בהתפתחות התחום הזה מחוץ למזרח התיכון ואת תחומי המחקר שמהם היסטוריונים חברתיים של המזרח התיכון מגיעים בשנים האחרונות להיסטוריה של המשפחה – בעיקר היסטוריה של נשים ומגדר, היסטוריה פרובינציאלית והיסטוריה דמוגרפית. הצעתי הסברים מדוע התעכבה התפתחותו של תחום זה בחקר המזרח התיכון ומה גורם לכך שמצב זה משתנה לאחרונה.

היסטוריה חברתית-משפטית וחקר רשומות בתי-הדין השרעיים (סג'ל): סקרתי את התפתחות המחקר שנשען על הסג'ל בארבעה העשורים האחרונים, את הגישות הבולטות ואת הביקורת עליהן בעשור האחרון. ציינתי מחקרים שהתפרסמו לאחרונה אשר נוקטים גישה חברתית-משפטית מובהקת בכך שהם מתמקדים בזירה המשפטית עצמה כזירת מחקר (ולא רק שולפים מידע מהסג'ל). הדבר מחייב אותם להכרות מעמיקה עם בית הדין והשיח המשפטי, אך בה בעת הם רואים בבית-הדין זירה חברתית לכל דבר.

שלטון ומרחב ציבורי בתקופה הממלוכית: האידאולוגיה של העילית הצבאית הממלוכית

ד"ר יהושע פרנקל, החוג להיסטוריה של המזרח התיכון, אוניברסיטת חיפה

(תקציר ההרצאה שניתנה ב-16 במרס)

האידאולוגיה של השלטון הממלוכי, כפי שזו משתקפת במידע אשר מצוי בכרוניקות, בכתובות שנחקקו על כתלי מבנים ובחזות המבנים גופא, הייתה כי תפקידו של השלטון להנהיג את המאמינים וללכדם לקהילה מגובשת, להגן על הטריטוריה האסלאמית ולסלק איומים שנובעים מסטייה מן ההתנהגות הדתית הנכונה. אך כדי לציין את ייחודו, לא יכול היה השליט הממלוכי להסתפק בניסוחים אלה של תפקידו כפי שהוגדרו בידי משפטנים בני הזמן. על מנת להקרין את בכורתו שומה היה עליו להשתמש גם בסמלים, תהלוכות וטקסים אשר היוו מערכת של ייצוגים ואשר יחד עם כללי ההתנהגות החצרנית ייחדו את מעמד הסולטאן ושיקפו את חתירתה של העילית השלטונית לתחום את גבולות השיח הפוליטי כך שהשליט יוצב מעל ומעבר לו, מעמד אשר יבטיח את תביעתו להגמוניה. אחדים מן הסולטאנים ביקשו לחזק את מעמדם בעיני נתיניהם גם באמצעות הפצתם של סיפורים אודות מעורבותה של ההשגחה העליונה בעניינם, כמו גם אודות שבחי תכונותיהם הגזעיות (התורכיות) המהותניות (inherent).

לתמיכה בטיעון זה הוצגו בהרצאה ובטיוטת המאמר שהופצה בקרב המשתתפים ידיעות אודות מסעי ציד סולטאניים, משחקי ספורט, תהלוכות, מסדרים, קישוט הרחובות ומפגשי חצר. כמו כן נידונו בקצרה סוגיות שנוגעות לעיצוב המרחב הציבורי כגון מפעלי בניה, חקיקת כתובות על כתלי מבנים ועיטורים.

עידולוגיה: חגיגות מדינה בעולם הערבי

פרופ' אלי פודה, החוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון, האוניברסיטה העברית

(תקציר ההרצאה שניתנה ב-28 באפריל)

מנהיגים ואליטות ממצויים ריטואלים ואירועי הנצחה על מנת לשרת את האינטרסים שלהם: להעניק לגיטימציה לשלטונם ולשמר את הסדר הפוליטי והחברתי. תהליך זה בולט במיוחד במדינות חדשות, המצויות בחיפוש אחר זהות לאומית וזיכרון קולקטיבי. מחקרי מתמקד בהיבט אחד של הנצחה – התפקיד של חגים וחגיגות במזרח התיכון הערבי.

העובדה שמרבית מדינות ערב הוקמו לאחר מלחמת העולם הראשונה הובילה לכך שמנהיגיהן הרבו לעסוק בבניית האומה והמדינה, וחגים וחגיגות ממלאים תפקיד מרכזי בתהליכים אלה. חגים וחגיגות מהווים סוג של ריטואל חילוני, הדומה במידה מסוימת לתפקיד של ריטואל דתי בחברות פרימיטיביות. בשנים האחרונות נעשה מחקר רב על הדרך שבה אליטות שלטוניות 'מדמיינות' או מנציחות את מדינותיהן ואומותיהן. למרבה ההפתעה, חוקרי המזרח התיכון הערבי מיעטו להתייחס להיבט זה במחקריהם, למרות שמדינות ערב ה'מלאכותיות' נראות לכאורה דוגמאות מצוינות לבחינת 'הפוליטיקה של הנצחה'. מחקרי יבדוק שאלה זו

במספר משטרים ערביים טיפוסיים: מצרים, סוריה ועיראק (רפובליקות נשיאותיות); ירדן וערב הסעודית (מונרכיות); ולבנון (רפובליקה רב-עדתית).

ההרצאה בפורום בר התמקדה בדיון התיאורטי של הסוגיה וכן במקרה הבוחן הראשון – עיראק. המחקר הראה כיצד המשטרים השונים בעיראק המציאו כל פעם מחדש את 'לוח החגים' על מנת לשרת את הנרטיב השלטוני ולחזק את הלגיטימציה לשלטונם. בניגוד אפוא למרבית המדינות, שם החגים שימשו כלי חשוב בבנייתה של האומה, החגים בעיראק שימשו בעיקר כלי לחיזוק המשטר ולהדרת קבוצות שהיוו איום על משטר המיעוט הסוני (כמו השיעים והכורדים). תהליך זה הגיע לשיאו במהלך שלטונו של צדאם חוסין, כאשר החג הלאומי (עיד) הפך למעין אידיאולוגיה של המשטר (מכאן השם 'עידולוגיה'). צדאם יצר מסכת מרשימה של חגים מומצאים ששירתו אותו בהתאם לצרכיו המשתנים. מעניין לציין כי גם המשטר החדש בעיראק ביטל את לוח החגים של המשטר הקודם, אך טרם השכיל ליצור לוח חדש מקובל; למשל, קביעת התאריך 9 באפריל (יום נפילת צדאם) כחג לאומי לא צלחה, הואיל וחג זה מזוהה בקרב החברה העיראקית עם הכיבוש האמריקני.

חזרה לתוכן העניינים

כינוסים, הרצאות וימי עיון

הקונגרס העולמי ללימודי המזרח התיכון, עמאן, 11–16 ביוני

הקונגרס העולמי השני ללימודי המזרח התיכון (WOCMES 2) יתכנס בעמאן, ירדן, בשבוע שבין ה-11 ל-16 ביוני. עשרות רבות של חוקרים ואנשי אקדמיה מכל העולם ינכחו בו כמרצים וכשומעים, וביניהם לא מעט חוקרים מישראל שחלקם ישאו הרצאות בקונגרס ואף ארגנו מושבים שלמים בנושאים תמטיים (ד"ר רות רוזד מהאוניברסיטה העברית ארגנה שלושה מושבים בנושא דת ומגדר במזרח התיכון). השבוע של הקונגרס, על כל האירועים התרבותיים הכלולים בו, פתוח לנוכחות של שומעים חופשיים מכל העולם תמורת מחיר שנע בין 95 דולר לסטודנט ל-105 דולר לאזרחים ישראלים (התעריף המלא הוא 135 דולר והוא רלוונטי בעיקר לאזרחי ארה"ב, קנדה והאיחוד האירופי). ישראלים יוכלו להשיג אשרת כניסה לירדן בשגרירות ירדן ברמת גן או בתשלום של חמישה דינאר בעת חציית מעבר הגבול הצפוני (ליד בית שאן) בין ישראל לירדן.

פרטים נוספים, מידע על עלות השעות בירדן וכן התוכנית המלאה של הקונגרס ניתנים לצפייה באתר האינטרנט של הקונגרס בכתובת <http://www.wocmes2.org>.

מכללת בית ברל: מפגש תרבויות בראי הקולנוע במזרח התיכון ובצפון אפריקה

החוג לשפה ולספרות ערבית במכללת בית ברל מודיע על פתיחת הקורס **סרט וספר**, המיועד למעוניינים להכיר את החברה הערבית במזרח התיכון ובצפון אפריקה באמצעות ספרים וסרטים. הקורס ילווה על ידי מרצים מהמכללה עצמה ומן החוץ המתמחים בנושאים אלה. הוא יכלול שישה מפגשים שיתקיימו בין התאריכים 3 ביולי ל-7 באוגוסט 2006, בימי שני בשבוע, בין השעות 17:00–20:00. עלותו המלאה של הקורס 695 ₪ (כולל דמי הרשמה) או 135 ₪ למפגש בודד. לפרטים נוספים: דוא"ל alon-fr@013.net.

אירועים קרובים בבאר שבע:

1. יום שלישי, 6 ביוני: דיון על **חמאס בשלטון ועתיד הרשות הפלסטינית**, מרכז הרצוג ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת בן גוריון. פרטים באתר <http://w3.bgu.ac.il/chcenter>.
2. יום שלישי, 6 ביוני: ערב עיון על **ארץ ישראל ואוריינטליזם**, מרכז הרצוג ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת בן גוריון. פרטים באתר <http://w3.bgu.ac.il/chcenter>.
3. יום ראשון, 11 ביוני: הרצאת פרופ' הושאנג צ'האבי מאוניברסיטת בוסטון על **ההמצאה של 'ספורט עתיק' באיראן שבין המלחמות**, מרכז הרצוג ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת בן גוריון.
4. יום שני, 12 ביוני: הרצאת פרופ' צ'האבי על **ללא יין, נשים או שירה? גורל המוסיקה לאחר המהפכה האסלאמית של 1979**, מרכז הרצוג ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת בן גוריון.
5. יום שלישי, 13 ביוני: מפגש עם שגריר יפן בישראל יון יוקוטה בנושא **יפן והמזרח התיכון**, מרכז הרצוג ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת בן גוריון.
6. יום רביעי, 14 ביוני: ערב עיון לכבוד צאת ספרו של חגי רם **לקרוא איראן בישראל**, אוניברסיטת בן גוריון, חדר הסמינרים (136) בבניין הסנאט, שעה 18:00.

אירועים קרובים בירושלים:

7. ימים שני-שלישי, 5-6 ביוני: סדנה בין לאומית על **צבא שיש לו מדינה? תפקיד מערכת הביטחון הישראלית במבט השוואתי**, מכון ון ליר. פרטים בכתובת האינטרנט <http://www.vanleer.org.il/Data/UploadedFiles/Events/560.pdf>.
8. ימים שני-חמישי, 5-8 ביוני: סדנה בין לאומית על **נוודים אירו-אסיאתים כסוכנים של שינוי תרבותי**, האוניברסיטה העברית, המכון ללימודים מתקדמים בגבעת רם, החל בשעה 18:30.
9. יום שלישי, 6 ביוני: הכנס השנתי החמישי של **העמותה הישראלית ללימודים בינלאומיים (עיל"ב)**, האוניברסיטה העברית, בית מאירסדורף, קמפוס הר הצופים, החל בשעה 10:00.
10. יום רביעי, 7 ביוני: מעמד **השקת המילון הערבי-עברי ללשון הערבית החדשה (מהדורה מקוונת) מאת דוד אילון ופסח שנער**, האוניברסיטה העברית, חדר 503 בבית מאירסדורף (קמפוס הר הצופים), שעה 18:15.
11. יום חמישי, 8 ביוני: ערב דיון לכבוד צאת ספרו של חגי רם **לקרוא איראן בישראל**, מכון ון ליר. פרטים בכתובת <http://www.vanleer.org.il/Data/UploadedFiles/Events/548.pdf>.

אירועים קרובים בתל אביב והמרכז:

12. יום שני, 5 ביוני: הרצאת אורח של פרופ' ג'אקומו לוצ'יאני על **הקשר בין רפורמה כלכלית לבין רפורמה פוליטית במזרח התיכון**, אוניברסיטת תל אביב. פרטים בכתובת האינטרנט <http://www.tau.ac.il/dayancenter/frameact.htm>.
13. ימים שלישי-רביעי, 6-7 ביוני: ועידה בין לאומית על **חברה ומחשבה דתית מודרנית באיראן ועל יהודי איראן: המשכיות ושינוי**, אוניברסיטת תל אביב. פרטים בכתובת האינטרנט <http://www.historyschool.tau.ac.il/EventsIran.Colloqs.June2006.pdf>.

14. יום חמישי, 8 ביוני: הרצאת ד"ר ליאת קוזמה, **לאבד את הבתולים: נערות מתבגרות, משפחות פטריארכליות והמדינה**, אוניברסיטת תל אביב, פרטים בכתובת האינטרנט <http://www.historyschool.tau.ac.il/Events.MEA.Alon-Kozma.htm>
15. יום שישי, 9 ביוני: הרצאת פרופ' אהוד טולידאנו, **קריאה מחודשת בתיקי בית המשפט הניזאמי העוסמאני: קולותיהם האבודים של עבדים ושפחות**, אוניברסיטת תל אביב, פרטים בכתובת האינטרנט <http://www.historyschool.tau.ac.il/ForumBaer.ToledanoTalk.rtf>
16. יום רביעי, 14 ביוני: יום עיון בנושא **המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17: תחילת עידן חדש?** אוניברסיטת תל אביב, <http://www.dayan.org/kapjac/files/ArabMinorityPosHeb.pdf>
17. חמישי, 15 ביוני: כנס **לכתוב בשפת האחר**, מושבים: בין הלשונות – עיון תיאורטי ופרקטי; רוב ומיעוט – כותבים בשפות שונות; האחר במבטו של היוצר, אודיטוריום הספרייה המרכזית במכללה האקדמית בית ברל. פרטים בדוא"ל nurit@ritukh.co.il
18. יום שני, 19 ביוני: יום עיון לכבוד פרופ' ישראל גרשוני: **גישות לחקר ההיסטוריה המודרנית של המזרח התיכון הערבי**, אוניברסיטת תל אביב, בניין גילמן, חדר 496, החל בשעה 13:00.

אירועים קרובים בחיפה:

19. ימים שני-רביעי, 7-5 ביוני: ועידה בין לאומית על **רשתות מתחרות: בתי מסחר יווניים ואחרים באגן הים התיכון במהלך המאה ה-19 הארוכה**, אוניברסיטת חיפה. פרטים בכתובת האינטרנט <http://tujjar.haifa.ac.il>
20. יום רביעי, 14 ביוני: ערב עיון על **פונדמנטליזם ופסיכואנליזה**, אוניברסיטת חיפה, מצפור רבין – בניין מדעי החברה, בין השעות 16:00—18:00.

חזרה לתוכן העניינים